Лит 9

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Отделение за езикознание, литературознание и изкуствознание

IV/1

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

ИЗВЕСТИЯ

НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА

Книга XI

ЧИТАЛНЯ

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ЧИТАЛНЯ

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Отделение за езикознание, литературознание и изкуствознание

ПРОВЕРКА 1969 г.

ЧИТАЛНЯ

ИЗВЕСТИЯ

НА

ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА

Книга XI

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

ПРОВЕРКА 1979 г.

ПРОВЕРКА 2009 - 2010

София · 1961

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ
ЛЮДМИЛ СТОЯНОВ (отговорен редактор), БОНЮ АНГЕЛОВ,
СТОЙКО БОЖКОВ и ВЕЛЧО ВЕЛЧЕВ

КЪМ ИДЕЙНО-ТВОРЧЕСКАТА ПРОБЛЕМАТИКА НА „СКАЗАНИЕ О ПИСМЕНЕХЬ“ ОТ ЧЕРНОРИЗЕЦ ХРАБЪР

Велчо Велчев

Черноризец Храбър е изключителен по своето значение старобългарски и общославянски писател. Неговото единствено произведение „О писменехь“, едновременно пламенна защита и възхвала на славянството, се разпространява широко не само в старобългарската, но и в сръбската, руската и румънската книжнина през средновековието.[1] Публикувано в началните десетилетия на XIX в. в известната книга на руския славист Константин Калайдович „Йоан ексарх болгарский“ (Москва, 1824, с. 189—192), произведението на Храбър още в първите научни изследвания биде оценено като един от най-важните паметници, един от най-авторитетните исторически източници, които свидетелствуват за началната фаза от развитието на писмената култура у славяните. Въпреки че се отбелязваха и някои особености на „О писменехь“ като литературна творба, многочислените изучвания на това забележително произведение го разглеждат предимно извороведчески, текстологически, тясно филологически — не се изхожда достатъчно принципиално и последователно от основното положение, че в случая имаме литературен паметник с ярко публицистична насоченост, който излъчва непримирима страстност на борбата в напрегнат момент от културната история на славянството. Тук се опитваме да разгледаме „О писменехь“ на Черноризец Храбър като публицистически целенасочена словесна цялост, която и в своето съдържание, и в своята форма се определя от патоса на тази борба, от непоколебимата позиция на автора да отстои срещу римския и византийския свят идеята за равноправие на славянството в областта на културните завоевания тогава; определя се от философския мироглед на Храбър, от особеностите на цялостната му личност.[2]

[1] За различните преписи на „Сказание о писменехь“, за местонахождението им, техните редакции и пр., което позволява да се съди за широтата на разпространение и за въздействието на произведението, вж. С. Г. Вилинский, Сказание Черноризца Храбра о писменах славянских. Летопись Историко-филологического общества при императорском Новороссийском университете, IX, Византийско-славянское отделение, VI, Одесса, 1901, с. 107—115. Срв. също: Йордан Иванов, Български старини от Македония, София, 1931, с. 440—447. Още: М. Попруженко и Ст. Романски, Библиографски преглед на славянските кирилски източници за живота и дейността на Кирила и Методия, София, 1935, с. 55—61.

[2] Частичен опит да се погледне на Храбровото „Сказание о писменехь“ от литературоведска позиция вж. В. Велчев, Константин-Кирил и Методий в старобългарската книжнина, София, 1939, с. 135—154.

*

Произведението на Черноризец Храбър „О писменѣхъ“ отразява важен, преломен момент от политическото и културното развитие на българския народ през последните десетилетия на IX в. Едва ли вече може да се поддържа мнението на академик И. В. Ягич, че неговият автор е живял и действувал през X в., че е съвременник на разцвета на българската книжнина, че е участник в нейния т. нар. златен век.[1] Както ще видим по-нататък, най-вероятно е, че Храбър е действувал през последните десетилетия на IX в., когато още не е могло да се говори за разцвет на старобългарската писменост. Нещо повече: самото произведение на Храбър е извикано от необходимостта да се проправи пътят, да се обоснове правото на съществуване на тази писменост.

Каква е била социалната структура на България през това време? Отговаряйки на този въпрос, не може да не признаем, че българското общество тогава е в процес на стабилизиране на феодалните отношения. В Учителното евангелие на старобългарския писател епископ Константин, което се отнася към края на IX в., се проповядва на паството да присъствува както на църковната служба, така също да изпълнява и „властельную работу“, т. е. определените повинности към феодалите. Това говори несъмнено, че в образуваното от племенните обединения българско общество са формирани двете основни класи. През това време обаче не може още да се говори за възникнали дълбоки противоречия между тези класи.[2] За да се добие по-пълна картина за епохата, през която живее и твори Черноризец Храбър, трябва да се добави, че приетото от Византия християнско учение като идеология на феодалната класа отговаря на потребностите на господствуващия социален слой в страната. В същото време обаче християнската просвета, разпространявана на гръцки език, е против нарасналото политическо и културно самосъзнание на целия народ. Затова именно делото на Борис, който прави опити да извоюва независимост на българската църква, водейки преговори за това с цариградския патриарх и с римския папа, по своя характер и насоченост е дело, което отговаря на общобългарските интереси тогава.

*

За да станат ясни духът и характерът на Храбровото произведение „О писменѣхъ“, необходимо е да се познава не само епохата с нейните основни исторически тенденции. В не по-малка степен за това е нужно да се установят и особеностите в духовния облик на този забележителен писател. Трябва обаче веднага да се изтъкне, че историята не знае никакви преки известия за личността на Черноризец Храбър. Неговото име се среща единствено в преписите на съчинението му. В науката са направени много опити да се открие лицето, което стои

[1] И. В. Ягич, Рассуждения южно-славянской и русской старины о церковно-славянском языке. В: Исследования по русскому языку, т. I, СПб., 1885—1895, с. 311.

[2] Срв. История на България, т. I, София, 1954, с. 80 и сл., 96 и сл.

зад това име, изказани са в това отношение много хипотези. Едни изследователи съзират в името Храбър пряко наименование на създателя на произведението, други виждат в него псевдоним, зад който според техните догадки се крие един или друг познат старобългарски писател.[1]

Както допуснаха още някои от първите изследователи на произведението, Черноризец Храбър ще да е псевдоним на писател, който е намерил за необходимо да скрие своето истинско име, загатвайки обаче твърде определено за основния облик на своята личност.[2] Поради това именно можем да си съставим повече или по-малко ясна представа за духовните качества на този писател единствено въз основа на самото му произведение. То дава възможност да установим приблизително времето, когато е живял и работил, народностния му произход и мястото на дейността му, неговата позиция в общественото движение на епохата, философските и обществено-политическите му възгледи и пр.

Времето, през което е живял Черноризец Храбър и през което е било написано неговото съчинение, както загатнахме по-горе, може да се определи с известна приблизителност. Повечето изследователи говорят за края на IX и началото на X в. Основните доказателства за подобно решение на въпроса се крият в някои указани още от И. И. Срезневски факти. Единият от тези факти е онова място от преписа на „Сказанне о писменехъ“, намиращ се в Московската духовна академия, гдето се казва, че „сѫт бѡ живи нѭе сѫть видѣли ну“ = „Още са живи ония, които са ги [Кирил и Методий] видели“ (IX, с. 140, заб. 198/с. 69).[3] Друго доказателство, което привежда Срезневски, се крие в онова място от т. нар. Савински препис на Храбровото произведение, в което се казва, че Константин-Кирил „писмена створи и книгы прѣложи“ = „славянските букви сътвори и книгите преведе“ (IX, 140, 8/68). Тези неща, както и самият дух на „Сказанне о писменехъ“ дадоха основание на Срезневски да поддържа, че Храбър е живял „не долго спустя после Кирилла и Мефодия, в конце IX или начале X века: оно содержит в себе ответы на вопросы, бывшие важными более всего в то время, — и представляется чем-то в роде похвалы Константину философу, как человеку к нему близкому — по крайней мере, по сочувствию к его заслуге, как еще требующей защиты, еще не признанной всеми.“[4]

[1] По-подробно върху литературата по този въпрос вж. Ив. Гошев, Монашеско-храбро „воюване“ и „черноризец храбър“. Сборник в чест на проф. Л. Милетич за седемдесетгодишнината от рождението му (1863—1933), София, 1933, с. 639—644.

[2] Може би най-сериозни основания има изказаната от В. Н. Златарски хипотеза, че автор на „О писменехъ“ е българският цар Симеон (вж. „Кой е бил Черноризец Храбър?“ — В. Н. Златарски, История на българската държава, т. I, ч. 2, София, 1927, с. 853 и сл.).

[3] Всички цитати даваме без надбуквени знаци по сводния текст към посочената вече работа на С. Г. Вилинский, Сказание Черноризца Храбра о писменах славянских, с. 133—141. В текста означаваме в скобки раздела, страницата и реда по публикацията на този автор. Превода даваме по Ив. Дуйчев, Стара българска книжнина, I, София, 1943, с. 65—69, като означаваме само страницата.

[4] И. И. Срезневский, Древние письмена славянские, ЖМНПр., 1848, ч. 50, отд. II, с. 30—32.

Доказателствата в полза на това твърдение могат да се засилят с факта, че в още един от най-старите преписи, публикуван от Йордан Иванов, се среща твърдението, че още са живи онези, които помнят Кирил и Методий.[1] Това обстоятелство придава по-голяма тежест на посоченото твърде важно в много отношения място, показвайки, че то едва ли е вложено от преписвачите по-късно, както мислят някои автори, а по-скоро в по-късните преписи е изпуснато като твърдение, което може да заблуди читателя от по-сетнешна епоха — да го наведе на мисъл, че в момента, когато се прави преписът, са живи сподвижниците на солунските братя. Вън от това за времето, когато се е явило произведението, можем да съдим и по други указания. Самото произведение сочи три фази, през които е минала историята на славянското писмо. Последната от тях се отнася към времето на автора. Тя е, след като Кирил и Методий са извършили своята мисия, след като делото им е вече в ръцете на техните последователи и продължители, които са действували в България подир смъртта на Методий (885). Живите свидетели на дейността на Кирил и Методий не могат да бъдат други освен Наум, Климент и пр. Като се знае, че Наум умира в 910 г., а Климент — в 916 г., става явно, че Храбър е можел да действува не по-късно от това време От друга страна е известно, че Наум и Климент напускат Моравия след смъртта на Методий в 885 г. и се установяват в България от следващата 886 г. Всичко това дава основание дейността на Черноризец Храбър да се включи през времето от 886 до 916 г. В подкрепа на това твърдение идва и известието на самото Сказание, че по времето на автора стават преобразования в писмеността в сравнение с онова, което е направил Кирил. Това твърдение може да се успореди с мястото от т. нар. Кратко житие на Климент, в което се говори, че той е изнамерил други букви, по-ясни, различни от онези, които е създал Кирил.[2] А тази дейност на Климент може да се отнесе към първите години на творчеството му.

За сравнително по-ранна поява на Храбровото произведение говори и самото му съдържание — то отразява период, когато славянската писменост още не е била наложена окончателно, когато е трябвало да се води борба за нейното място в историята на културата, което е било нужно да се доказва правото на нейното съществуване в България. Произведението на Черноризец Храбър възниква заедно с първите произведения на Кирило-Методиевите ученици в България.[3]

Приведените факти и съображения, взети в тяхната съвкупност и взаимозависимост, говорят, че в случая имаме произведение от ранния период на българската книжнина, когато споменът за делото на Кирил и Методий е свеж в паметта на поколението, когато се знае точната хронология на неговата поява, когато е ясна и историческата обстановка,

[1] Йордан Иванов, Български старини от Македония, София, 1931, с. 446.
[2] Срв. Йордан Иванов, Български старини от Македония. с. 315 и сл.
[3] За сравнително по-ранна поява на Храбровото произведение срв. излязлата (когато този труд беше написан) работа на Куйо М. Куев, Към въпроса за началото на славянската писменост. Годишник на Софийски държавен университет, Филологически факултет, т. LIV, 1, София, 1960, с. 70—71.

при която то възниква. А всички тези неща са възможни при наличността на участниците и сподвижниците на Кирило-Методиевото дело — последните години на IX в. Дали във всички преписи се съдържа онова важно като доказателство за временаписването място — че още са живи онези, които са виждали братята, или не се съдържа, не е от решително значение. Защото самото произведение издава свежестта и точността на сведенията около възникването и развитието на Кирило-Методиевото книжовно дело, което, прочее, е възможно само при действителна наличност на живи сподвижници на солунските братя.

Относно народностната принадлежност на Черноризец Храбър и мястото, където е творил този писател, едва ли вече може да се спори. Почти всички изследователи го признават за българин. В науката остана изолирано мнението на П. А. Лавров, който изказа предположението, че Храбър може да произхожда от западните славяни и по-частно от моравците. Основания за това той вижда в две неща. Едното е формата на числителното „четыре между десѧтьма“, която е свойствена на чешки език. Другото е името на Ростислав, който е наречен Растица. Това наименование на княза, израз на любов към него, е било разпространено в Моравия и се среща в западните хроники. Тези факти, забелязани от Бодянски, Ягич и др., дадоха повод на П. А. Лавров да заключи, че Храбър е или западен славянин, или само е пребивавал в Моравия.[1] В полза на подобно твърдение се прибавят и други неща, по-специално фактът, че моравският владетел Ростислав е наречен в някои преписи цар, което също издава отношение към него, налично в Моравия. Колкото и да са интересни тези факти, те обаче не са в състояние да решат въпроса в посока на изказаната от Лавров хипотеза. Антивизантийската насоченост на произведението, неговият страстен тон, отбиването на идеи, свързани с влиянието на византийската култура, и пр. говорят за атмосфера, която е могла да съществува в страна, близка до Византия, както добре забеляза още И. И. Срезневски: „Можно догадываться — казва той, — что Сказание писано не русским, и между тем православным, следовательно в границах или у границ Византийской империи.“[2] Не намираме основания обаче за допускането на Срезневски, че Храбър е човек от пределите на Византийската империя. В това ни убеждава достатъчно определено антигръцката насоченост на произведението му. Ценен момент от твърдението на Срезневски е положението, че Храбър е действувал в предели, близки до Византийската империя. Не само това. От самото произведение на Храбър се вижда, че той не познава лично братята Кирил и Методий, че за тях е слушал от други лица. Това явно издава човек, който не е бил техен пряк ученик, който не ги е следвал в тяхната моравска мисия, следователно не е бил между западните славяни. Има и друг факт. Между западните славяни няма причини да се отрича новосъздадената славянска култура от византийски

[1] Труды славянской коммисии Императорского московского археологического общества, т. II, Москва, 1898, с. 16 и сл.

[2] И. И. Срезневский, Древние письмена славянские, ЖМНПр., 1848, ч. 59, отд. II, с. 30.

позиции, още по-малко — да се оборват те, каквото виждаме в Сказанието на Храбър. Колкото се отнася до приведените от Лавров доказателства, то в светлината на тези факти те могат да добият по-друго тълкуване. Нищо не пречи учениците на Кирил и Методий, които са следвали братята в тяхната моравска мисия, да са възприели названието на моравския владетел Ростица, както и титулуването му цар. Това е толкова по-оправдано, като се има пред вид, че тъкмо когато той е на моравския престол, славянското дело има успех и то се проваля при наследника му Святополк. Сподвижниците на Кирил и Методий, знаейки затрудненията, които последният владетел прави на Методий, не могат да не запазят в паметта си добър спомен за Ростислав и да не го наричат в своите разкази за него с народното наименование Ростица. Същото може да се каже и за титулуването цар. И тъкмо от тях Храбър, който изобщо се ползува в своите знания за дейността на Кирил и Методий от сподвижниците им, ще да е възприел названието Ростица и титлата цар. А колкото се отнася до формата на числителните имена, която отвежда към чешкия език, тя би могла да бъде внесена по-късно от преписвач, тъй като се среща изолирано и не в стари преписи. Показателно е, че цялостният езиков облик на най-стария ръкопис на Сказанието — този от 1348 г., издава белезите на среднобългарски език.

Приблизително такова разбиране за народността и мястото, където е действувал Храбър, развиха с известни уговорки в 1901 г. С. Г. Вилински, който писа: „...естественнее всего предположить в авторе болгарина, может быть, побывавшего в землях западных славян, а может быть даже и не бывавшего, но перенявшего отмеченные названия (Ростица, цар) у лиц, побывавших там, каковыми могли быть в данном случае ученики св. Мефодия, которые после смерти своего наставника удалились в Болгарию и которых, вероятно, Храбр разумел, говоря, что живы еще те, кто видел свв. братьев“[1].

*

Произведението на Храбър „О писменѣхъ“ ни дава възможност да определим донякъде и възгледите на автора върху света и живота. Поискаме ли да схванем как гледа Храбър на онова, което го заобикаля, как си обяснява съдбата на народи и отделни личности, как разбира произхода и характера на културното творчество, ще видим, че в своето мислене той се ръководи и от средновековните религиозни догми и частично от наблюденията си над действителността. Както е естествено да се очаква за един писател от неговото време, у Храбър най-силно се налага християнският мироглед, основан на идеята за богосъздаденост на всичко. Заедно с това обаче Храбър допуска и неща, които сякаш стават независимо от „божията воля“. Така според него онова, което е било създадено от Константин-Кирил, наред с несъмнените си качества в сравнение с предходната фаза в развитието на славянството

[1] С. Вилинский, пос. съч., с. 103.

се е оказало ненапълно съвършено, не е удовлетворявало нуждите на живота. И той признава, че са основателни възраженията на онези, които поддържат по отношение на славянските букви „ꙗко нѣ оустрои̑лъ добрѣ понеже сѧ постраꙗѭтъ и еще“ = „не ги е нагласил добре, понеже и сега се нагласяват“ (VIII, 139, 1—2/68). Храбър обаче отива в това отношение още по-нататък и обобщава, че друго не е и възможно, че това е неизбежно, че такава е природата на нещата, както това е било и в историята на гърците: „оудобѣе бо есть послѣжде потворити, неже пръвое створити“ = „по-удобно е после да се претворява, отколкото за пръв път да се създава“ (VIII, 140, 4—6/68). Това обобщение е ярка формула, която говори за непоследователност в мисленето на писателя, издава у него повеждане по самата действителност, признаване на закономерности, които владеят в нея.

Подобна двойственост наблюдаваме и по отношение схващанията на Черноризец Храбър за историческото развитие. Той живее с мисълта, че всичко в света има „божествен произход“, но е против онези, които считат, че всичко трябва да бъде създадено от бога в самото начало, в първия ден на мирозданието. Такива хора не признават и славянската култура тъкмо поради това, че се е явила по-късно: „дроузии же глѧть· чесомоу же сѫть словѣнскы книгы; ни того бо есть бъ створилъ, ни тѣ аггли, ни сѫть нжеконии“ = „Други пък казват: „Защо са славянските книги, нито бог ги е сътворил, нито ангелите, нито са изначални“ (VI, 136, 1—3/67). Като опитва да съчетае догмите на вярата с данните от историческото развитие на човечеството, Черноризец Храбър стига до убеждението, че божественото се проявява както при началното създаване, така и по-късно, че то минава през фази, търпи развитие.[1] Можем да отидем по-нататък и да посочим, че Храбър допуска моменти от живота на народите, когато те имат сякаш свой собствен живот, неподчинен на някакви „висши предначертания“. Славяните например са живели така през най-ранната фаза от своето развитие, когато са писали с „черти и резки“. И по-късно, когато пишат славянската реч с гръцки и римски букви, те пак са свободни от едно направляване на живота от нещо, което лежи вън от този живот. Подобно разбиране за историческото развитие Храбър показва и когато говори, че на различните народи са дадени различни ценности: „египтѣнѡм же земемѣреннѥ, а персѡмъ и халдеѡмъ и асирѡмъ звѣздочьтеннѥ, влъшвенѥ, врачеванѥ, чарованна“ = „на египтяните земерерението, на персите, халдеите и асирийците звездоброенето, гаданието, врачуването, чародейството“ (VI, 138, 21 23/67—68). Виждайки в това телеологичен момент, в същото време той не изключва мисълта едни народи да заемат от други, гърците да по-

[1] На идеята за развитие у Храбър пръв обърна внимание Иван Дуйчев, Стара българска книжнина, I, София, 1943, с. 209.

лучават букви от финикийците, които после да усъвършенствуват, и т. н., допускайки така известна „самоактивност“ от страна на народите.

Могат да се извлекат и други данни, които характеризират личността на Черноризец Храбър. Вече говорихме за твърдението му, че делото на Кирил търпи преобразования, които той намира естествени. Погледнато откъм друга страна, това показва, че Храбър е бил в течение на онова просветно движение, което е настъпило в България след идването тук на Кирило-Методиевите ученици. Дали тук става въпрос за преобразуването на създадената от Кирил азбука, или се отнася до превеждането на богослужебните книги на славянски език, или се мисли и едното, и другото, не може определено да се каже. Каквото и да бъде обаче, несъмнено е, че става дума за важни прояви в просветното движение на епохата. В случая за нас е интересно, че Храбър не е чужд на това движение, че той е негов съмишленик. Не само това. От неговите думи извличаме убеждението, че той е от онези дейци, които са намирали оправдано това дело и дори са вложили усилията си да го обосноват и теоретично.

*

Важно значение за изясняване спецификата на „О писменѣхъ“ на Черноризец Храбър има въпросът за произхода на това произведение. Когато се поставя тази задача, то на преден план изпъкват главно три въпроса. Единият от тях е: какви нужди на живота извикват появата на произведението. Наред с това твърде важен е въпросът за изворите на делото, за материала, от който авторът изгражда своето произведение. За да се определи по-точно авторската заслуга на Черноризец Храбър, необходимо е най-после да се види в каква насока се обработват тези материали, тези данни, как те се подчиняват на идеята на автора.

Преки известия, от които да се заключи какви потребности на общественото развитие са извикали на живот произведението на Черноризец Храбър „О писменѣхъ“, нямаме. Но както вече се изтъкна на друго място, като имаме пред вид целия патос на това произведение, неговата насоченост срещу онези, които отричат правото на славянска писменост на народен език, не може да не се приеме, че разглежданата творба е свързана с важна фаза от политическото и общокултурното развитие на българското общество, когато е трябвало да се сложи край на християнската просвета чрез гръцки език и писмо в България, като се въведе такава просвета на народен славянски език и чрез своя славянска книга.

Произведението на Черноризец Храбър „О писменѣхъ“ по своеобразен начин отразява тази именно историческа тенденция към културно обособяване на българския народ, възниква в момент, когато в България са пренесени традициите на Кирило-Методиевото литературно дело, след като тук са намерили прибежище сподвижниците на солунските братя. В такъв именно момент Борис вече намира истинска реална възможност да прекъсне византийското влияние в страната, като въведе християнска просвета на роден славянски език. „Сказание о писменѣхъ“ на Храбър ще да се е явило, за да обоснове правотата на подобно решително

в културната история на България начинание, оборвайки неоправданите възражения в това отношение както на гърците, така и на възможните техни поддържници. Защото двадесетгодишната дейност на гръцкото духовенство в България не само е насаждала християнството чрез гръцки език и писмо, но ще да е успяла да създаде и сред част от българското общество почва в полза на гръцката писменост като средство за разпространение на религиозна просвета. Най-последователен проводник на гърцизма ще да е било висшето гръцко духовенство в България, заемащо катедрите в образуваните митрополии, на които е била разделена страната. Тъкмо срещу богословските спекулации на това духовенство и допустимите негови сподвижници насочва Храбър своето произведение, противопоставяйки им аргументация, която предполага добре обучени противници.

С какви възможности е разполагал Черноризец Храбър за изпълнение на своята задача? От самото му произведение се вижда, че той е трябвало да проследи историята на собственото славянско писмо, да намери онези традиции, на които може да се опре предприетото културно начинание, да потърси общите закономерности, на които се подчинява в това отношение историческото развитие и на другите народи. Откъде е могъл той да бъде въоръжен с всичките необходими сведения в тази насока?

Отговаряйки на този въпрос, в миналото изследователите обръщаха внимание почти изключително на изворите, които се отнасяха до историята на византийското писмо и първите преводи на богослужебните книги. Въпросът за изворите от славянски произход почти не се поставяше. А те са не по-малко важни. Известно е, че в произведението се говори за ранна фаза в развитието на славянското писмо, когато славяните като езичници са си служили с примитивни средства за писмено обозначение — черти и резки. Това Храбър е могъл да знае както от живи свидетели, така и от собствени наблюдения над остатъци и в негово време от подобно най-ранно и най-примитивно писмо.

В произведението на Храбър се говори и за опит на славяните за по-диференцирано писмено изразяване по времето, когато са приели християнството. В случая може да става дума или за въвеждане на римски букви за писмени цели между западните славяни и гръцки — между българските славяни, или пък за писане с гръцки и римски писмени знаци само в България. Ако в случая се има пред вид България, то Храбър е могъл да научи за това от разкази на българи, които знаят от личен опит или са слушали от други. А ако ли то се отнася и до опити за приспособяване на латинско писмо между западните славяни, то Храбър е могъл да почерпи сведенията си от преките последователи на Кирил и Методий, след като те идват в България.

Особено добре е бил запознат Черноризец Храбър със създаването на първата истинска славянска азбука. Той има представа и за пътищата на нейното възникване — едни букви следват в една или друга степен начертанията на гръцките букви, а други са по-особени, предназначени за писмено фиксиране на специфичните звукове на славянската реч. От сподвижниците на Кирил и Методий той е имал възможност да узнае

и за времето, когато тя е била създадена и били преведени книгите на нея, по времето на кои владетели се е извършил този епохален исторически акт. Не е изключено сведения в тази насока да са черпени и от животописа на Константин-Кирил, който е бил написан не много време след смъртта на деятеля от брат му Методий или от Климент Охридски.[1]

Към изворите на Храбър трябва да се отнесе още нещо. Това са неговите преки наблюдения над сетнешното развитие и усъвършенстване на Кирило-Методиевото дело на българска почва, неща, които той открито признава и одобрява.

Черноризец Храбър обаче не остава при самите факти. Наблюденията за остатъци от ранни опити за писмо у славяните и знанията за несъвършено тяхно писмо, след като се покръстват, той подлага на обработка, на осмисляне в светлината на задачите, които историческият момент му налага, на неговите възгледи за историческия процес, за мястото на отделните народи в общото развитие и пр. Тези ранни фази на славянското писмо са показани като едно неестествено състояние в историята на славянството, като момент на неизявеност на славянското племе в пътя на културното творчество.

Наблюденията и знанията на Черноризец Храбър за създаденото от Константин-Кирил писмо, за преведените от него и от Методий книги, както и усъвършенстването на тяхното дело също така биват осмислени в зависимост от отношението на автора към действителността, от неговите позиции в обществената борба, от разбиранията му за историческия процес и мястото на славянството в него. От простия факт — наличността на азбука и книги на славянски език, Храбър създава представа, изгражда образ за нов, особен, епохален етап в духовното издигане на славянството. Според него с това славянството влиза в обсега на просветените народи, не стои по-долу от тези народи, приравнява се с тях. С това славянството наред с другите народи навлиза във фазата на пълноценен културен живот. Положението не се изменя от факта, че по времето на автора Кирило-Методиевото дело се преустройва. Напротив, преустройването се схваща като усъвършенстване, като достигане по-висока степен на културна пълноценност на славянството.

Не само наблюдения от живота, сведения от сподвижниците на Кирило-Методиевото дело или от първите книжовни паметници на славянски език и пр. са дали материал на Храбър да изгради своето произведение. За тази цел той е използувал и византийски извори, което говори за неговата широка начетеност във византийската култура. Немалка част от тези извори установи И. В. Ягич. Отнася се преди всичко до сведенията на Черноризец Храбър за зависимостта на гръцката азбука от еврейската, които се срещат у Евсевий, Свида и др., но несъмненият им пряк извор е Граматиката на Псевдо-Теодосий. С това произведение Ягич свързва и знанията на Храбър за различните етапи в създаването на гръцката азбука — за дейността на Паламид, Кадъм Милетски, Симонид и др., макар да не е изключено използуването и на друг паметник,

[1] Относно временаписването има обилна литература; срв. В. Велчев, Константин-Кирил и Методий в старобългарската книжнина, София, 1939, с. 21—24.

от който са заети някои данни.[1] По отношение дейността на поменатите създатели на различни букви от гръцката азбука Храбър е могъл да черпи сведения и из хрониката на Георги Амартол (Георги Монах) и др.[2] В своето съчинение нашият автор се придържа към теорията, че еврейски, гръцки и латински не са най-старите езици — най-древният език на земята е сирийският. Сведения за това според Ягич авторът на „О писменехь“ най-вероятно е могъл да намери у Теодорит Кирски, без да може при това да се посочи прекият извор, който е използуван.[3] Най-после знанията на Храбър за културните ценности, които са създали различните народи, се срещат както у поменатия Теодорит Кирски, така и у Евсевий.[4] В случая трябва да приемем правилната догадка на нашия историк Иван Дуйчев, че тези сведения Храбър е могъл да почерпи не направо от тези ранновизантийски автори, а от византийските хроники, които от своя страна черпят от тези автори, най-вероятно от поменатия Георги Амартол.[5]

Когато се изследва произходът на Храбровото съчинение, от основна важност е не само да се установят изворите му, което направиха Ягич и Дуйчев. Не по-малко важно е да се определи насоката на използуването на тези извори, преработката им, подчиняването на материала на онази задача, която авторът си поставя. Важно място в „О писменехь“ на Храбър заемат сведенията за най-старата според тогавашните представи азбука — финикийската, и отношението на гръцкото писмо към нея. Тези сведения, както установи Ягич, са заети от Граматиката на Псевдо-Теодосий. Ето самите текстове:

Ἡ τῶν παρ' Ἕλλησι στοιχείων εἰσαγωγὴ ἀπο τοῦ ἄλεφ γέγονεν, ἑβραϊκοῦ πρώτου στοιχείου, ὅ ἑρμενεύεται μάθησις, ἐντελλόμενον τῷ εἰσαγομένῳ παιδὶ καὶ λέγον· μάθη, ἀφ' οὗ ἄλεφ. Καὶ αὐτοὶ δὴ οἱ Ἕλληνες ὁμοίως μιμησάμενοί τὸ ἄλφα κεκλήκασι καὶ συνεξεφωνήθη ἡ φράσις τῆς ἑβραίδος διαλέκτου τῇ ἑλληνίδι διδλέκτῳ· ἵνα γάρ εἴπῃ τῷ παιδὶ ἀντὶ τοῦ μάθε· ζήτει· τοῦτο γὰρ ἑρμηνεύεται τὸ ἄλφα· τὸ γαρ ἀλφεῖν ζητεῖν λέγεται κατὰ τὴν ἑλληνίδα διάλεκτον· ἀλλὰ καὶ ὡς πρώτου ὄντος στοιχείου τοῦ ἄλφα καὶ ἀπὸ θεοῦ δοθέντος τῷ γένει· τῶν ἀνθρώπων τοῦ ἀνοίξαντος στόμα ἐις σύνεισν τῶν γραμμάτων ἔδει καὶ τὴν ἐκφώνησιν ἐκ φύσεως διὰ τοῦ μεγάλου ἀνοίγματος γίνεσθαι αὐτοῦ,

„WT ПРЪВАГО ЖЕ НАЧЕНЪ ПО ГРЪЧЬСКОУ WНН ОУБО АЛФА А СЪ АЗЬ. WТ АЗА НАЧѦТЬ WБОЕ. Н ѤКОЖЕ WНН ПОДОБЛЬШЕСѦ ЖНДОВЬСКЫМЬ ПНСМЕНЕМЬ СЪТВОРНШѪ, ТАКО Н СЪ ГРЪЧЬСКЫМЪ. ЖНДОВЕ БW ПРЪВОЕ ПНСМѦ НМѦТЬ АЛЕФЬ, ЕЖЕ СѦ СКАЗАЕТЬ [8ЧЕНЇЕ] СЪВРЪШАѪЩЕ, ВЪВОДНМОУ ДѢТИЦОУ Н ГЛАЩЕ· 8ЧНСѦ, ЕЖЕ ЕСТЬ АЛЕФЬ. Н ГРЪЦН ПОДОБѦЩЕСѦ ТОМОУ АЛФА РЕШѪ. Н СПОДОБНСѦ РЕЧЕННЕ СКАЗАННА ЖНДОВЬСКА

[1] И. В. Ягич, Рассуждения южнославянской и русской старины о церковно-славянском языке. В: Исследования по русскому языку, т. I, СПб., 1885—1895, с. 311—313, 315.
[2] Иван Дуйчев, Стара българска книжнина, I, София, 1943, с. 206.
[3] И. В. Ягич, пос. съч., с. 313.
[4] И. В. Ягич, пос. съч., с. 313—314.
[5] Иван Дуйчев, пос. съч., с. 205—206.

ἄλφα δηλαδή τὰ δ' ἄλλα τῶν στοιχείων διά βραχείας ἐκφωνήσεως καὶ ἀνοίξεως τοῦ στόματος ἐκφωνοῦνται καὶ ἀπαγγέλλονται.[1] =

= „Въвеждането на буквите у гърците е започнало от първата еврейска буква „алеф", която означава учение — тя поръчва на въвеждането [в ученето] дете и му казва: „Учи!", откъдето „алеф". И самите гърци, подражавайки, са я нарекли „алфа". И еврейският израз е бил нагласен според гръцкия език, за да се каже на детето вместо „учи!" — „търси!" [„изследвай!"], понеже това означава „алфа", тъй като на гръцки език „уча" се казва „търся" [„изследвам"]. Но тъй като първата буква е „алфа" и тъй като е дадена от бога на човешкия род като отваряща устата за разбиране на буквите, нейното произношение трябва да става естествено [по природа] с голямо отваряне [на устата], „алфа" именно, а другите букви се произнасят и съобщават с по-кратко произношение и [с по-малко] отваряне на устата."[1]

грѣчьскѣ ѫзыкоу, да речеть дѣтищоу вь оученна мѣсто ищи, алфа [бо ищи] сѧ речеть грѣчьскомь ѫзыкомъ тѣм бо побѣсѧ стын Кнрилъ створи пръвое пнсмѧ азь. нѫ ѩко и пръвомоу сѫщоу пнсменн азь, и ѡ бѣданоу родоу словѣнскомоу на ѡвръстне оустъ, въ разоумъ оучащнмсѧ бѣквамъ велнкомь раздвнженнемь оустъ възгласнтсѧ ѡна пнсмена маломъ раздвженнемь оустъ възгласатсѧ и неповѣдаѫтсѧ." =

= „От начало начена по гръцки: те, прочее, казват „алфа", а той „аз". От „аз" начеват и двете [азбуки]. И както те [гърците] създадоха [азбуката] по образец на еврейските букви, така и [той] взе за образец гръцките букви. Първата буква на евреите е „алеф", което означава „учение": когато се обучава начеващо дете и му се говори: „Учи се!" — това е „алеф". И гърците, като подражаваха на това, казваха „алфа". И нагоди се този еврейски израз към гръцкия език така, че казват на детето вместо „учение търси" — „алфа", което значи на гръцки „търся". Подобно на това свети Кирил създаде първата буква „аз". Но като първа буква и дадена от бога на славянския род за развръзване устата на онези, които чрез азбуката се учат на разум, „аз" се произнася с широко отваряне на устата, докато другите букви се произнасят и казват с малко отваряне на устата." (III, 134—135, 7—21/66).

[1] И. В. Я г и ч, пос. съч., с. 312. Превода на гръцките текстове направи доц. Г. Михайлов.

Вън от всяко съмнение е, че в това отношение Псевдо-Теодосий е източник на Храбър. В това ни убеждават и ходът на разсъжденията, и твърдението за наименованието на първата буква на гръцката азбука, което съвпада с названието ѝ в еврейската азбука, и разсъждението, че първата буква на азбуката се произнася с по-широко отваряне на устата. Черноризец Храбър обаче не робува на този зает материал, а го използува за своите цели, за да изгради желан образ, да внуши своя мисъл. У Псевдо-Теодосий имаме не повече от една констатация — че гръцката азбука заема от еврейската, че това заемане започва от първата буква, че се заема и преосмисля и самото наименование на тази първа буква и пр. Това фактическо положение обаче говори много на Храбър. Той не спира при него. Храбър съзира в този факт едно звено от историческата приемственост на културните ценности и намира за полезно да го продължи. Щом като така народите заемат един от друг, то защо славянството да прави изключение?

Храбър обаче вижда в сведенията от граматиката на Псевдо-Теодосий и друго нещо. В поменатия факт той е съзрял показател не само за пряко и просто заимствуване на гърците от евреите, но е доловил и един акт на приспособяване, пригаждане на този факт към свои цели и задачи. Така докато на еврейски „алеф“ значи „учи“, то на гръцки „алфа“ означава „търси“, „изследвай“. В случая не може да не се види проява, в която се съчетават приемственост и известно творчество. Достигнал до идеята да приложи този принцип, когато трябва да обясни произхода на славянската азбука, Храбър с пълна увереност прокарва мисълта, че и в този случай действува същото начало. И затова той осмисля и наименованието на първата славянска буква в духа на онова, което имаме у евреи и гърци. Черноризец Храбър обаче не говори, че „аз“ означава нещо, свързано с предназначението на писмеността така пряко, така непосредствено, както е у евреи и гърци, където то значи „учи“, съответно „търси“ и пр. Но все пак той пренася върху славянството подсказаната мисъл, че азбуката е създадена като средство за възприемане на дадената на народите „истина“ върху света в духа на християнското учение. И затова Храбър осмисля наименованието на първата славянска буква „аз“, произнасяна с широко отваряне на устата, в смисъл че това означава някакво разгръщане, за да се възприеме учението, което се насажда чрез тази азбука у славянството.

В същия дух Храбър използува и други сведения, заети от византийски извори. В неговото произведение срещаме разказ за ранната фаза от историята на гръцкото писмо, когато гърците пишели с финикийски букви. Към това се прибавя и следващата история на гръцката азбука, когато различни деятели съставяли отделни букви, докато се достигне до онова състояние, в което се намира в момента гръцкото писмо. Тези знания на Храбър възлизат към византийски извор:

Οὐκ εἶχον δὲ γράμματα οἱ Ἕλληνες ἐξαρχῆς, ἀλλὰ διὰ Φοινίκων γραμμάτων ἔγραφον τὰ ἑαυτῶν. Πρῶτος τοίνυν ἦν ὁ Παλαμήδης ὁ ἀρξάμενος εὑρίσκειν ὕστερον τὰ ἑλληνικὰ γράμματα. εὗρε δὲ ἑκκαίδεκα μόνον στοιχεῖα τουτέστιν ΑΒΓΔΕΙΚΛΜΝΟΠΡΣΤΥ. Κάδμος δὲ ὁ Μιλήσιος μετὰ ταῦτα προσέθηκεν αὐτοῖς καὶ ἄλλα τρία γράμματα τὸ Θ καὶ τὸ Φ καὶ τὸ Χ διὸ πολλῷ τῷ χρόνῳ τοῖς ἐννεακαιδεκα στοιχείοις ἐχρῶντο. ὅθεν οἱ ἀρχαῖοι μὴ ἔχοντες τὸ Ψ τὴν ψαλίδα ψαλίδα ἔραφον καὶ ἔλεγον, ἄλλως δέ τε καὶ πολλὰ ἄλλα. Ἔπειτα Σιμονίδης ὁ Κεῖος εὑρὼν τὸ Η καὶ Ω μέγα προσέθηκε αὐτοῖς μετέπειτα τὸ Ζ τὸ Ξ τὸ Ψ. Καὶ οὕτως ἐπληρώθησαν τὰ εἰκοσιτέσσαρα γράμματα τῶν Ἑλλήνων ἃ καὶ στοιχεῖα λέγονται.[1]=

„нѫ прѣже сего елинии не имѣхѫ своимъ ѧзыкомь писмен, нѫ финичьскыми писмены писахѫ свож рѣчь и тако бѣшѫ многа лѣта. [Паламидъ] же послѣждѣ пришедъ, начень ѿ алфы и виты, si писменъ тъкмо елинѡмъ wбрѣте. прѣложи же имъ Кадьмъ милисїи писмена г҃. тѣм же многа лѣта д҃і писмены писаахѫ и потомъ Симонидъ wбрѣтъ приложи двѣ писмени, Эпихарїи же сказатель г҃ писмена wбрѣте и събраса ихь к҃д. по мнозѣх же лѣтѣхь Дионисъ граматикъ s двогласныхь wбрѣте потом же дроугыи є и дроугыи г҃ чисменитаа и тако мнозѣ многымь лѣты едва събрашѫ к҃и писменъ“.=

=„Отначало гърците нямали азбука, но пишели своите думи с финикийски букви. И така пръв Паламид започнал по-късно да изнамира гръцките букви. Той изнамерил само 16 букви, т. е. *А, В, Г, Δ, Е, І, К, Λ, М, N, О, П, Р, Σ, Т, Υ*. След това Кадъм от Милет прибавил към тях други три букви: *Θ, Φ* и *Χ*. Затова дълго време си служели с 19 букви. Поради това другите, които нямали *Ψ*, пишели и произнасяли думата *ψαλίδα, псаγίда* и много други. След това Симонид от Кеос изнамерил и прибавил към тях [към другите букви] *Η* и *Ω*. След това били прибавени *Ζ, Ξ* и *Ψ*. И така се събрали 24 писмена на гърците, които се наричали букви (*στοιχεῖα*).“

=„Но преди това елините нямаха букви на своя език, а пишеха своята реч с финикийски букви. Така беше много години. После се яви Паламид, който начена от алфа-вита и изнамери на елените само 16 букви. Към тях Кадъм Милиски прибави 3 букви. С тези 19 букви писаха много години. И после Симонид изнамери [и] прибави 2 букви; писателят Епихарий изнамери 3 букви. И събраха се 24 [букви]. След много години Дионис Граматик изнамери 6 двугласни, после друг — 5, и друг — 3 за числата. И така мнозина за много години събраха 38 букви“ (VII, 138—139, 1—13/68).

[1] И. В. Ягич, пос. съч., с. 314.

И тук явно личи, че Храбър е използувал твърде силно поменатото по-горе произведение на византийския писател Псевдо-Теодосий. Откъм предметна страна изнесеното в съчинението на Черноризец Храбър твърде близко следва византийския извор. В същото време обаче не може и тук да не се забележи определено творческо отношение на автора, стремежът му от това градиво да създаде нещо по-друго. Гърците са заели една част от своята азбука от финикийската. Това е необходимо на Храбър, за да покаже, че и славянската азбука заема една част от буквите си от гръцката. При създаването ѝ така е постъпил и Константин Философ и в това няма нищо осъдително. Но финикийската азбука не е могла да предостави писмени начертания за всички звукове на гръцката реч. Затова редица деятели са изнамерили още писмени знакове, които са прибавили към заетите. Така е постъпил и Константин Философ, като едни букви е съставил по образеца на гръцката азбука, а други — според славянската реч. От това фактическо положение на нещата Храбър създава един благоприятен образ на Кирил — чрез неговата дейност славянският народ е проявил себе си. Но Храбър отива по-нататък в това отношение и поставя създателя на славянската писменост по-високо. В сравнение с гръцките книжовници Константин-Кирил има по-големи заслуги. Ако там мнозина успяват да съставят и онези букви, които отбелязват сходни с финикийските звукове, ако други пък изнамират букви за специфично гръцките звукове, то Константин-Кирил достига и едното, и другото сам. Така той застава в образ, който в по-висока степен отразява нуждите на славянството, в чието дело то намира своята по-пълна и цялостна културна изява. По този начин с познати данни от културната история, с познат опит от живота на различните народи се обосновава и оправдава самостоятелността на славянската култура. Идеята за заимствуването, еднакво налична и при гърците, и при славяните — първите заемат от финикийците, а вторите — от тях, се използува, за да се изтъкне предимството на славянския деятел, който се оказва един, сам. И тук Черноризец Храбър подчинява историческия материал на своята идея.

*

Представите за славянството, за неговия просветител Константин-Кирил, за създаденото от него дело се сливат в едно цяло. Все пак обаче анализът може да ги обособи, да насочи по предимство погледа към всяка една от тях, да обособи отделни белези в нея.

Славянският род занимава повече от всичко Черноризец Храбър. В цялото свое произведение той се занимава с него, с неговата съдба, със завоеванията му през различните периоди от неговото развитие, рисувайки го в благоприятна светлина. Храбър говори за езическия период от историята на славянството, той знае, че то и тогава е имало някакви културни прояви. Според него то е водело примитивен културен живот. За деловите нужди на този живот то е притежавало някакви знаци — черти и резки, с които е смятало, броело. Освен това Храбър подсказва известни представи за езическия култ на славяните, за техни обреди, за гадания, свързани с тогавашната религия. Колкото и да е мъчно да раз-

берем по-определено и конкретно до какви собствено знаци за културно общение са се издигнали славяните, несъмнено е едно — според Храбър те нещо вече са притежавали, макар то и да е било примитивно и несъвършено от негово гледище като човек на една по-късна и по-развита епоха.

Но колкото и примитивно да започва своя културен живот през епохата на езичеството, славянството не стои на едно място, а се развива. Дали Храбър си дава сметка за това, или не си дава, без да иска, той допуска у тях напредък, преминаване от една фаза в друга, която ги изправя пред нови задачи, създава предпоставките за нови културни завоевания. Приемането на християнството, покръстването на славяните е за тях нов и по-висок етап в развитието им, с който ще се свържат и нови завоевания в културния им напредък. Забележително е, че Храбър, който по своите исторически възгледи обяснява всеки акт на отделния човек или народ с „божи промисъл", не говори за подобна детерминираност при покръстването на славяните — без да иска, той дава да се разбере, че причината за това лежи не в някаква сила извън тях, а в собственото им развитие. Така или иначе, много по-важно е обстоятелството, че при покръстването те се оказват в едно твърде неестествено положение — възприемайки новата религия, те си служат с писмените знаци на други народи: „крьстивше же са, римскамн и гръчьскымн писмены нѫждаахѫся [писати словѣнскы] рѣчь безь устроениа" = „А когато се покръстиха, те бяха принудени да пишат славянската реч с римски и гръцки букви без устроение" (II, 133—134, 1—3/65—66). От Сказанието на Храбър не личи какво има той пред вид. Но като се знае историята, не може да има съмнение, че в случая ще се отнася или до покръстването на моравските славяни, които първоначално са си служили с латински език и азбука, или до българските славяни, които са използували гръцката азбука и език в различни форми (те са водели преговори и с папския престол за независимост на своята църква). Не е изключено обаче да се имат пред вид и някакви други опити да се пише славянската реч с латински или гръцки писмени знакове. От съществена важност в случая е обаче, че за Храбър това положение на нещата е неприемливо от гледище на идеята за самобитност на славянството. Новият етап в духовното развитие на славянството е достигнат, но с това то не е намерило своята културна изява. Заменено е езичеството с християнството, изникнали са нови учреждения, езиковото капище е изместено от християнския храм, а славяните не могат да напишат на своя език думата цркы (църква). Такова многосъдържателно културно понятие като ѧзыкъ, което означава и език, и народ, също така не може да бъде написано със собствени славянски букви. Храбър не критикува нито латинската, нито гръцката азбука — като знакове за изразяване особеностите на съответните езици те са добри и съвършени. Въпросът е, че трябва да се намерят такива букви, които да отговарят на особеностите на славянската реч — само така славянството ще се изяви самостоятелно в областта на културата през новия етап от своето развитие, ще се освободи от подражателното и зависимото си положение.

Както се вижда, според представите на Храбър славянството не се е проявило напълно нито в езическия си период, нито в началото на християнския. В езическия то е завоювало елементарни форми на културен живот, които са го отличавали неизгодно от другите народи през тяхната езическа фаза (например в сравнение с гърците). То се е отличавало неизгодно от другите народи и през християнската фаза от своето развитие, защото е било принудено да използува чужди културни придобивки за свои цели. Едва по-късно славянството достига до пълноценен културен живот, изравнява се с другите народи. Това е моментът, когато Константин Философ създава славянската азбука, извършвайки акт от капитално историческо значение. За да внуши необходимата тежест на това създаване, Храбър му придава религиозна санкция, представя го като „върховна грижа“ за славянството, което досега много години сякаш е било оставено на себе си. Тук е явно, че Храбър напуска почвата на реалните факти, народът се представя като проводник на една „странична воля“, осъществител на стоящ вън от него „промисъл“. От наше гледище това е намаляване стойността на народа като творец. От гледище на Храбър обаче това е най-висока проява. Независимо от мотивировката на събитието — от гледище на реалното историческо развитие или от гледище на християнския телеологизъм, несъмнено е едно: славяните имат своя азбука, те не се нуждаят от заемки, те имат възможност да фиксират писмено завоеванията на своя дух, новите форми на граждански и духовен живот, новите културни институции. В това отношение те са на равнището на останалите културни народи — гърци и римляни, изградили си културни форми, които да съответствуват на техните духовни потребности. Такива свои форми, съответствуващи на собствените им културни нужди, имат и славяните. И авторът е доволен от така създадените „к҃н писменъ“ = „тридесет и осем [букви]“ (V, 136, 10/67).

С това свое завоевание славяните влизат в пътя на много други народи, които са се проявили в областта на културното творчество. Но славянството в очите на Храбър има и някои предимства в сравнение с други народи. Така например Черноризец Храбър изгражда представата, че гръцкият народ бавно е проявил своята самостоятелност по отношение създаването на своята азбука и християнска писменост. Той извеснаж е заел много букви в своята азбука от финикийската — онези писмени знакове, които са съответствували на еднакви звукове в двата езика. Колкото се отнася пък до буквите за специфично гръцките звукове, те са били съставяни бавно, постепенно, чрез работата на много деятели в миналото — Паламид, Кадъм от Милет, Симонид и др. Ако става въпрос пък за превеждането на свещените книги на гръцки език, то този превод е извършен от седемдесет души, а след това е бил поправян от други: „и тако мнозн многымн лѣты едва събрашѫ к҃н писменъ. потом же многомъ лѣтwмъ мнѩвшемъ бжнемъ повелѣннемъ wбрѣтесѧ о мѫжѣ, нже прѣложншѫ w҃ (жндwвска) на грѣчьскын ѯзыкъ“ = „И така мнозина за много години едва събраха 38 букви. После пък,

като преминаха много години, намериха се по божия повеля 70 мъже, които преведоха от еврейски на гръцки език [светото писание]" (VII, 139, 12—15/68). Всичко това в очите на Храбър не е без значение, има определен смисъл — то говори, че гръцкият народ бавно, постепенно, на етапи е изградил своята писмена култура. Обратно на това, славянството се е проявило самостоятелно в областта на културното творчество сравнително по-бързо, почти изведнаж, чрез дейността на един човек.

В Сказанието на Храбър славянството се дава с още качества. То живо се интересува от началото на своята писменост, знае добре чие дело е тя, има ясна представа през кое време е създадена. Мисълта на Храбър става още по-ясна, като си спомним съпоставката му с гръцката писменост — за началото ѝ, за нейните създатели и пр. знаят дори малцина от гръцките книжовници. Разбира се, това е било едно действително състояние на нещата. То намира и лесно реално обяснение, дадено още от Ягич: „Понятное дело, скажем мы, у греков это был вопрос археологический, перешедший уже давно в область чисто научных, антикварных интересов, между тем как у славян он продолжал тогда и долгое время после того волновать умы широких слоев общества, как дело религиозно-национальное."[1] Храбър не може да не си е давал сметка за това, но той не е целял в случая да покаже простия факт, който нищо особено не говори. Ясно е, че той иска чрез него да внуши мисълта за предимство.

Но колкото и добре в светлината на християнския телеологизъм да е представено славянството чрез делото на Константин-Кирил, оказва се все пак, че не е достигната последната степен на съвършенство. Черноризец Храбър е изправен пред непосредствената действителност, която му поднася неоспоримия факт, че делото на Константин-Кирил подлежи на усъвършенствуване и на практика вече се усъвършенствува: „аще, ли кто речеть, іако не оустрои добрѣ понеже сѧ постраѭть и еще, отвѣтъ речемь симь" = „Ако някой пък рече, че не ги е нагласил добре, понеже и сега се нагласяват, и на това ще отговорим" (VIII, 139, 1—2/68). В случая може да става въпрос или за азбуката, или за превода на книгите, или и за едното и другото. Акад. И. В. Ягич вижда тук указание за преработване на преводите. Доказателствата в това отношение се опират главно на обстоятелството, че като прокарва паралел с историята на гърците, Храбър сочи за пример дейността на Акила и Симах. А тъй като тези последните са работили над преводите на свещените книги на гръцки, то следва да се заключи и по отношение делото на Константин-Кирил, че става дума за преводите.[2] Вилински, който се съгласява с това тълкуване на Ягич, привежда и друго доказателство: „Наконец, добавим мы, можно ли относить эти изменения к письсменам, если вся задача Храбра — прославление Константина, защита его подвига и превосходства изобретенных им письмен — свят бо мужъ сътвори их."[3] Това доказател-

[1] И. В. Ягич, пос. съч., с. 319.
[2] И. В. Ягич, пос. съч., с. 318—319.
[3] С. Г. Вилинский, пос. съч., с. 122.

ство обаче важи в еднаква степен и за буквите, защото и тяхното предимство се гради на подобно основание. Не е изключено обаче да става дума както за буквите, така и за книгите. Колкото се отнася до обстоятелството, че Храбър е бил принуден да признае това усъвършенствуване на създаденото от Константин-Кирил, това е един важен момент на нарушаване религиозно-догматичното мислене на Храбър. Тук отново той е принуден да включи в мисълта си факти из самия живот. Славянството отново се рисува като народ, който твори независимо от създаденото по „божие внушение“. Направеното от „богопратеника“ Константин-Кирил, което следва да бъде съвършено и окончателно, се оказва не такова. Славянският народ продължава делото нататък, издига го на по-висока степен на съвършенство. По този начин, без да иска, Черноризец Храбър се поддава на мисълта, че народът твори по свои подбуди, следва свои потреби, прибавя от себе си онова, което не е извършено от „богоизбраник“. Храбър отива още по-нататък в признаването на този реален ход на нещата. Той дори не го намира неоправдан, счита го напълно естествен, потвърждава го чрез пример от гръцката история: „и гръчьскы такоже многаждн сѫть постраданн Акнлла и Снммахъ, и потомъ нни мнозн“ = „Също така и гръцките много пъти са били нагласявани — от Акила и Симах, а след това и от мнозина други“ (VIII, 139—140, 3—4/68). Стъпил върху почвата на историческата действителност, в настоящия момент или в миналото, Черноризец Храбър изгражда представа за славянския народ, който и сам създава културните си ценности.

Както се вижда от цялото изложение на „Сказанне о писменехъ“, Черноризец Храбър по такъв начин подбира почерпените от действителността или от книгите факти, така ги свързва един с друг, поставя ги в такава зависимост, по такъв начин ги обяснява въз основа на догмите на вярата или въз основа на наблюденията си над живота или знанията си за миналото, че в резултат на всичко това се изгражда представа за славянството като народ, който се развива, издига се до по-високи степени на самостоятелност в областта на културното творчество. Трябва да се подчертае твърде характерното обстоятелство, че този напредък е плод ту на сили, които лежат в живота на славянството, ту на сили, които са извън него. В единия и в другия случай обаче то се движи към изравняване с другите културни народи, а след това и към издигане над тях.

*

От историята знаем, че Константин-Кирил е бил натоварен от византийския император Михаил да изпълни християнска мисия между западните славяни. За това негово пратеничество, както се каза, Храбър е могъл да знае евентуално от животописа му и най-вече от сподвижниците му. От историческите факти около моравската мисия обаче Храбър изгражда образ на Константин-Кирил, който да отговаря на потребностите на историческия момент, на отношението на автора към славян-

ството, на разбирането му за културното творчество. Синът на солунския друнгар (помощник на стратега) Лъв, възпитаник на византийската школа, предаденият на тогавашните науки Константин израства в съзнанието на Храбър като личност, която изпълнява „висока мисия". Реалните подбуди и инициативи за неговата дейност са заличени напълно — той действува като „богопратеник", като изпълнител на „висше предначертание". Неговите качества като човек също така са заличени в изображението на Храбър в полза на една висока идеализация, при която той се дава като „сто Константина философа нарицаемаго Кирила, мужа праведна и истинна" = „свети Константина философа, назован Кирил, мъж праведен и истинен" (III, 134, 4—5/66).

Обръща внимание начинът на изграждане на този идеализиран образ на Константин-Кирил. Авторът не го дава чрез някакви прояви, действия, преживявания. Макар и с твърде оскъдни средства, Черноризец Храбър изгражда представата за него чрез такива атрибути, които го характеризират предимно в светлината на йерархическото му положение — той е светец, носител на монашеско име Кирил, изразител е на „висш разум", което определя качествата му на праведност и истинност.

Не може да не обърне внимание обстоятелството, че колкото Константин-Кирил е показан идеален, възвишен, съвършен, толкова делото му се представя с черти, повече отговарящи на реалния живот. Той не създава някаква чудна азбука, а в едни от буквите следва начертанията на гръцката азбука, а чрез други се старае да обозначи специфичните звукове на славянската реч. Тук стремежът на Храбър към идеализация се е разбил о суровата правда на реалната действителност. Виждаме, прочее, че героят действува сякаш по свои подбуди, държи сметка за наблюденията си над самата действителност, съобразява действията си със закономерности, които лежат в нея. Така според Храбър създателят на славянската писменост Константин Философ се представя в двояк аспект — и като осъществител на стояща вън от него цел, и като самостоятелен творец.

Черноризец Храбър показва героя на своята възхвала и в друг аспект. Той е не само проводник на „предначертана" грижа за славянството, който в известна степен действува и самостоятелно. Заедно с това в създаденото чрез Константин-Кирил дело се отразяват и качествата на неговата личност. Храбър говори, че гръцката азбука и превод на свещените книги са направени от редица деятели, но тяхното дело не е пълноценно, най-малкото не е равно с това на Константин-Кирил, защото тези хора са били „елинии погани" = „гърци езичници" (VII, 139, 22/68). Обратно на това славянската писменост има предимства, които идват от качествата на нейния създател. Тя стои по-високо от гръцката, защото буквите и книгите „сть бо мужъ створилъ ихъ" = „защото свет мъж ги е сътворил" (VII, 139, 21/68). Не само това: гръцката писменост са я създали „мнии мнози многы лѣты" = „мнозина и в много години" (VII, 139, 18—19/68), както трябва да се разбира, в зависимост от

качествата им — поради техните несъвършенства. Такова изтъкване на личните качества на деятеля личи от признанието на Храбър, че той е създал по-високо дело, по-свето и по-достойно за почит, защото той един, сам „и писмена створи и книгы прѣложи въ малѣхь лѣтѣхь“ = „и буквите сътвори, и книгите преведе в малко години“ (VII, 139, 16—18/68).

Черноризец Храбър високо цени Константин-Кирил, вижда в неговата мисия и качества залог за висотата на създадената от него култура на славянството. Но той внася и друг момент в характеристиката му, когато говори за съдбата на неговото дело на българска почва, признавайки, че то се преобразува, поправя, усъвършенствува. Колкото и да е силна убедеността на Черноризец Храбър, че Константин-Кирил е „богопратеник“ за славяните и създаденото от него следва да се счита съвършено, той отстъпва пред силата на самата действителност. Храбър нито най-малко не отрича правото на тези, които говорят, че делото на създателя на славянската писмена култура се доустроява. А това от своя страна е много важно. То не само говори, че Черноризец Храбър създава двупланов образ на своя герой. То показва, че този двойствен аспект се основава на това, че Храбър не може да наложи религиозните си възгледи над действителността, не може да я подчини на тях.

Както виждаме, и тук действителността се обобщава, като се излиза от идеята, че човекът е проводник на „божия разум“, при което се допуска, че в създаденото от него дело се отразяват качествата му. В същото време в разрез с мисълта за пределната качественост на така създадената от Константин-Кирил писменост се допуска и фактът на нейното доусъвършенствуване. По този начин в един и същ образ, в една и съща представа за създателя на славянската писмена култура се кръстосват телеологични и реалистични моменти.

*

Но произведението на Черноризец Храбър „О писменехь“ е защита и възхвала не само на славянството и на Константин-Кирил, но и на славянската писменост. Авторът говори за условията, при които тя се е появила, за характера ѝ, за зависимостта ѝ от писмеността на други народи, за популярността ѝ. Храбър дава да се разбере, и твърде много държи на това, че писмеността у славяните не се е появила случайно, че нейното възникване е предначертано „свише“, че „чловколюбецъ бъ (. . .) помиловавь родъ [словенскыи], посла имь стго Константина философа“ = „човеколюбецът бог, . . . смили се над славянския род и му проводи свети Константина философа. . .“ (III, 134, 1—4/66).

Но появата на славянската писменост е в същото време и един акт, чрез който славяните проявяват своята самобитност, преодолявайки онази фаза, когато с римски и гръцки букви не са могли да напишат най-важни неща на своя език: „бъ или животь или жить или цркы“ = „бог, или живот, твърде, или църква“ (II, 134, 4/66).

Обаче едновременно с посоченото телеологично обяснение на появата и същността на славянската писменост у Черноризец Храбър е засвидетелствувано и друго отношение към нея. То се изразява в обяснение на нейни особености, като се изхожда от реалните факти. Такъв е например случаят, когато Храбър говори, че една част от буквите в славянската азбука са съставени по типа на буквите от гръцката азбука — „по чинoу гръчьскыѫь писменъ“ = „по образец на гръцките букви“ (III, 134, 6—7/66), движейки се по този начин в рамките на идеята за приемственост в създаване на културните блага.

Не само характерът на азбуката издава такова отношение, но и нейният състав. Когато славянското писмо се оспорва, че е сложно, като се внушава, че би могло да се пише и с по-малко букви и пр., Храбър отново напуска своите догматични разбирания и стъпва върху почвата на реалните факти. Ако беше последователен на средновековния си мироглед, той можеше да твърди, че славянската азбука и такава каквато е, пак е съвършена, защото тъкмо такава я е създал този, който е изпратен от „човеколюбеца бог“ да даде „разум“ на славянския род. Храбър обаче съвсем не постъпва така. Напротив, неговата мисъл взема съвършено друга насока: той изтъква, че и гърците пишат с 38 букви, защото към техните 24 се прибавят 11 двугласни и 3 за цифри, та в краен резултат се събират пак 38. Този момент от произведението на Храбър показва, че той държи да свърже делото на Константин-Кирил с традицията. С подобна трактовка той намалява както значението на „божието творчество“, така и заслугата на Константин-Кирил — той действува по свои подбуди и съображения при създаването на славянското дело, движейки се обаче в рамките на извършеното преди него.

В оценката, която дава на Кирило-Методиевото дело, Черноризец Храбър изхожда от различни принципи. От една страна, той го издига високо, представяйки го като „боговдъхновено“, създадено по „божията милост“. В това отношение Храбър поставя славянската писменост по-високо от гръцката, защото я свързва и с високите качества на създателя ѝ: „тѣм же словѣньскаа писмена [стѣнша] сѫ и чьстнѣнша, сть бѡ мѫжь створилъ ѭ ѥ, а гръчьскаа еллинн погани“ = „Затова славянските букви са по-свети и по-достойни за почит, защото свет мъж ги е сътворил, а гръцките — елини езичници“ (VII, 139, 20—21/68). Но в същото време Храбър търси и други основания, за да може да прокара разлика между ценностите на гърци и славяни, като в този случай прибягва до фактор съвсем не от богословско естество. Това е народът, съзнанието на хората, отношението на обществеността към едната и другата писменост. Докато гръцката писменост в своето авторство и времесъздаване е избледняла в съзнанието дори на гръцките книжовници, то славянската е съвършено свежа в това отношение. За нея не само славянските книжовници могат да кажат кой е създал буквите и превел книгите, кой му е помагал в това, кога е станало то и пр. В случая отново имаме твърдение, в което изпъква значението на човека в онова,

което се създава. Защото живият спомен за Кирил и Методий като създатели на славянската писменост е израз не само на нейната популярност, но може би и на това, че нейният характер е в по-висока степен личен, сякаш носи белезите на определени индивидуалности, отразява техните качества.

Свързан с даден слой от българското общество, въоръжен с определен философски и обществен мироглед, Храбър в зависимост от това подхожда към действителността, подбира фактите от нея, за да изгради своето произведение. Онова, което е научил от предания и разкази за началото на славянската азбука, наблюдаваното непосредствено в негово време за развитието на славянската азбука и писменост, най-после знанието му за историята на гръцкото и еврейското писмо, за произхода на науките и изкуствата, които са създадени от различните народи — всичко това той подчинява на определена обществена и философска идея и създава ярко, живо вълнуващо и сега произведение, в което говори за самобитната изява на славянството, за първите създатели на неговата духовна култура, за нататъшните перспективи на неговото развитие, за мястото му между тогавашните културни народи.

*

Идейният патос на Храбровото „Сказание о писменехь“ определя и особеностите на неговата публицистична по своя характер форма — различните композиционни и стилни похвати, които се налагат от задачата на автора, от неговото отношение към действителността, от принципите на нейното отразяване. Обръща внимание обстоятелството, че самият Храбър като автор, който има да извърши една защита, да отхвърли едно разбиране и оценка за славянството, за родоначалника на неговата славянска азбука и писменост и да утвърди друга оценка, а след това да мине към възхвала на духовните ценности на славянството, постепенно разкрива този си облик. Първоначално той се показва в образа на историк, който излага етапите в развитието на славянската култура. В други случаи Храбър приема положението на човек, който само привлича, припомня на незнаещите онова, което е казано в свещените книги или се знае от други извори за създаване на културни ценности у различни народи, оборва издигнати несъстоятелни съображения и пр. Тези преображения обаче позволяват на автора най-добре да постигне своята задача, за да внуши мисълта за оправдаността на славянската буква и книга на роден език, да ги приравни с признатата тогава писменост на гърци, римляни и евреи.

Когато е постигнал това, Храбър излиза от образа на историк и информатор и показва своето истинско лице на горещ бранител и апологет на славянската култура на народен език, който не само я изравнява с културите на другите народи, но в определено отношение я поставя и над тях.

Този образ на повествовател, който Храбър усвоява, се отразява и върху стила на неговото произведение. В началото, говорейки за славянската азбука, Храбър на пръв поглед спокойно излага нейното минало. Погледнем ли обаче по-внимателно, ще видим, че историческият

разказ е подчинен на определена цел. Още самото започване на произведението говори за това: „прѣжде убw словѣне не имѣхѫ книгъ, нѫ чрътамн н рѣзамн чьртѣхѫ н гадаехѫ погани съще“ = „Преди, прочее, славяните нямаха книги, но бидейки още езичници, с черти и резки четяха и гадаеха“ (I, 133, 1—2/65). В случая не само се излага едно действително положение на нещата, но и в същото време нещо, което преди е казано, се подчертава и обобщава. Най-важното е обаче, че посредством това твърдение Храбър подготвя една много важна мисъл. Като успоредява предишната безкнижност на славяните с простотата на тяхното писмо в езическия период от развитието им, той внушава, че с покръстването им това не може да остане така. И наистина, когато нататък говори за християнизирането им, той рисува друга картина. Покръстени, започнали да пишат с римски и гръцки букви, славяните не могат да обозначат на своя език най-важните понятия — бог, живот и пр. Това е вече несъвместимо с положението им на християни и затова появата на Константин-Кирил се представя като целесъобразна от най-високо гледище.

Интересно е, че и тук Храбър въвежда подробности, които отговарят най-добре на неговата авторска цел. Той подчертава универсалния характер на „божието милосърдие“, за да подготви почвата за борба срещу онези, които ще поддържат, че само на три езика може да се твори християнска култура. Той отбелязва още, че Константин е светец, човек с високи добродетели. Тази благоприятна характеристика на създателя на славянската култура е нужна на Храбър, за да го противопостави на създателите на гръцката писменост — те са дори езичници!

Заслужава да се изтъкне още един момент, който характеризира повествователния маниер на Храбър — на полемик и апологет. След като е казал, че Кирил е създал славянските букви, той намира за необходимо да ги съпостави с гръцките, за да покаже, че много букви са съставени по подобие на гръцките, както те пък са съставени по подобие на финикийските, като Кирил е съставил особени знакове за специфичните звукове на славянската реч. С това Храбър налага мисълта, че с появата на славянското писмо няма нищо странно, извънредно, че Кирил следва завещан от историята път. Така той отнема принципалното право на гърците да противопоставят една на друга славянската и гръцката азбука, а още по-малко да изтъкнат предимството на своята.

Опрян така на редица факти от историческо естество, Храбър приема друг образ — той започва да изследва фактите, започва да привлича истини от книгите, повишава своята активност. И това определя друга логическа струя в стила на неговото произведение. Чрез съпоставки, исторически справки, анализ на фактите Храбър доказва, че гръцката азбука има не 24, а също 38 букви. И в това отношение славянската азбука не стои в неблагоприятна разлика спрямо гръцката, както уверено заключава Храбър: „тѣм же [тому] подобно н в тъже wбразъ створн стын Кирилъ ѯн писменъ“. = „Така подобно на това и по същия начин свети Кирил създаде 38 [букви]“ (V, 136, 8—9/66).

Нататък все в този изследователски полемичен стил, съчетан с елементи на сатира, Храбър доказва, че славянските букви и книги

имат оправдание, макар да не са създадени първоначално от бога, макар да не са утвърдени от старината, както поддържат привържениците на триезичната теория. Тук Храбър напуска понякога спокойния тон, нарича своите противници „окаяни безумци“, които не знаят какво говорят. След като ги е обезценил така в очите на читателя, Храбър вече заема положението на изследовател, който ще им приведе като доказателства онова, което се учи „от книгите“, а също така ще им направи и справки от културната история на човечеството. Така по единия и по другия начин той ще докаже, че когато и да възниква едно явление, то е все „богосъздадено“, че ако може да се градят аргументи за предимство въз основа на старинност, то най-старият език не е еврейският, а сирийският. Това обаче няма никакво значение, защото различните народи се самоопределят културно в различни времена, без това да ги омаловажава в сравнение с другите, с по-старите.

Друг характер придобива стилът на Храбър, когато чрез хода на историята и чрез цитати от книгите е показал, че славянското писмо не отстъпва по нищо на писмото на другите народи. Сега вече той приема образа предимно на полемик, на отрицател на ценностите на гърците, поставяйки славянското писмо и книжнина на по-високо място. Чрез съпоставки, антитези, обобщителни заключения Храбър води мисълта на читателя към това, че историята на гръцкото писмо е много бавна, че в неговото създаване и превода на книгите са участвували мнозина, а славянското писмо е създадено само от един човек — Кирил, който е превел и книгите, че гръцките книжовници са били езичници, а създателят на славянската писменост е бил светец, че ако за началото на историята на гръцката писменост не се знае, то за славянската писменост знаят кой я е създал и през кое време, при кои владетели е станало това и пр.

Така, приемайки различни образи и подчинявайки по твърде съвършен начин речта си на преследваните задачи, Храбър успява да оправдае, защити и възхвали славянското писмо и книга като важен момент от културното самоопределение на славянството, създавайки интересно, ярко прочувствено, единно откъм съдържание и форма, откъм идейна насоченост, композиция и стил публицистично произведение.

*

Черноризец Храбър е един от най-значителните представители на българската литература през средновековието. В негово лице ние виждаме забележителен български публицист, пламенен защитник, апологет на славянството, на неговото право на културно самоопределение и утвърждаване чрез писменост на свой народен говорим език. С това той се налага не само като писател демократ, който се бори и утвърждава народния език като оръжие на писменост и култура. Заедно с това Храбър изпъква и като писател, който се бори за равенство на народите, за правото на всеки народ да прояви своя дух чрез собствения си език. Това е заслуга от международно значение.

Храбър има значение като писател, който създава защита и апология на славянството, поставяйки го наравно с културните народи на

средновековието. Особено ценно е, че тази защита и възхвала е произведение с определени литературни качества. Изградена върху данни на тогавашната образованост, в която Храбър е бил широко начетен, тя отразява и качествата на авторовата личност, неговите чувства на славянин, възгледите му за света и живота. И всичко това се е изразило в определени литературни форми, с определен стил, изграден чрез средствата на българското слово от онзи период.

Чрез своето единствено творение „Сказание о писменех" Храбър не само продължава завещаната от Кирил и Методий и техните преки ученици тематика — борба срещу триезичието и защита на славянската писменост. Храбър издига на по-висока степен тази традиция, създавайки произведение, което носи по-ярки белези на авторска индивидуалност, по-конкретно и по-дълбоко отразява културното самосъзнание на славянството и по-специално на българските славяни и по своите литературни качества представя нещо ново, по-високо в сравнение с онова, което изнасят Кирил и Методий във Венеция, Рим и Панония в защита на славянската азбука и писменост на говорим славянски език.

Чрез своето произведение Храбър продължава както полемическата, така също и утвърдителната линия в българската литература. Трябва обаче да се добави, че с Храбровото „Сказание о писменех" демократичното, народно, хуманистично направление в българската литература, изразено в защищаваната и възхвалявана от Кирил и Методий и учениците им писменост на народен славянски език, се издига на нова фаза на развитие. Черноризец Храбър слага своята защита на славянската култура на по-широка плоскост, привежда за това по-обилни, разнообразни и съществени от тогавашно гледище доказателства. Най-важното е, че той от защита преминава към нападение, от приравняване на славяните с другите тогавашни народи отива към показване на предимствата на славянството.

Храбър е създател на нов литературен жанр в старобългарската литература — публицистичната полемика, съчетана с възхвала, сложен и интересен откъм своята структура и стилистични особености. Както се каза, Кирил и Методий и техните ученици водят борба срещу триезичниците на Запад. Сам Кирил в „Прогласа" към евангелието, по всяка вероятност написан от него, дава израз на възторга си от славянството, което приема нова вяра и се нарежда между останалите културни народи. У Храбър имаме същите тези елементи, но вече в ново качество, осмислени съгласно тенденциите на нов исторически момент, при нова обстановка, върху нова идейна основа. Най-важното в случая е, че тези елементи у Храбър израстват в отделно, цялостно произведение, подчинени са на определена идейност, приведени са в единство с нея. Цялото произведение има завършен композиционен и стилистичен облик, представя интересен нов смесен литературен жанр.

Храбровото произведение „Сказание о писменех" намира широк прием в литературите на другите славянски народи. Разпространявайки се в преписи и преработки, поддържайки общославянското съзнание у тези народи, то продължава важна традиция в българската литература и представя капитален акт от междунационалните им литературни връзки.

ЗА АВТОРСТВОТО НА ПРОСТРАННИТЕ ЖИТИЯ НА КИРИЛ И МЕТОДИЙ[1]

В. Сл. Киселков

Пространното житие на Кирил и пространното житие на брат му Методий са извънредно важни книжовни паметници. От тях изследователите черпят сведения както за живота и дейността на самите братя, така и за началото на писмеността и културния живот в средновековните славянски държави. До неотдавна мнозина слависти ги назоваваха „панонски" или „моравско-панонски" жития, защото чешкият учен П. И. Шафарик и словенските учени Б. Копитар и Фр. Миклошич ги считали за дело на един или двама славяни, които били не само родени или в някогашното Моравско княжество на княз Ростислав, или в някогашното Панонско княжество на княз Коцел, но и предани ученици на самите братя Кирил и Методий, когато последните извършвали мисионерската си дейност всред славяните в споменатите две княжества. Понеже възгледът за „панонско-моравския" произход на въпросните два книжовни извора не се счита за възприемлив, затова мнозина от съвременните учени предпочитат да ги наричат „пространни жития" за различие от всички други жития на Кирил и Методий, които по обем значително са по-кратки от тях.

Пространното житие на Методий днес е познато на науката по петнадесетина преписа, написани с така наречената кирилическа азбука. Най-старият от тях се намира в пергаментен сборник, някога принадлежащ на московския храм „Успенски събор". Според руския славист И. И. Срезневски сборникът бил от XII—XIII в. Пространното житие на Константин Философ, или Кирил, пък е познато по двадесетина преписа. Най-стари от тях са текстовете, що е поместил Владислав Граматик в сборниците си от 1469 и 1479 г., двата написани с кирилица в Жеглиговския манастир „Св. Богородица", Кумановско.

Обичайният наслов на пространното Методиево житие е: „Памѧть и житиѣ блаженаго отца нашего и оучителѧ Методіѧ архіепископа моравьска", а обичайният наслов на пространното Кирилово житие гласи: „Паметь и житиѣ блаженаго оучителѧ нашего Костаньтина философа, пръваго наставьника словѣньскоу ѥзыкоу". Според бележката от съставителя

[1] Печата се като дискусионно изследване. Редакцията приканва и други учени да вземат отношение по поставения въпрос.

на пергаментния сборник на московския храм „Успенски събор“ паметта на Методий трябвало да се чествува на 11 май ст. ст. всяка година, а не на 6 април, когато Методий умрял в 885 г. и както тя наистина редовно се чествувала както според другите, по-сетнешните преписи от пространното житие, така и според най-старинните преписи от кратките жития и службите на Методий. Според указанието на Владислав Граматик пък паметта на Кирил трябвало да бъде чествувана на 14 февруари всяка година, защото самият Кирил умрял в Рим в 869 г. на същата дата.

Прави впечатление фактът, гдето в нито един от известните преписи от пространните жития на Кирил и Методий не е посочено от кого, кога и къде е бил съставен съответният оригинален текст. А без правилния отговор на последните три въпроса на учените е невъзможно нито да имат ясна представа за достоверността на самите жития като исторически документи, нито да очертаят правдиво живота и дейността на Кирил и Методий, нито пък да разрешат веднаж завинаги някои извънредно важни въпроси, отнасящи се до културния живот на славянския свят през IX и X в. Един от тях е и въпросът за произхода и старинността на глаголическата и кирилическата азбука, за почетъка на глаголическата и кирилическата писменост.

Както в миналия, така и в сегашния век повечето от славистите, които са се изказали било по въпроса за произхода и старинността на първите две славянски азбуки — глаголицата и кирилицата, — било специално по въпроса за авторството на пространните жития на Кирил и Методий, са на мнение, че и двете жития били написани в последната четвърт от IX в. от някой от преките ученици на безсмъртните братя. Най-често авторството им се приписва на Климент Охридски — на човека който е известен на науката и с две похвални слова, едното от които е посветено само на Кирил, а другото — на двамата братя. А с каква азбука ги е написал Климент? Тези слависти, които са убедени, че Кирил и Методий са създали глаголицата и глаголическата писменост, твърдят че и житията изпърво били написани с глаголически букви, но отсетне, в края на IX или в началото на X в, били преписани с по-новата, кирилическата азбука и тъкмо от тия транскрибирани текстове произлезли всичките тридесетина преписа от пространните жития от XIII до края на XVIII в. Онези слависти пък, които считат кирилицата за дело на филологическия гений на Кирил, а глаголицата — за дело на лош Кирилов подражател, по народност хърватин или бошняк, предан на богомилството, са на мнение, че Климент написал пространните жития с кирицата, с която е написал както похвалните си две слова — на Кирил и на Кирил и Методий, така и всичките си други съчинения. А защо в нито един от преписите на пространните жития на братята не е посочен Климент като техен автор, както е посочен в наслова на много от другите преписи на съчиненията му? На тоя въпрос никой не дава задоволителен отговор. През миналия век съществуваше в науката и друго предположение: изпърво пространните жития били написани на гръцки език, а по-късно били преведени на славянски език, но не с „Кирило-Методиевата“ глаголица, а с „Климентовата“ кирилица.

Главният мотив, който заставя повечето слависти да твърдят, че „Панонските легенди“ са творения било на Климент Охридски, било на някой друг пряк ученик на братята Кирил и Методий, е обстоятелството че както в наслова, така и всред текста на отделните познати преписи от пространните жития всеки от братята е наречен „нашият учител“. Такъв или подобен на този израз срещаме и в следните два пасажа от Кириловото житие: 1) „Иже сътвори и въ нашь родь, въздвигъ намь оучителя сего“[1]; 2) „а иже хощеть съвръшенынхъ снхъ бесѣдъ искати истыхъ, въ книгахъ его обрѣщеть е, елико прѣложи оучитель нашь архиепископъ Меѳодие“[2]. От същия род са и следните фрази в пространното житие на Методий: 1) „По снхъ же възѣхъ богъ милостивын, иже хощеть да бы въсакъ человѣкъ спасенъ былъ и въ разоумъ истиныын пришьлъ, въ наша лѣта азыка ради нашего, о нѣм же са не бѣ никътоже никогдаже попекълъ, на добрын чинъ въздвиже нашего оучителя, блаженаго Меѳодиа“[3]; 2) „Посълавъ же Коцель къ апостолнкоу просн Меѳодиа, блаженаго оучителя нашего, да бы и немоу отпоустилъ“[4]; 3) „Ты же съвыше сватаа и чьстьнаа главо молитвами своимн призри на ны, желающаа тебе; избавлан отъ въсакоа напасти оученикы своа и оученые страноа, а иересн прогона, да достонно зъванниа нашего живъше сьде станемъ съ тобою, твое стадо, о десноую страноу Христа. . .“[5]

В същност на подчертаните изрази и думи не бива да се придава голяма доказателствена стойност, колкото на глед да са примамливи за онези, които считат, че „Панонските легенди“ са написани или от Климент Охридски, или от някой друг пряк Методиев ученик. Въпросните изрази и думи прекрасно могат да бъдат считани за обикновени стилистични клишета или шаблони (трафарети). Тях би могъл да напише или да произнесе не само всеки непосредствен ученик на когото и да било от двамата братя, но и всеки средновековен български книжовник и проповедник, който считал последните за създатели на българската писменост и за първи учители и просветители на българския народ, макар че самият книжовник или проповедник е живял не години, а цели векове след тяхната смърт. Със същите изрази и думи би могъл да си послужи и всеки съвременен български книжовник и проповедник, когато говори за делото на Кирил и Методий в Моравия и Панония, когато

[1] А. Т.-Балан, Кирил и Методи, I ч., с. 30.
[2] Там, с. 52.
[3] Там, с. 85—86.
[4] Там, с. 89.
[5] Там; с. 96—97.

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

изтъква техните заслуги за просветния и културен възход на нашия народ през IX и X в.

На извънредно важния въпрос — кога и от кого са били създадени „Панонските легенди“ или пространните жития на Кирил и Методий — в 1945 г. за пръв път така отговорихме: „По всяка вероятност те са били написани не от Климент Охридски или някой негов сътрудник от IX или X в., както мнозина предполагат, а няколко века след Кирило-Методиевата епоха. Авторите им са използували както съществуващите по-стари книжовни извори, като проложните жития, похвалните слова за братята, „Италианската легенда“, „Повесть временных лет“ и други известни и неизвестни на науката книжовни извори, така също и някои живи предания из тогавашните църковни среди . . . Навярно Кириловото житие било написано в първата половина на XV в., а Методиевото — няколко десетилетия по-сетне.“[1] Същото гледище защитихме и в труда си „Славянските просветители Кирил и Методий“, отпечатан в 1946 г.[2] Обаче десетина години по-късно ние поотстъпихме от казаното си гледище, като не посочихме точно или приблизително времето, когато били написани. Тогава счетохме за необходимо да кажем само следното: „Панонските легенди са от много по-късна епоха и са дело на автор или на двама автори, които не са били добре запознати нито с живота на братята, нито с условията, при които те са живели и работили“.[3] А поотстъпихме от първоначалното си гледище, понеже се убедихме, че пергаментният сборник, в който е поместен най-старият препис от пространното Методиево житие, не е от XV в., както погрешно предполагахме, а от XIII в.

Съображенията, които не ни позволяват да вярваме, че „Панонските легенди“ са дело било на Климент Охридски, било на когото и да било друг Методиев ученик, нито са малко, нито са за пренебрегване от изследователите на неразрешените кирило-методиевски въпроси. Преди всичко, ако те бяха Климентови творби, трябваше в наслова поне на един от известните досега 28 преписа от тях да бъде отбелязано името на Климент като автор, както е отбелязано в наслова на множество преписи от „Похвалното слово на Кирила“, „Похвалното слово на Кирила и Методия“ и редица други Климентови съчинения. Също така, ако двете пространни жития на Кирил и Методий бяха написани било от Климент Охридски, било от някой негов съученик, не трябваше ли да се очаква поне един от въпросните тридесетина преписа да е излязъл изпод ръката на български книжовник от X, XI или XII в.? А не е ли странно, гдето само единият от запазените преписи от Методиевото житие е от XIII в., откогато е пергаментният сборник на московския „Успенски събор“, а нито един както от останалите преписи, така и от всички преписи от пространното Кирилово житие не е по-стар от XV в.? Известно е, че най-старият препис от Кириловото пространно житие е онзи, който Владислав Граматик е поместил в сборника си от 1469 г.

[1] В. Сл. Киселков, Пространните жития на светите братя Кирил и Методий, София, 1945 г., с. 7.

[2] Пос. съч., с. 58—83.

[3] Проуки и очерти по старобългарска литетатура, София, 1956, г. с. 44.

Гледището ни, че „Панонските легенди“ не са творби нито на Климент Охридски, нито на някой друг Методиев ученик, се подкрепя и от няколко странични обстоятелства. Първо, в никоя от тях не се чувствуват не само дъхът, пулсът и умът, но дори и съществуването на биографа като съвременник, особено като ученик и спътник на „своя учител“. Второ, пак в никоя от тях не е изтъкната и охарактеризирана нито една личност, не е разказана нито една лична, частна или конкретна преживелица и не е описана каквато и да било истинска битова случка или природна картина в една или друга земя, посетена от братята. Трето, в двете легенди противоречиво се твърди по един или друг начин най-невероятното: според Кириловото житие папа Адриан, а според Методиевото житие папа Николай, „осветил“ славянските книги, що Кирил и Методий занесли в Рим, и ги „положил“ в римската църква „Св. Мария“, а Кирило-Методиевите ученици служили на славянски език в римските храмове „Св. Петър“, „Св. Петронила“, „Св. Андрей“, „Св. Павел“ и дори над гроба на самия апостол Павел. Четвърто, в противовес на току-що казаното в двете легенди се твърди, че във Венеция „епископи, попове и черноризци налетяха на него (Кирил) като врани на сокол“, защото били привърженици на „триезичната ерес“ и врагове на славянските църковни книги, а в Рим „имаше мнозина дори люде“, между които се причислили и епископи, „които хулеха славянските книги“. А при наличността на общото вражеско отношение на папското духовенство спрямо Кириловата азбука и славянските богослужебни книги поради какви съображения папа Николай I или папа Адриан II се осмелил да освети самите книги, да ръкоположи Кирило-Методиевите ученици за църковни служители и да им разреши да четат и пеят на славянски език в римските църкви? Отговор на този въпрос не е даден нито в едната от двете „Панонски легенди“. Пето, в последните се говори или загатва и за други интересни, но тъмни, необосновани или непотвърдени факти, които предизвикват у изследователите на славянското минало редица въпроси. Например, когато бил в кримския град Херсон, Константин Философ, или Кирил, веднага разчел евангелие и псалтир, донесени му от неименован местен жител. Двете книги били написани с роски, рушки или руски букви. Житиеписецът обаче не пояснява нито кой е стъкмил самите букви, нито кога Кирил се запознал с тях, нито кой е написал двете книги. Ако съобщението се отнася до истински факт, следва да се вярва, че преди Кирил да стъкми своята азбука, славяните на Балканския полуостров и славяните в басейна на р. Днепър са притежавали една и съща азбука. Според нас тая азбука е била облата глаголица. Княз Ростиславовите пратеници в Цариград помолили византийския император Михаил III да изпрати в Моравия „учител“ — без съмнение не грък, а славянин, — който да поучава покръстените моравци на славянски език, а не на чужд, непознат тям език. А защо той поискал такова лице именно от Византия, щом дотогава, както се твърди в двете „Панонски легенди“, нито византийските, нито моравските славяни не са имали азбука? Такъв въпрос житиеписецът не си е задавал, както не си е задавал и следния: до идването на Кирил и Методий във Велеград в 863 г. покръстените „прости“ моравци и панонци не са ли имали свой превод на евангелието и само от латински,

гръцки и немски проповедници ли били запознавани с християнството? Според двете пространни жития по заповед на византийския цар Михаил Кирил веднага стъкмил славянска азбука, превел от гръцки на славянски език най-необходимите църковнослужебни книги и заедно с брат си Методий се отправил за моравската столица Велеград. А коя от двете най-стари славянски азбуки е съставил той — глаголицата или така наречената „църковнославянска“ азбука, т. е. „кирилицата“? Отговор на този въпрос житиеписецът не дава, както не дава пряк и ясен отговор и на въпроса, дали самият той е знаел за съществуването на онези „черти и резки“, с които — както съобщава българският книжовник Черноризец Храбър от края на IX и началото на X в. — грамотните славяни, наричани „букари“, още преди появата на Кирило-Методиевия превод на църковнослужебните книги и преди прогласяването на България за християнска държава „пишели“ главно на букови дъсчици, сиреч чертаели с острие или врязвали с нож върху тях писмените знаци. Днес мнозинството чужди и почти всички наши слависти считат, че Кирил стъкмил глаголицата. Според нас създателят на пространните жития на Кирил и Методий е считал за Кирилова творба кирилицата, с която самият той е писал, а не глаголицата, за която не споменава нищо, макар да му е била известна. Според него ъглестата глаголица била изобретена от Йероним, когото някои хърватски духовници и някои висши църковници в Рим през първата половина от XIII в., както се знае от един документ от 1248 г., погрешно считали за неин автор. Да беше уверен житиеписецът, че Кирил съставил глаголицата, а не кирилицата, той не щеше да спомене името на умрелия в V в. римски църковник Йероним в следната фраза, с която според него се обърнали към Кирил венецианските „триезичници“, които не признавали славянския език за свещен: „Човече, кажи ни как тъй ти сега си създал книги на славяните и ги поучаваш? Тях не е изнамерил по-рано никой друг: нито апостолите, нито римският папа, нито Григорий Богослов, нито Йероним, нито Августин! Ние знаем само три езика, с които е достойно да славим бога в книгите: еврейския, гръцкия и латинския“.[1]

Поместването на името „Йероним“ в цитирания пасаж не е случайно и не е без значение за историческата наука, та да бъде мълчаливо отминавано от изследователите на неразрешените кирило-методиевски проблеми. Според нас то е важно доказателство в полза на гледището ни, че глаголицата е древна общославянска азбука, а кирилицата — втора, по-нова азбука и че тази именно е била стъкмена от Константин Философ в IX в.; същевременно то е и прекрасно опровержение на тезата, според която пространните жития на Кирил и Методий били написани още в IX в. от Климент Охридски или от някой друг Методиев ученик. Защо така мислим? Защото ако житията бяха дело на истински Методиев ученик и ако преди IX в. не беше съществувала славянската руническа азбука — глаголицата, житиеписецът по никой начин не би споменал името на Йероним от IV—V в. и не би правил изобщо намек за съществуването на „Йеронимова“ азбука.

[1] А. Т.-Балан, Кирил и Методи, I ч., 1920 г., с. 60—61.

Струва ни се, че изтъкнатите факти, съображения и бележки са предостатъчни, за да се разбере от всеки непредубеден читател, че въпросните пространни жития не са били написани от истински ученик на Кирил и Методий, а още по-малко от Климент Охридски или от някой друг български книжовник от неговата школа и неговото време. Днес не бива и да се съмняваме, че те са били създадени от български църковник, който е живял не години, а цели векове след Климентовата смърт, т. е. когато едни от истинските преживелици на братята били вече забравени от по-новите български поколения, а други били в една или друга степен изопачени или легендарно украсени до неузнаваемост. Не ще съмнение, когато е писал житията, авторът е използувал известни и неизвестни за науката славянски и отчасти латински книжовни паметници и устни предания. Тях обаче той предварително ги е прекарал през ситото на своя разум, а подбраните вести изложил с оглед на собствените си възгледи като българин, който съзнава, че законите на обществения развой го задължават винаги да милее повече за своите съотечественици и за единството на всички славянски народи в културно отношение, отколкото за себе си. Същевременно като български книжовник и църковен или обществен деятел авторът трябвало да се съобразява и с някои обстоятелства от национален и международен характер, защото е живял във време, когато младото Търновско царство още не било заякчено, а римските кардинали, от една страна, и византийските управници, от друга страна, се надпреварвали да го привлекат в сферата на своето влияние и своите интереси.

Навярно някои читатели ще ни възразят: ако пространните жития действително са дело на човек, който не е бил нито съвременник, нито ученик на Кирил и Методий, защо авторът им нарича двамата братя „наши учители“ или защо си служи тук-там с думи и изрази, които подвеждаха и още подвеждат изследователите да го считат не само за техен съвременник, но дори и за техен същински ученик? На зададения въпрос не е трудно да се отговори. Анонимният автор си е послужил с въпросните думи и изрази с цел да застави читателите си да възприемат всичко, що разказва относно живота и дейността на братята, за нещо напълно достоверно. Тази наша мисъл не трябва да учудва никого, защото в случая той е подражавал на мнозина средновековни писатели, особено на авторите на апокрифи, които запознават читателите със суровия и тежък живот на строги аскети, с последните часове на мъченици, с „чудесата“ на светии или с мъдростта и приключенията на исторически или на измислени личности, познати на читателите едва ли не само по име. Да продължаваме да вярваме, че въпросните две жития били написани от ученик на Кирил и Методий, то значи да считаме, че вселената е създадена, както се тълкува в библейската книга „Битие“, че едеският цар Авгар получил писмо от Исус Христос, както се разказва в един апокриф, или че на третия ден от погребението си Христос възкръснал.

Приблизително кога са били написани „Панонските легенди“? В средновековната епоха жития, похвални слова и служби, посветени на бележити църковни дейци, били писани обикновено във връзка с честуването на самите дейци в един определен ден всяка година — най-често

в деня, когато се извършвало честуване по случай съответната годишнина от тяхната смърт. Затова както кратките жития, така и службите, писани от наши книжовници от края на IX в. насетне за помен и прослава на Кирил и Методий, подобно на известните две Климентови похвални слова в чест на същите, са били създадени и преписвани в зависимост от църковно-възпоменателните дни на братята: на Кирил — 14 февруари, а на Методий — 6 април.

За произхода на пространните жития на Кирил и Методий обаче не може да се каже същото. Според нас те са били написани в зависимост от честуването на братята от страна на българското духовенство на 11 май, а не на 14 февруари и 6 април, когато същите били честувани било поотделно, било заедно на едната или другата от тези две дати. Ала едновременното или общото им честуване през май първоначално се извършвало независимо от единичното им честуване през февруари и април. То било въведено в практиката на българското духовенство само в Търновското царство, и то за един период, не по-дълъг от 25 години.

До освобождението на България от византийското владичество в 1186 г. българските монаси и свещеници не са имали повод и основание да честуват Кирил и Методий на 11 май. Дотогава те са изразявали почитта си към тях като създатели на кирилическата азбука и писменост само на 14 февруари и 6 април, защото традиционната църковна практика, въведена и в България още в IX в. от гръцкото духовенство и продължена от Климент Охридски, Наум Охридски и епископ Константин и техните ученици, заставяла всеки български църковен служител да извършва помен на братята в дните на тяхната смърт. А да се предполага, че някой български архиепископ или патриарх до 1018 г. или някой цариградски патриарх от 1018 до 1186 г. по свое усмотрение нарушил установената практика и определил 11 май за ново честуване на братята, е невъзможно.

Датата 11 май била определена за едновременно честуване на Кирил и Методий като български и общославянски просветители непосредствено след създаването на Търновското царство. Не ще съмнение, тя е била избрана от новия търновски архиепископ Василий, който ръководил църковния живот в новата българска държава от 1186 до края на 1231 г. Казаното пък ни задължава да се усъмним в правотата на онези наши книжовници, които твърдят, че празникът 11 май се създал постепенно, било да замести 6 април, който често съвпадал с Великден или с някой от великопостните дни, било да обедини установените отделни честувания на братята, било защото „цветният" месец май подхождал повече за тържествената им прослава, отколкото студеният февруари и „безцветният" април. Доколкото ни е известно, възпоменателният ден на един светец можел да бъде заменен с друг, но само поради важна причина, и то с разрешение на местния епископ, митрополит или патриарх. Причина за замяната на 14 февруари и 6 април обаче не съществува. А фактът, че 11 май не е отбелязан като празник на Кирил и Методий в никой книжовен паметник от IX, X, XI или XII в. и че не успял да измести 14 февруари и 6 април и да се превърне в общобългарски

празник до средата на XIX в., по-точно до 1857 г., показва, че въпросният ден е бил отреден за тържествена прослава на създателите на кирилическата писменост след 1186 г., но без да се отменява традиционното им единично или общо честуване в дните на годишнината от тяхната смърт.

В подкрепа на предположението ни, че 11 май бил отреден от първия търновски архиепископ (или патриарх) Василий за ежегодно общо честуване на Кирил и Методий, подсказва обстоятелството, гдето най-старият препис от пространното Методиево житие е поместено в един пергаментен сборник[1], до Великата октомврийска революция съхраняван в библиотеката на московския храм „Успенски събор". Непосредствено след него в същия сборник е поместено и Климентовото „Похвално слово за Кирила и Методия". Двата книжовни паметника били предназначени за четене и проповед по случай прославата на братята на 11 май, а не на 14 февруари или на 6 април. Казаното личи от посочката в самия наслов на житийния текст: „Мца маиа в аі[2] днь память и житіе блженаго отца нашего и оучителя Меѳодіа, архіепа моравьска".[3]

Навярно въз основа на старинни книжовни вести бележитите руски църковни деятели и писатели Макарий Московски от XVI в. и Димитрий Ростовски от XVII—XVIII в. считали, че братята Кирил и Методий трябвало да бъдат честувани от цялото източноправославно духовенство всяка година на 11 май. Димитрий Ростовски дори им написал сборно общо житие и го поместил в труда си „Книга житий святых" под датата 11 май. А щом най-старият препис от Методиевото пространно житие е от XIII в., наложително е да се счита не само че то и Кириловото пространно житие[4] са били написани във времето на търновския архиепископ Василий, но че и денят 11 май тогава е бил определен за тържествена прослава на Кирил и Методий.

За да отредят 11 май за ден, в който всички българи трябва всяка година тържествено да честуват Кирил и Методий като създатели на азбуката и книжнината им и като техни и общославянски религиозни просветители и първи по време светци, църковните и светските управници на току-що създаденото Търновско царство взели пример и почерпали поука от доскорошните си духовни ръководители от гръцка народност.

Известно е, че в цялата средновековна епоха управляващата върхушка се стараела да застави простолюдието да счита за необикновени и боговдъхновени личности трите видни църковници, оратори и книжовници Василий Велики (331—379), Григорий Богослов (320—389) и Иван Златоуст (347—407). Заради тяхната привързаност към църквата

[1] Според И. И. Срезневски сборникът е от XII—XIII в., а според нас — от XIII в.

[2] А. Т.-Балан, Кирил и Методи, II ч., с. 11

[3] П. А. Лавров, Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности, с. 67; А. Т.- Балан, Кирил и Методи, ч. II, с. 11.

[4] Най-старият препис от Кириловото пространно житие е поместен във Владислав Граматиковия сборник от 1469 г.

и християнския светоглед и заради тяхната защита на феодалния строй те били прогласени за светци и всеки от тях бил чествуван във всички християнски храмове по веднаж в годината — съответно на 1, 25 и 27 януари по юлианския календар. Иван Златоуст бил чествуван отделно и на 13 ноември. Във всяко време от V до XI в. и трите имали предани почитатели. В зависимост от името на техния любимец последните бивали назовавани „василиани", „григориани" и „йоанити". Те често помежду си, а понякога и публично се препирали по въпроса, кой от споменатите трима „вселенски учители", „светители" и „църковни отци" имал по-големи заслуги и бил по-велик. Пренията особено се засилили от X в. насетне, когато официалното църковно учение и феодалният строй все по-честичко бивали подлагани на критика и преценка от привържениците на разни стари или нови „еретически" учения. За да се прекратели излишните прения между почитателите на споменатите трима „църковни отци", в 1076 г. Цариградската патриаршия, управлявана тогава от Козма I Ерусалимски (1075—1081), наредила, щото занапред да се извършва и общо чествуване на трите светители всяка година на 30 януари. Според Г. С. Деболски[1], така постъпила патриаршията по внушение на евхаитския, т. е. на серския[2] епископ Йоан, защото този й съобщил, че самите светители му се явили на сън и му заявили, че трябва „да се установи за тях един общ празник", тъй като „пред бога трите били равни по достойнство".

Доколко така установеният общ празник в чест на „трите светители" е дал повод на родолюбивите български монаси и свещеници от 1076 г. до 1186 г. да уреждат общо чествуване на братята Кирил и Методий било на 14 февруари, било на 6 април, не можем да кажем с положителност поради липса на книжовни вести; предполагаме обаче, че тъкмо тоя празник е послужил за пример на търновските управници, особено на първия търновски архиепископ Василий, който е ненавиждал Византия и нейната Цариградска патриаршия. А щом последната е отредила 30 януари за празник с цел да се извършва общо чествуване на „трите светители"" — Василий Велики, Григорий Богослов и Иван Златоуст, въпреки че всеки от тях бивал отделно чествуван в един определен ден през същия месец януари, чудно ли е, гдето търновският архиепископ Василий е отредил, щото занапред да се извършва във всеки български храм общо чествуване на двамата първи и най-видни български и всеславянски просветители Кирил и Методий на 11 май всяка година независимо от отделното им традиционно чествуване по случай годишнината от смъртта им на 14 февруари и 6 април? А да се предполага, че въпросният празник бил създаден без знанието и заповедта на Василий, е невъзможно, както е невъзможно да се предполага, че той бил установен между 1018 и 1186 г. Тогава църковният живот в Бълга-

[1] Г. С. Дебольский, Дни богослужения православной католической восточной церкви, I т., С.-Петерсбург, 1882 г., с. 478.

[2] C. Jireček, Das Kristliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer, c. 60—62 (b Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, Band CXXXVI, 1897; Д. Сп. Радојичић, Стара српска књижевност у Средњем Подунављу от XV до XVIII века (в Годишњак Филозовског факултета в Новом Саду, к. II, 1957, с. 248).

рия се ръководел от гръцки владици и никой от тях не би се заел да го установи.

Датата 11 май не ще е била случайно отредена за общо църковно честуване на Кирил и Методий. Освен това тя не ще е била предпочетена нито защото Методиевото честуване на 6 април понякога съвпадало или с великденско, или с великопостническо богослужение; нито защото май като месец на „природния разцвет" пò подхождал за въпросното честуване, отколкото снежният февруари и безцветният април; нито защото началната гласка от името на Методий случайно съвпадала с началната гласка от името на великомъченик Мокий, когото духовенството честувало също на 11 май. Ако не е била подшушната или натрапена на цар Калоян от някой от пратениците на папа Инокентий III (1198—1216), каквито са били архипрезвитер Доминик Бриндизки, капелан Йоан Каземаренски и кардинал Лъв, които посетили Търново съответно в 1200, 1203 и 1204 г., въпросната дата ще е била избрана и вписана в средновековния ни календар от самия търновски архиепископ Василий. Дали на българските летописци от XII в. е било известно, че на 11 май 330 г. Константин Велики с нарочен указ преименувал древната гръцка колония Византия на Константинопол и я отредил за столица на Римската империя, не можем да кажем; сигурни сме обаче, че мнозина български духовници са знаели, че на същата дата всяка година православната църква честува „обновлението на Цариград" за спомен на Константиновите заслуги за славата на някогашната мегарска колония Византия като втори Рим, като столица на Източната римска империя и като първостепенно религиозно огнище на всички източноправославни народи. След завладяването на Цариград от западноевропейските кръстоносци на 13 април 1204 г. датата 11 май станала още по-позната на българи, сърби и руси, понеже тогавашните византийски и западноевропейски хронисти с особена грижа се заели да изучат историята на самия град с надежда да установят дали гърците или „латинците" трябва да го владеят и управляват занапред.

Василий съзнателно избрал тази дата, защото я оприличил на медал с две лица или с два образа. С единия си образ тя щяла да напомня на българите за Константин Велики и за неговите заслуги за „обновлението" на Цариград, сиреч за превръщането на малката босфорска гръцка колония Византия в столица на обширната Римска империя и в град със световно значение поради ключевото му положение между Европа, Азия и Африка. Същевременно с другия си образ тя щяла да напомня на българите както за Кирил и Методий като първи български и всеславянски светци, така и за техните големи заслуги за „обновлението" на целия български народ чрез създадената от тях кирилическа азбука и книжнина и чрез християнството, разпространявани в България от техните ученици начело с Климент Охридски и Константин Преславски.

Точно кога Василий Търновски е обявил 11 май за ден за едновременно и общо честуване на Кирил и Методий като български и всеславянски просветители, не е известно. Но като имаме пред вид, че от 1200 до 1204 г. той е бил в преговори с папа Инокентий III, че считал папите за по-високостоящи от цариградските патриарси, че със съ-

гласието на цар Калоян подчинил българската църква на папския престол, че на 7 ноември 1204 г. бил прогласен от специалния папски пратеник Лъв за „примас", т. е. за папски заместник и най-висш ръководител на религиозния живот в Търновското царство, и че общото честуване на Кирил и Методий трябвало да се извършва в същия ден, в който православните честували „обновлението на Цариград" — считаме, че 11 май бил обявен за български празник или в същата 1204 г. или малко по късно, но не по-късно от 1210 г.

Доколкото ни е известно, 11 май, като ден за църковно възпоменание на Кирил и Методий, е посочен само в следните книжовни паметници, написани между началото на XIII в. и средата на XVI в. В големия Успенски пергаментен сборник от XIII в. под въпросната дата са поместени както най-старият препис от пространното житие на Методий, така и препис от Климентовата „Похвала на Кирил и Методий". Според „Лобковския пролог", навярно написан през XIII в., а не „от XII или XIII в.", помен за „светия славянски учител Кирил" трябвало да се прави на 14 февруари, а на брат му „свети Методий Моравски" — на 11 май.[1] А в големите прочитни минеи на Макарий Московски от XVI в. 11 май е посочен като ден за общ помен на братята, обаче пространното житие на Кирил е поместено под датата 14 февруари, а пространното житие на Методий — под датата 6 април. Димитрий Ростовски пък от XVII—XVIII в. в труда си „Книга житий святых" под датата 11 май е поместил общо житие на братята, написано от самия него, а под датите 14 февруари и 6 април нито загатва за отделните им помени, нито помества което и да било от пространните им жития.

Липсата на повече вести в българската, руската и сръбската книжнина от началото на XIII в. до средата на XVI в. относно честуването на Кирил и Методий на 11 май не е случайно явление. Тя не се дължи и на предполагаемо унищожение и на онези писмени паметници, в които се напомняло за въпросното честуване. Според нас тази липса се дължи единствено на обстоятелството, че опитът на Василий Търновски да засили кирило-методиевския култ у българския народ чрез установения от него нов празник се оказал съвсем несполучлив и излишен. Когато Василий е управлявал новосъздадената Търновска архиепископия, от народа наричана патриаршия, т. е. от 1186 до края на 1231 г., повечето от подвластните нему български духовници се обявили против новия празник. Едни се обявили против въвеждането му в списъка на светителските празници и в църковната практика, защото го считали за излишен, тъй като по стара традиция те честували Кирил и Методий поотделно или заедно на 14 февруари и 6 април. Други не признавали новия празник, защото го считали за католическо нововъведение или за папска измислица. Трети пък не го признавали поради ненавист към самия Василий, на когото гледали едва ли не като на родоизменник и вероотстъпник, загдето скъсал напълно връзките си с източното православие в 1204 г. и загдето до края на архиепископстването си упорито бранил църковната уния, въпреки че против нея били мнозинството ду-

[1] Архимандрит Сергий, Польный месяцослов Востока, т. I (1875 г), с. 247; А. Т.-Балан, Кирил и Методи, II ч., 1934 г., с. 12.

ховници, народът и дори цар Иван-Асен II. А след като Василий бил заставен да се откаже от архиепископския си трон и да се оттегли завинаги на почивка в един светогорски манастир, цялото духовенство във Втората българска държава продължило да чествува Кирил и Методий поотделно или заедно само на 14 февруари и 6 април. На първата дата чествували двамата братя онези български духовници, които считали, че по заслуги към нашия народ и славянския свят Кирил превъзхожда брат си, понеже бил създател на църковнославянската азбука; на втората дата пък чествували същите само онези български църковни служители, които давали предимство на Методий, защото бил по-възрастен от Кирил и, главно, защото бил епископ и пръв уредник на славянска църква.

А на българите в Македония и в Моравската долина 11 май като кирило-методиевски празник изобщо е бил непознат до края на XVIII в. с изключение на онези книжовници, които подобно на Владислав Граматик от XV в. случайно се добрали до препис от някоя от „Панонските легенди". Причините за непопулярността на 11 май в западните области на средновековна България са две. Първо, защото тамошното българско духовенство по стара традиция, създадена от Климент и Наум Охридски, чествували Кирил и Методий само на 14 февруари и 6 април. Казаното се потвърждава от факта, гдето македонските книжовници от X до XVIII в. включително свързват всички старинни жития, служби, похвали и помени за братята с казаните две дати; например Кириловската служба в Скопския и в Драгановия миней — двата от XIII в. — е поместена под датата 14 февруари, а Методиевската служба в Драгановия миней — под датата 6 април. Втората причина, загдето 11 май като кирило-методиевски празник не бил известен на македонските българи, е от по-друго естество. Както охридските архиепископи като гърци, така и сръбските архиепископи и патриарси — независимо от това, дали Македония е била под гръцка, сръбска или турска власт — никога не са признавали 11 май за кирило-методиевски празник. Сръбското духовенство дори изобщо не е чествувало Кирил и Методий. Само отделни сръбски свещеници и монаси по подражание на българските си събратя и по свой почин понякога са извършвали помен за братята било на традиционните дати — 14 февруари и 6 април, било на 5 юли, 25 август, 14 октомври или 25 ноември.

Празникът 11 май, основан от търновския архиепископ Василий по подобие на празника 30 януари, създаден от Цариградската патриаршия в 1076 г. в чест на Василий Велики, Григорий Богослов и Иван Златоуст, е наложил на своя основател да се погрижи да се напишат нови и по възможност по-обстойни жития на Кирил и Методий. Както търновските свещеници и монаси, така и всички други български духовници трябвало занапред от тях да черпят най-важните вести за живота на създателите на църковнославянската азбука и писменост и за техните заслуги по основаването на първата славянска църковна организация в Моравия и Панония и по разпространението на християнската религия у славянските народи изобщо. Поради своята краткост проложните жития на братята, както и всички други книжовни паметници, в които са поместени откъслечни вести за същите, доколкото самите паметници са

били познати и достъпни на тогавашните български духовници, вече съвсем не са били в състояние да задоволят нито онези, които искали да честват Кирил и Методий било на 14 февруари и 6 април, било на 11 май, нито пък любителите на родното светско и църковноисторическо четиво. За ново, по-обширно и достоверно четиво за живота на братята като папски мисионери и за тяхното пребиваване в Рим са жадували особено онези свещеници и монаси в гр. Търново и в цялата Търновска държава, които одобрявали както църковния съюз, сключен в 1204 г. от цар Калоян и папа Инокентий III, така и новия празник 11 май, създаден от търновския архиепископ Василий. Именно за да бъдели задоволени желанията и любознателността на всички тези люде, вероятно още в първите десет години от XIII в. били написани в самия град Търново двете пространни жития — на Кирил и на Методий.[1]

*

Който проучва и сравнява двете жития във всяко отношение, не може да не забележи някои типични различия. Например Кириловото житие е два пъти по-обемисто от Методиевото; докато то е известно на науката по двадесетина преписа, второто — само по петнадесетина; най-старият препис от Кириловото житие е поместен във Владислав Граматиковия панегерик от 1469 г. под датата 14 февруари, а най-старият препис от Методиевото житие е поместен в пергаментен сборник от XIII в. под датата 11 май; както се долавя по различния брой на преписите и по мястото им в отделните сборници, двете жития били преписвани независимо едно от друго, всяко на отделно място в сборника и под различни дати. Освен това в двете жития са поместени, както ще посочим по-нататък, противоречиви вести по един и същ въпрос.

Който читател или изследовател взема под внимание изключително или предимно изтъкнатите различия между пространните жития на Кирил и Методий, той непременно би рекъл, че двете произведения били написани от двама души в различни времена или години между началото на XIII в. и средата на XV в. Обаче в двата агиографски паметника съществуват и множество очебийни прилики. Последните пък заставят критичните си читатели и изследователи да възприемат безрезервно гледището, че въпросните две жития са били написани от един и същ автор. От множеството им прилики ще посочим по-съществените и лесно доловимите.

Според известните преписи или варианти на двете жития всяко от последните е написано от анонимен автор, препоръчващ се, макар и не навсякъде в текста, за ученик или само на единия от братята Кирил и Методий, или и на двамата. По наслов, увод, композиция и език житията не се отличават съществено едно от друго; те не се различават и по стил, защото и двете са написани с обикновен логически стил, без каквато и да било художествена украса и без каквито и да било бе-

[1] По този въпрос друго мнение изказаха А. Т.-Балан (Кирил и Методи, София, 1934, ч. II, с. 8—14) и Боню Ст. Ангелов (Към историята на празника на Кирил и Методий през средните векове, Сборник в чест на академик Ал. Т.-Балан, София, 1955 г., с. 55—68).

лези на особен, своеобразен или индивидуален писателски маниер. Изложението е подчинено главно на последователните посещения на Кирил и Методий в различни области или държави и с оглед на тяхната дейност като мисионери, най-вече като религиозни просветители всред славяните във Велика Моравия (днешната Чехословакия) и Панония (словенска земя от Моравия до северния бряг на Адриатическо море). Всички факти са предадени с общи думи и съвсем накратко. В двете жития братята Кирил и Методий са изтъкнати като първи създатели на славянска азбука и писменост и като борци за славянска богослужебна книжнина. Но дали глаголицата или кирилицата е била стъкмена от Кирил? Ясен отговор на този въпрос не е даден в житията. Според автора или авторите на последните българският народ не само че никога не е притежавал две азбуки, но и никога не си служил нито с „черти и резки", с каквито си служили славяните като езичници, нито с гръцки и латински букви, с каквито „неустроено" писали покръстените славяни още преди да бил измислил Кирил своята азбука, както съобщава цар Симеоновият съвременник Черноризец Храбър. Макар и бегло и уж недоловимо, в двете жития се прокарва идеята, че Кирил и Методий не били славяни, а гърци. Самите жития някак взаимно се допълнят. Без съмнение двете били написани преди всичко, за да бъдели използувани от българските духовници за слова и беседи било при единичното честуване на Кирил и Методий на 14 февруари и 6 април, било при общото им честуване на 11 май. Покрай тази главна цел житията са били предназначени и за постигането на друга, странична цел — да се внуши на българския народ убеждението, че римските папи Николай I и Адриан II са признали светостта на славянския език и славянската богослужебна книжнина и са били закрилници на Кирил и Методий и на тяхното дело в Моравия и Панония, макар че самите папи, както и цялото католическо духовенство са признавали за свещени езици само еврейския, гръцкия и латинския език. Това невярно твърдение, разбира се, нито е случайно, нито е без тенденция. Чрез него авторът или авторите на двете пространни жития искали да принудят българите да повярват, че не само Николай I и Адриан II, но изобщо всички папи всякога са били искрени доброжелатели както на Кирил и Методий, така и на българите, та и на всички други славянски народи.

Между двата книжовни паметника съществува и друга важна прилика. Във всеки от тях се четат думи и цели пасажи, които заставят читателя да счита автора или авторите им за личности, които владеели гръцкия и латинския език и били доста начетени в тогавашната богословска и църковноисторическа литература. Някои други изрази пък дават основание на читателя да вярва, че съставителят или съставителите на житията, въпреки че били будни българи и съзнателни славянофили, били горещи почитатели и на папите, но не и на „триезичниците" или „пилатовците", които ненавиждали славянските църковнослужебни книги въпреки „покровителствуването" и „освещаването" им от Николай I или от Адриан II.

Струва ни се, че всички тези прилики между пространното Кирилово житие и пространното Методиево житие са предостатъчни, за да се разбере

от всекиго, че двата паметника били написани от една и съща личност. Както посочените, така и непосочените от нас други отлики или противоречия между двете жития трябва да се обяснят главно с обстоятелството, че авторът написал двете жития в различно време и с различен запас от знания и вести било за живота и дейността на Кирил и Методий във Великоморавското и Панонското княжество, било за техните истински връзки с патриаршеския Цариград и папския Рим. Поради това че най-старият препис от Методиевото житие е от XIII в., а най-старият препис от Кириловото житие — от 1469 г., предполагаме, че авторът първо е написал житието на папския архиепископ Методий Велеградски, а по-късно — житието на рано умрелия йеромонах Кирил, създател на кирилицата.

Различието и противоречието между двете жития обаче могат да се отдадат и на неизвестен по име преписвач. Ние сме склонни да предполагаме, че първичният текст на Кириловото житие е бил по-кратък от текста, поместен във Владислав Граматиковия панегирик от 1469 г., но сетне първият или някой от първите му преписвачи го удължил било със свой, било с чужди разкази както за ходенето на Кирил в Багдат, Крим, Хазарско и Венеция, така и за пренията му със сарацини, хазари, евреи и венециански „триезичници“ или „пилатовци“. Разбира се, това предположение ни задължава да вярваме, че тъкмо от така допълнения и удължен текст са произлезли всички познати на науката преписи от пространното Кирилово житие. За да изкажем това предположение, ние бяхме подтикнати между другото и от следните редове на житието, в които се говори за неизвестен Методиев превод на непознато Кириливо съчинение: „От многото, що написа (Константин Философ), това изложихме накратко, колкото за спомен. А който иска да види същите тия беседи изложени подробно, ще ги намери в книгите му — доколкото ги преведе нашият учител архиепископ Методий, като го раздели на осем части.“[1] Дали обаче Кирил наистина е написал на гръцки език въпросните „беседи“ и дали Методий ги „превел“ на славянски език, не е установено. Възможно е житиеписецът да е използувал някакъв апокрифен разказ за прения между християни и друговерци, погрешно считан за Методиев превод на Кириловото съчинение.

Колкото се отнася до въпроса, кой е написал „Панонските легенди“, т. е. пространното житие на Кирил и пространното житие на Методий, ние можем да дадем само следния кратък отговор: търновският архиепископ Василий. Както личи и от досегашното ни изложение, на зададения въпрос другояче не можем да отговорим, защото нито в кирило-методиевските извори, нито в познатата ни кирило-методиевска научна литература не откриваме нито едно сериозно основание да предполагаме, че въпросните два книжовни паметника са дело било на някой непосредствен ученик на самите братя, било на някой наш или инороден писател от X, XI или XII в.

В 1185 г., когато търновските боляри Петър и Асен застанали начело на борбата за освобождението на България от властта на визан-

[1] А. Т.-Балан, Кирил и Методи, I ч., 1920 г., с. 52.

тийската феодална държава, тогава възглавявана от император Исак II Ангел (1185—1195), Василий бил млад „свещеник", т. е. йеромонах, в някой от манастирите в Търново или в неговата околност.[1] Той вече отлично е владеел гръцкия език, а отчасти и латинския, и притежавал за времето си солидно богословско образование. По всяка вероятност той е бил предварително посветен от Асеновци в техния заговорнически план да освободят България, а през време на самото въстание се проявил като активен борец против чуждата власт и предан и искрен съветник на Петър и Асен. Щом въстанието се увенчало с успех и били сложени първите трайни основи на Втората българска държава, по волята на Асеновци Василий бил ръкоположен за епископ от тогавашния видински епископ и от още други двама епископи в току-що освободената българска земя между Стара планина и Дунав; същевременно бил избран за търновски епископ и български архиепископ — доколкото може да се говори за свободен избор от страна на тогавашните неколцина гръцки епископи в Северна България в онази революционна епоха.

Първите грижи на Василий като архиепископ не са били малко. Преди всичко нему се налагало да обедини цялото българско духовенство, за да може да организира новата, националната българска църква и да осигури нейната независимост. Освен това, за да издигне личния си престиж и престижа на архиепископията и държавата, пак нему се налагало да направи всичко възможно за превръщането на Търново от обикновена планинска феодална крепост в царска и архиепископска или патриаршеска столица и в примамлив център на целия политически, църковен и културен живот във Втората българска държава, какъвто е бил Цариград за гърците и за другите източноправославни народи, а Рим — за италианците и останалите католически народи в Западна Европа. За да се постигнела казаната цел, той е поощрявал строежа на църкви, манастири и параклиси в града и околността, а най-вече по хълма Трапезица. Известно е, че в негово време е била построена на този хълм църквата-параклис „Иван Рилски", а в подножието на Царевец — църквата „Свети четиридесет мъченици". Навярно по негово внушение царете Асен, Калоян и Иван-Асен II заповядали на войските си, които воювали с Византия, да изземват от гръцките църкви и манастири в Тракия и Македония костите на светиите и да ги изпращат като някакви скъпоценни реликви в Търново. Главно по този начин в новата българска столица били прибрани костите на Иван Рилски, Михаил Воин, Иларион Мъгленски, Филотея Моливотска, Параскева Епиватска — наречена от българите Петка Търновска, както и някаква част от костите на Теофана Цариградска. Според писменото свидетелствуване на търновския патриарх Евтимий Василий лично е участвувал в преноса на ковчега с костите на Иван Рилски от София в Търново и в тържественото посрещане и приемане на „чудотворните и целебни мощи" на Иларион Мъгленски, Филотея Моливотска и Параскева Епиватска от страна на търновското духовенство и гражданство.

[1] Паисий Хилендарски погрешно твърди, че името му било Йоан и че управлявал Търновската патриаршия до края на живота си.

Като българин, който е изпитал всичките прелести на византийската светска и духовна тирания и който ратувал за политическата и църковната независимост на България, Василий се отказал от всякакви връзки с Цариградската патриаршия. А за да помогне на Асеновци да консолидират положението на Търновското царство като независима държава, той бил готов да признае всеки римски папа за глава както на целия християнски свят, така и на българския народ. Ето защо още в началото на XIII в. той и цар Калоян влезли в преговори с Рим чрез специални пратеници и послания. В 1200 г. в Търново пристигнал първият пратеник на папа Инокентий III по име Доминик, свещеник на гърците в гр. Бриндизи. Той донесъл писмо до „благородния мъж" Калоян, с което папата убеждавал последния да се подслони под крилото на Римската църква. В 1203 г. самият Василий се отправил за Рим, за да влезе в личен допир с Инокентий и да уговори условията за сключване на църковна уния, т. е. за подчинението на българската църква на папския престол. Той обаче стигнал само до Драч. Понеже гърците не му позволили да продължи пътуването си, завърнал се обратно в Търново, а вместо него в края на същата година заминал за Рим новият браничевски епископ Власий заедно с втория папски пратеник — капелан Йоан Каземарински. Последният бил пристигнал в Търново, докато Василий бил на път за Драч и Рим.

В резултат на проведените писмени и устни преговори през октомври 1204 г. пристигнал в Търново трети папски пратеник — кардинал Лъв. От името на папата той сключил договор с Калоян, по силата на който в църковно отношение България станала подвластна на католическата църква, а последната признала България за царство. На 7 ноември папският пратеник Лъв тържествено прогласил Василий за „примас", сиреч за най-висш църковен управител на България и за папски заместник в нея, а на 8 ноември същият коронясал Калоян за цар.

Архиепископ Василий останал верен на Калояновата уния цели 27 години, макар че народът и мнозинството свещеници и монаси в Търновска България го считали за вероотстъпник и папски агент. Ала тази своя преданост той скъпо заплатил. В края на 1231 или в началото на 1232 г. той бил принуден да слезе от архиепископския си трон и да се отдаде на почивка до края на живота си в един светогорски манастир. Но той напуснал Търново и България не толкова защото народът и духовенството не одобрявали църковната му политика, колкото защото цар Иван-Асен II (1218—1241) решил да скъса връзките си с Рим и да сключи съюз с византийския цар Йоан Дука Ватаци в малоазийския град Никея. Готвеният българско-гръцки съюзнически договор бил насочен срещу папските кръстоносци, които завладели Цариград на 13 април 1204 г. и го превърнали в столица на така наречената „Латинско царство".

*

Както вече се изтъкна, Василий Търновски е определил 11 май за ден за общо, едновременно честуване на Кирил и Методий. Защо сторил това? Естествено, не само защото е ценял братята като създатели на църковнославянската азбука и книжнина, като основатели на първата

славянска архиепископия в папския диоцез — Моравската — и като първи български и всеславянски църковни светци, но и защото новият празник всяка година давал възможност на него и неговите привърженици да оправдават и одобряват църковната му политика като привърженик на унията.

Необходимостта да се затвърди и популяризира новият празник в чест на отдавна признатите и прославени всеславянски просветители, от една страна, да се сдобият българските църковни служители с подробни и положителни вести за живота и заслугите на самите просветители, от друга страна, и да се оправдае и увековечи договорът, що цар Калоян сключил в 1204 г. в Търново с папския пратеник кардинал Лъв, от трета страна, е наложила на архиепископ Василий, като български църковен глава и особено като създател на новия празник в чест на двамата братя, да напише известните две пространни жития на Кирил и Методий. До началото на XIII в. такива творби не са съществували в старобългарската книжнина, а от тях се нуждаели извънредно много всички български духовници — както тези, които чествували братята по старата традиция на 14 февруари и 6 април, така и онези, които трябвало да ги честват и на 11 май.

Всяко от двете жития е съставено от обичайните три части: кратък увод, обширно изложение и кратко заключение. В увода се натрапва на читателя погрешното схващане на средновековните църковни писатели, че всички велики люде били „божествени" избраници. За такива авторът смята само библейските патриарси и пророци, евангелските апостоли, църковните отци, мъчениците за тържеството на християнството и разпространителите на всичките издънки и клонки на християнския светоглед, но не и онези, които се проявявали като изразители на свободна и творческа мисъл, които критикували властниците и копнеели за всестранна обнова на тогавашното общество. В изложението, като във всеки кратък биографичен очерк, са изтъкнати в хронологичен ред главните етапи от жизнения път на братята. На читателя не е трудно да долови и разграничи отделните етапи, ако вземе под внимание наименованията на градовете или страните, гдето се родили и порасли, гдето били изпращани или гдето сами трябвало да отидат изпърво като патриаршески, а после като папски служители или мисионери. За заключение на Кириловото житие служи съобщението, че набожните римляни, откак „видели" чудесата при Кириловия гроб в църквата „Св. Климент", започнали да почитат Кирил като свой светец; за заключение пък на Методиевото житие служи кратка молитва към самия Методий — „от небесната висота" да наглежда пасомите и учениците си, да помага за разпространение на Христовото учение, за преследването и унищожението на ересите.

Когато е писал житията, Василий си е послужил само с общи, кухи, изкуствени и безсъдържателни фрази, до каквито прибягват всички, които разказват устно или писмено за лица и събития от далечното минало или за предмети и случки, никога невидени от тях. Подробно, ясно и точно той не описва нито една конкретна случка от живота на „своите учители" Кирил и Методий. Защо? Едно, защото самият той никога не е придружавал последните и, друго, защото писмените извори и устните

предания или разкази, от които се е ползувал, не му предлагали никакви достоверни вести. Между устните му извори относно пребиваването на братята в Рим ние причисляваме и всички разкази, що е чул както от папските пратеници Доминик Бриндизки, Иван Каземарински и кардинал Лъв, така и от епископ Власий Браничевски, който посетил папската столица в 1203—1204 г. като негов и Калоянов пратеник. Навярно от споменатите пратеници той ще е чул нещичко за отношенията между Кирил и Методий, от една страна, и папите Николай I и Адриан II, папските епископи Формоза Портски, Гаудерих Велетрийски, Арсений Ортски и библиотекар Анастасий, от друга страна.

Като плод на своето време, житията не са лишени от субективност, тенденциозност, противоречие, непълнота и фактически грешки. Тези техни недостатъци са лесно обясними, като се вземе под внимание обстоятелството, че българите от XII—XIII в. са разполагали с извънредно оскъдни и непроверени книжовни вести за живота и дейността на братята. Кратките и откъслечни вести в жития, служби и похвални слова или в устни разкази и предания за тях и техните ученици и съвременници били тълкувани и преразказвани от всекиго не еднакво. Василий не е могъл да прави изключение.

Колкото да потвърдим гледището си, нека напомним за някои от явните недостатъци на житията. Например според Василий Кирил и Методий били гърци — както се подразбира от някои негови изрази — и се проявили като славянски книжовници и просветители главно във Велика Моравия и отчасти в Панония; въпреки това той не се стеснява да ги представя било за истински свои учители, било за просветители на целия български народ, та дори и на цялото славянство. Друг недостатък. Понеже е писал житията в различно време и при различен запас от знания за живота на братята, той е допуснал в творбите си явно противоречиви вести. Един израз в Методиевото житие дава основание да се мисли, че братята, след като пребивавали в Ростиславовата столица 36 месеца, се завърнали в Цариград и оттам се отправили за Рим, без да се отбиват и спират в Панония и Венеция. Въпросният израз гласи: „И трьмь лѣтомъ ишьдъшемъ възвратиста сѧ изъ Моравы, оученикы наоучьшѧ."[1] В Кириловото житие обаче не се и загатва за връщане на Кирил и Методий от Моравия във византийската столица. Според него след 40-месечна просветна дейност във великоморавската столица братята се запътили за Рим, но като временно се задържали първо в двореца на панонския княз Коцел, а после — във Венеция; в последния град Кирил се явил дори на диспут с „епископи, попове и черноризци" в защита на славянската азбука и книжнина. Друг пример. С повишен и радостен тон Василий съобщава, че самият папа — според Методиевото житие Николай, а според Кириловото Адриан — участвувал в тържественото посрещане на братята в Рим, признал светостта на донесените славянски богослужебни книги и заповядал едва ли не всички гости да бъдат ръкоположени за духовници и дори да служат на славянски език в различни римски църкви. Според Методиевото житие самият папа Николай „посветил блажения

[1] А. Т.-Балан, Кирил и Методи, II ч., с. 88.

Методий за свещеник", при все че той отдавна е бил йеромонах. Според двете жития пък подобно на Николай и на Адриан също и неспоменатите по име папи Йоан VIII (872—882), Мартин II (882—884) и Адриан III (884—885) признали светостта на славянските богослужебни книги и взели под закрилата си Методий, когато нитренският епископ Вихинг започнал да го клевети и хули. Това съобщение на Василий е субективно, тенденциозно и невъзприемливо. Всички папи и всички папски епископи през IX в. изобщо са били врагове както на глаголицата и глаголическата църковна книжнина, така и на кирилицата и кирилическата църковна книжнина.

Към писмените извори пък, що използувал Василий, когато писал житието на Константин Философ, причисляваме и „Италианската легенда". Сигурно или някой от папските пратеници в Търново, или неговият пратеник Власий Браничевски му е донесъл от Рим някакъв препис от самата легенда и именно от него той почерпал вести за пространното си житие на Кирил. Към тоя извод ни насочва не само обстоятелството, че поместеният в пространното житие на Кирил разказ за изнамирането на мощите на Климент Римски много не се отличава по съдържание от „Италианската легенда", но и следната фраза в житийния текст: „якоже пишеть вь обрѣтении его".[1] Не ще съмнение, под израза „неговото обретение" житиеписецът Василий разбирал именно „Италианската легенда", а не разказ, написан от Константин Философ, както предполагат някои автори.[2]

Но защо Василий не е избягнал поне изтъкнатите явни противоречия и недостатъци и защо не е успял да очертае напълно правдиво живота на „своите учители"? — Не ще съмнение, едни от недостатъците на пространните жития на Кирил и Методий се дължат на обстоятелството, че авторът като човек от XII—XIII в. не е разполагал с подробни и достоверни вести за жизнения път и за мисионерската и книжовната дейност на братята. Други от недостатъците на въпросните жития обаче трябва да бъдат считани за плод на причина от чисто субективен характер. Коя е тя? Още когато заживял с идеята да обогати книжнината ни със своите два труда, Василий си е поставил за цел не само да запознае българското духовенство с живота на Кирил и Методий и с техния велик, изключителен и напълно прогресивен за времето си мисионерски, книжовнически и културтрегерски подвиг, но и да защити своята църковна политика и да оправдае себе си, загдето бил горещ привърженик на нежеланата от народа и духовенството ни „Калоянова уния" от 1204 г. Например само с наличието на субективна причина може да се разбере защо Василий твърди, че папа Адриан признал светостта на славянските книги, че Кирило-Методиевите ученици били ръкоположени в Рим за духовници от епископ, който бил „пилатовец и триезичник", и че веднага след ръкоположението си същите били служили на „славянски език" в различни римски църкви.

[1] А. Т.-Балан, Кирил и Методи, I ч., с. 42.

[2] Нов български превод на „Италианската легенда" и нови вести за нейния произход даде Ал. Милев в труда си „Един латински извор за живота и делото на Кирил и Методий" в сп. „Духовна култура", год. XXXVI (1956), кн. 36—37, с. 36—47.

Явно е, че тези неотговарящи на истината вести не са лишени от груба субективност и тенденциозност. С тях Василий искал да постигне едновременно три цели: първо, да убеди сънародниците си, че още от времето на Кирил и Методий папите едва ли не винаги са били покровители на славянската писменост и славянското богослужение; второ, да защити Калояновата уния и, трето, да оправдае своята привързаност към Рим.

За да придаде пък достоверност или обективност на тенденциозно написаните си жития на Кирил и Методий, да избегне всякакъв упрек от страна на противниците си, загдето двете му произведения не са лишени от грешки, противоречие, непълнота и други недостатъци, да убеди читателите си в истинността на съобщените в тях факти из живота на братята и отчасти да застави българското духовенство да не ги чествува поотделно на 14 февруари и 6 април, а общо или едновременно на отредения от него 11 май, Василий счел за по-уместно да не отбележи нито в наслова, нито в края на житията, че той е техен автор. Все със същата преднамерена цел той внесъл в тях думи и изрази, които подвеждат всеки читател да счита автора им за неизвестен по име, но истински или непосредствен ученик на Кирил и Методий. Желанието на Василий да прикрие на всяка цена своето авторство на пространните жития на Кирил и Методий пък ни заставя да предполагаме, че със самите жития той е искал да постигне всяка друга цел, но не и да бъдел признат от съвременниците си било за учен, било за писател. А той не е бил лишен нито от голяма богословска начетеност, нито от писателски талант, както се подразбира от самите жития.

Навярно монасите и свещениците в Търново са знаели, че автор на обширните жития на Кирил и Методий е техният архиепископ Василий. Докато последният бил на власт, по различни причини или съображения те не вършели нищо за тяхното преписване и популяризиране както в столицата, така и вън от нея. Едни се въздържали да ги преписват, защото считали църковната политика на Василий за погрешна и противонародна, а отредения от него нов празник — 11 май — или за излишен, или за католическа измислица; други били недоволни от житията поради това, че авторът им недвусмислено твърди в тях, че създателите на милата им родна азбука и на познатата им църковнославянска книжнина били чисти гърци, както се подразбира от някои негови изрази; трети се въздържали да преписват житията, понеже не могли да повярват на твърдението на автора им, че папите Николай и Адриан признали светостта на кирилицата и кирилическите богослужебни книги; мнозина пък отбягвали да преписват Василиевите жития на Кирил и Методий поради някакви други, неизвестни нам свои съображения.

Обаче откак Василий бил заставен да напусне търновския архиепископски трон в края на 1231 или в началото на 1232 г. и да се оттегли на почивка в един от светогорските манастири до края на живота си, пространните жития на Кирил и Методий били съвсем забравени от българските книжовници, както бил изоставен и забравен дори от търновските свещеници и монаси създаденият от него нов празник в чест на двамата братя — 11 май. От 1232 г. насетне всички духовници в Тър-

ново и в цялата Търновска държава, които се интересували от живота и просветното им дело, чели и преписвали само кратките жития, службите и Климентовите похвални слова за Кирил и Методий, а паметта на последните чествували поотделно или пак заедно само на традиционните дати 14 февруари и 6 април, но не и на 11 май. Тази наша мисъл се потвърждава от два факта. Единият от тях е, гдето, с изключение на преписа от Методиевото пространно житие от XIII в. и на Владислав Граматиковите преписи от пространното Кирилово житие от 1469 и 1479 г., на науката не е познат нито един друг препис от същите жития, за който би могло да се твърди с увереност, че е от български книжовник от XIII, XIV или XV в. Другият факт е, гдето в старобългарската и във всяка друга стара славянска литература, пак с изключение на Методиевото пространно житие от XIII в., не съществува никаква вест за чествуване на братята Кирил и Методий на 11 май през същите три столетия.

Такова е днешното ни гледище по въпроса за авторството на пространните жития на Кирил и Методий. На тези, които се придържат о гледището на славистите от миналия век, то може да им изглежда смело, недостоверно и невъзприемливо. Обаче които преценят спокойно и безпристрастно доказателствата и критичните ни бележки и се запознаят по-добре с хода на кирило-методиевския култ в България, те непременно ще го възприемат.

След като завършваме настоящото си изложение, ще напомним, че е необходимо много от кирило-методиевските въпроси да се проучат отново, като се осветляват от друг, нов ъгъл на зрение. Докато историческата наука не се освободи от погрешното вековно предубеждение, че така наречените „Панонски легенди“ са дело на истински Кирилов и Методиев ученик, никога славистите не ще успеят нито да разяснят правилно тъмните или недостатъчно осветлените проблеми по възникването и разпространението на славянската писменост, нито да очертаят вярно жизнения път на Кирил и Методий, нито пък да им дадат заслужената оценка като велики просветители на славянския свят и неповторими революционери в културния развой на европейските народи.

ВЕСТНИК „БЪЛГАРСКИ ГЛАС“ (1876—1877) ПРИЕМНИК НА ЖУРНАЛИСТИЧЕСКИТЕ ТРАДИЦИИ НА КАРАВЕЛОВ И БОТЕВ

Дочо Леков

През 1876—1877 г. под редакцията на Киро Тулешков в Болград излиза революционният вестник „Български глас“, който буди интерес не само с борческата си програма, но и затова, че илюстрира сравнително богато непосредственото въздействие и роля на „Свобода“, Независимост“, „Дума на българските емигранти“ и „Знаме“ върху прогресивната ни възрожденска журналистика. И макар че недостатъчно проученият публицистичен стил на Каравелов, Ботев и другите предосвобожденски журналисти ограничава цялостното изясняване на подобен въпрос, конкретното посочване на известни факти и съпоставки дава възможност да се направят определени изводи и обобщения. Под внимание в случая трябва да се вземе и стиловата близост между редакторите на „Свобода“ и „Знаме“, която позволява понякога позоваването на известни похвати само от публицистиката на Каравелов, като се има пред вид тяхното наличие и в публицистичното творчество на Ботев.

Появата и направлението на вестник „Български глас“ са тясно свързани със задачите на освободителното движение и с името на неговия активен деец Киро Тулешков. Затова най-общата характеристика на жизнения път на редактора му осветлява в значителна степен и предисторията на вестника.

Киро Тулешков е роден на 1 март 1846 г. в Търново[1]. В мемоарните си бележки, озаглавени „Записките ми“, той е оставил интересни данни както за първите си ученически години при даскал Никола Златарски, така и за характера на тогавашната педагогическа система. След като завършва трети клас със съдействието на Виктор Григорович, с когото баща му се е намирал в лични връзки, Тулешков бива приет за ученик в Ришелевската гимназия в Одеса. Попаднал в непознат чуждестранен град, младежът има щастието още през първите дни от пристигането си да срещне един от своите бъдещи интимни и идейни другари — Христо Бо-

[1] За К. Тулешков вж.: Ст. Кутинчев, Печатарството в България до Освобождението, София, 1920. Никола Г. Тулешков, Киро хаджи Пенков, в. „Велико Търново“, год. XV, бр. 21 и 22, 25. IX. 1938 г. Христо Ботев, Съчинения, ред. Александър Бурмов, т. I, София, 1948, стр. 513—514; Христо Ботев през погледа на съвременниците си, София, 1945, стр. 16—21, 342—344; Йордан Иванов, Българский периодически печат от възраждането му до днес, т. I, София, 1893, стр. 178—180; Г. Боршуков, История на българската журналистика, София, 1957, стр. 335—336.

тев. Новият познайник обръща вниманието на Тулешков с прямотата на характера си, с острото си социално чувство, с критичния си и многостранен поглед, поради което между тях започва една непринудена дружба, идеологически и творчески осмислена по-късно по време на емиграцията им в Румъния. През 1866 г., след двегодишно учение, Тулешков е принуден да напусне Ришелевската гимназия по липса на материални средства и се озовава като манифактурист в селата на Добруджа, а на следната година — в Браила. Тук той отново се среща с приятеля си от одеските години и подобно на него постъпва словослагател в печатницата на Димитър Паничков. Патриотични чувства го заставят обаче през 1869 г. да се отправи отново за Одеса и да постъпи във Военното юнкерско училище. Но твърде скоро младият емигрант разбира, че непосредственият контакт и участие в революционното движение са най-полезни за освободителното дело, поради което напуща военната служба и се връща при другарите си в Браила. Браилският период от живота на Тулешков определя окончателно както насоките на неговото идейно развитие, така и ролята му в организационния живот на българската емиграция. Дружбата с Ботев му помага да се извиси над житейските несгоди и да прозре същността и значението на революционната борба, а връзките с войводите Хаджи Димитър, Стефан Караджа, Филип Тотю поддържат вярата му в героичния дух на поробения народ. Революционната атмосфера в Браила обаче смущава Високата порта. И когато по нейно искане през 1871 г. румънското правителство екстернира много от хъшовете, съвсем естествено между тях попада и Тулешков. Престоял известно време в Мачинския затвор, със съдействието на съгражданина си Григор Язаджиев той успява да прехвърли каменните му стени и след като се крие няколко дни в Браила, се отправя за Букурещ. Румънската столица го посреща неприветливо, както се посреща скитник, попаднал в бързея на ежедневните лишения. Но Тулешков е уверен, че един дом на улица „Мошилор“, стопанина на който знае само по име, ще отвори гостоприемно вратите си и ще го приюти, както е приютявал десетки български хъшове. И не се излъгва — Каравелов посреща новия си гостенин дружелюбно и сърдечно и го включва към постоянните членове на семейството си. Виждайки в негово лице безкористен патриот и добър помощник в журналистическата си дейност, той го прави управител на своята печатница, а от 14 юли 1873 г. до 9 март 1874 г. и отговорен редактор на в. „Независимост“. Така в продължение на 5 години, от 1871 до 1876 г., Тулешков получава богата школовка, която се оказва от огромно значение за бъдещата му самостоятелна редакторска и печатарска дейност, както и за идеологическото му развитие. В печатницата на Каравелов той е в идейно-творчески контакт и с Христо Ботев, и с Васил Левски, и с всички видни революционни дейци, за които Каравеловият дом е бил боен щаб. Затова и никой друг освен Тулешков не е предал така правдиво и пълно учредяването на БРЦК, станало в печатницата на редактора на „Свобода“.[1] Минал през солидна практическа школа по печатарското дело и журна-

[1] Вж. „Записките ми“. Отдел II, Възраждане. Тетр. I, арх. ед. 4, НБВК.

листиката, през март 1876 г. по нареждане на Букурещкия революционен комитет Тулешков става директор на Болградската гимназиална печатница и редактор на в. „Български глас“, който след преустановяването на Ботевото „Знаме“ е единственият печатен орган с ярка революционна целеустременост. Избухването на Руско-турската война заставя редакторът да замени перото с оръжието и да се включи в българското опълчение.

Освобождението не отклонява печатаря и патриота от народополезната дейност. Установил се в родния си град, той отваря печатница и взема активно участие в обществения живот като помощник-кмет и училищен настоятел. А когато през 1887 г. е назначен за директор на Държавната печатница в София, работниците веднага чувствуват опитния ръководител и социален защитник. Той внася технически промени в печатницата, намалява работния ден от 10 на 8 часа, а през 1892 г. е един от инициаторите на закона, с който приравнява правата на служещите от печатницата с правата на държавните чиновници. Заслуга на бившия управител на Каравеловата печатница е и учредяването на Българското печатарско дружество. Дейността на Тулешков в освободеното отечество не преминава безпрепятствено. В резултат на развихрилите се партийни страсти през 1894 г. той е уволнен от печатницата, за да бъде възвърнат отново чак през 1903 г. Не след дълго обаче (31 януари 1904 г.) смъртта го откъсва от културното поприще, на което го беше поставило националното революционно движение.

Книжовната дейност на Тулешков включва не само редактирането на в. „Български глас“. Той прави опити в областта на художествената литература, превода, мемоаристиката. Като емигрант в Румъния условията не му позволяват да издаде отделни самостоятелни произведения, но след Освобождението отпечатва не малко оригинални и преводни съчинения, които, независимо от художествената си стойност, говорят за неговия интерес към словесното изкуство. Тулешков прави опити в областта на разказа, драмата и превода, съставя песнопойки и писмовници. Към книжовното му дело трябва да се отнесе и неговото ръкописно наследство, което, макар и несъхранено в цялост, разкрива интересни факти и подробности от обществените, икономическите и културните отношения през Възраждането. В няколко големи тетрадки са запазени бележките му за характера и организацията на еснафите, отделни впечатления, разкази или спомени, които е слушал от познати и близки. Крайно интересна е онази част от мемоарните му скици, озаглавена „Записките ми. Отдел II. Възраждане“. Тук автобиографичните моменти са преплетени с жизнения път на много от възрожденските ни дейци, поради което „Записките“ на Тулешков, макар за съжаление в някои отношения твърде лаконични, предоставят ценен материал за историята на националното ни възраждане.

Посочените моменти от жизнения път на Тулешков илюстрират преди всичко как чрез непосредствения му контакт с крупните дейци на националноосвободителното движение — Каравелов и Ботев — се формира революционният му мироглед, събуждат се и укрепват неговите книжовни интереси, а той израства като журналист, който продължава борческите

традици на „Свобода“, „Независимост“, „Дума на българските емигранти“ и „Знаме“.

Отношението на Тулешков към Каравелов и Ботев е изразено твърде определено не само в посочените му мемоарни бележки. То се чувствува винаги когато като журналист и общественик се докосва до техните имена. Така например той с гордост съобщава за преминаването на Ботевата чета през Дунав, с трепет отразява всяка стъпка от героичния й поход и с дълбока скръб известява за нейния разгром и смъртта на достойния й войвода.[1] Пак от страниците на „Български глас“, стремейки се да бъде винаги обективен, той защищава Каравелов от пристрастните нападки на неговите врагове. Когато в бр. 9, 1876 г. на в. „Възраждане“ Тодор Пеев остро упреква бившия председател на БРЦК за дейността му в Сърбия, Тулешков с негодувание го опровергава. Той определено посочва, че Каравелов е свързан с онези обществени сръбски среди, които са настроени приятелски към българския народ.[2]

Уважението на Тулешков към Каравелов обаче не му пречи да проявява последователна принципност и да отпечатва дописки, в които се отправят критики към бившия редактор на „Свобода“ за това, че не защищава достатъчно интересите на българските доброволци в Сръбско-турската война.[3]

*

Революционният подем през 1875—1876 г. поставяше нови задачи пред революционната организация в страната и пред патриотичната емиграция в Румъния. Необходимо беше не само разрастването и укрепването на комитетите в България, но и създаването на идейно-организационно единство между хилядите българи, сгрупирани в по-големите румънски градове. Затова в началото на 1876 г. БРЦК намира за необходимо да изпрати всред емигрантите от Болград (Бесарабия) Тулешков, чийто продължителен „стаж“ при Ботев и Каравелов му беше създал опит на апостол на освободителното движение. Пристигнал на революционното си „местоназначение“, Тулешков пристъпва веднага към изпълнението на своята мисия. На него му е обаче напълно ясно, че без печатен орган, които да играе ролята на колективен организатор и пропагандатор на идеите на революцията, дейността му ще бъде недостатъчно съдържателна и активна. Към края на 1874 г. Каравелов преустанови „Независимост“, последният брой на „Знаме“ излезе през септември 1875 г. Емиграцията в Румъния остана без организационно-политически вестник. А събитията както на Балканския полуостров, така и в Европа ставаха все по-напрегнати. Издаването на политически вестник от страна на революционната българска емиграция беше необходимо и наложително. И напълно естествено е, че идеята за това идва и се осъществява от дългогодишния печатарски работник, добил познания и опит при родоначалниците на революционната българска журналистика.

[1] Вж. „Български глас“, I, 6, 9, 10, 25. V. 15 и 22. VI. 1876 г.

[2] Вж. пак там, I, 19, 21. VIII. 1876 г. — „Заблуден редактор“.

[3] Вж. пак там, I, 21, 4. IX. 1876 г. — „Турно Северин“ също: „Напомнювание“, „Български глас“, I, 23. 18. IX. 1876 г.

Първият брой на новия вестник се появява на 17 април 1876 г. под заглавие „Български глас“, като по тактически съображения за негов редактор е посочен не Киро Тулешков, а болградският учител Иван Иванов. Той излиза в продължение на една година и четири месеца, веднаж седмично, общо в 63 броя (52 през първата годишнина и 11 през втората), като последният носи дата: 27 август 1877 г. Редакторът му независимо от моралното съчувствие, което е имал от страна на родолюбивите си сънародници, е трябвало да се справя преди всичко със затруднения от материален характер, постоянни спътници на почти всички български редактори и издатели от онова време. Огромна роля за появата и укрепването на „Български глас“ обаче изиграва финансовата подкрепа на Михаил Мумджиев.[1]

Още самото заглавие на вестника ни кара да допускаме известна зависимост между Тулешков и бившия редактор на „Свобода“. През 1870 г. Любен Каравелов издава от името на БРЦК известната брошура „Български глас“, на корицата на която, за да заблуди турската власт, отбелязва, че е отпечатана в Женева.[2] В нея са формулирани основните задачи на освободителната борба, доразвити и уточнени по-късно в програмата на революционната българска организация. В такъв смисъл напълно допустимо е Тулешков, който е бил запознат с брошурата на Каравелов и е поставял пред вестника си същите революционни задачи, да се е възползувал от целенасоченото й заглавие. Ако връзката между наименованията на Каравеловата брошура и Тулешковия вестник обаче може да се възприеме от някои като случайно съвпадение, зависимостта между учителя и ученика е отчетливо изявена в програмата на техните вестници. Поставяйки си за цел да продължи чрез своя печатен орган революционните традиции на „Свобода“, редакторът на „Български глас“ преповтаря почти дословно и програмата на Каравеловия вестник. Брой 1 на в. „Свобода“ започва със следната информационна програмна бележка:

„Към читателите

Ние, ромънските българи, живеем в свободна държава, в която всеки човек е свободен явно да изказва своите идеи и своите желания и затова ние наричаме своя вестник „Свобода“.

Целта на „Свобода“ е да защищава българските интереси и да показва на българския народ път, по който тряба той да върви, за да може по-лесно да достигне до своето нравствено съвършенство и до своята политическа независимост. Освен това „Свобода“ ще употреби всичките си сили да опознае българския народ с неговите съседи и обратно.

Освен политически статии „Свобода“ ще помества:

1. Кореспонденции из България, Бесарабия, Сърбия, Австрия, Босна, Далмация и пр.

2. Повести и разкази из българския живот

[1] Вж. „Български глас“, I, 20, 28. VIII. 1876 г.

[2] Вж. „Български глас“, от БРЦК, Женева, 1870 г., 24 с., 8⁰

3. Статистически сведения из България
4. Критика и библиография
5. Исторически статии и пр.

„Свобода“ има за гарантин Никола Г. Поповича, който отговаря за предплатата на вестника

От редакцията“[1]

Програмата на в. „Български глас“ е формулирана така:

Към читателите

1. Всекиму е познато, че ние българите сме останали твърде много назад както в литературно, така и в политическо отношение от европейските народи. Тука в Румъния преди няколко месеца се издаваха някои и други политически вестници, които показваха пътя на нашия прогрес; но за зла чест постигна ги нечаяна смърт, така щото за сега нямаме ни един свободен орган, който да изказва болките на нашия народ и да можеме да си изразиме нашето народно стремление. И така, ние се решихме да предприемеме издаването на един политически лист, чрез който като в свободна държава да можем свободно да изказваме нашето народно стремление към политическия живот на нашите отвъд Дунава братия.

Целта на нашия вестник ще бъде да брани интересите на българския народ и затова вестникът ни ще носи название „Български глас“.

Освен политически статии „Български глас“ ще помества:

1. Кореспонденции из България, Сърбия, Австрия, Босна, Далмация и пр.

2. „Български глас“ не приема никакви критики върху частни работи и за частни личности.

3. В него ще се помещават различни книжевни статии, както повести, описания, разсъждения, песни и др.

От наша страна ние ще се постараеме колкото е възможно да доставиме на читателите си най-точни и най-верни сведения за вървежа на общите български работи и се надяваме, че ще бъдем насърчени от нашата читающа публика с приемането на вестника ни.

„Български глас“ има за гарантин г. Михаля, Т. Мумджиева, който отговаря за предплатата на вестника.

От редакцията“[2]

В „Черти из живота и списателската деятелност на Л. Каравелов“ Захари Стоянов отбелязва, че Каравеловите вестници „дълго време ще служат като образец на нашите журналисти не по своето съдържание само, но и по външната си наредба.“ (стр. 25). Тулешковият вестник е най-убедителният пример в случая. Бившият управител на Каравеловата

[1] „Свобода“, I, 1, 7. XI. 1869 г. Навсякъде разредката в изследването е моя. — Д. Л.
[2] „Български глас“, I, 1, 17. IV. 1876 г.

печатница оформя вестника си в такъв композиционен план, който напълно се припокрива с оформлението на „Свобода“ и Ботевото „Знаме“. Разбира се, пряко влияние в случая оказва по-скоро Каравелов, отколкото Ботев, тъй като в. „Знаме“ който излиза след „Свобода“ и „Независимост“, продължава идейно-публицистичните им традиции. Зависимостта между Каравеловите вестници, „Знаме“ и „Български глас“ обаче показва огромното значение и смисъл на съвместната журналистическа дейност на тримата представители на възрожденския ни периодичен печат. Редът на материалите в страниците на трите посочени вестника е следният: вестник „Свобода“: 1. Уводна статия, 2. Политически преглед, 3. Известия из България, 4. Книжевни известия, 5. Книжевност, 6. Най-нови известия; вестник „Знаме“: 1. Уводна статия, 2. Политически преглед, 3. Книжевни известия, 4. Български известия, 5. Най-нови известия; вестник „Български глас“: 1. Уводна статия, 2. Политически преглед, 3. Книжевни известия, 4. Български известия, 5. Най-нови известия.

Литературнокритическите наклонности на Каравелов, стремежът му към създаването на литература, която да отразява духа на времето и своеобразието на националния ни характер обособяват в страниците на „Свобода“ раздела „Книжевност“, който не съществува като самостоятелна рубрика в „Знаме“ и „Български глас“. Това не означава обаче, че Тулешков и Ботев не са се интересували от литературното ни развитие. В техните вестници и преди всичко в „Знаме“ се дават оценки за новоизлезли книги, проявява се загриженост към проблемите на българската книжовност. При тях обаче в зависимост от характера и обема на материалите тези въпроси се засягат в рубриката „Книжевни известия“, докато Каравелов, който придава на този раздел същото предназначение, доразвива обстойно в раздела „Книжевност“ някои от загатнатите там въпроси.

Възприел Каравеловия начин за композиционното разпределение на материала, Тулешков проявява и каравеловски подход в поставянето и осветляването на отделните проблеми. Уводните статии спират вниманието на читателя върху актуалните събития на момента, помагат му да изясни същността на обществено-политическите и социалните явления. Робската участ на народа, промяната на господствуващите отношения по революционен път и необходимостта от солидарност между славянските народи определят обхвата на тяхната проблематика, сходна и по съдържание, и по трактовка с уводните статии на „Свобода“ и „Знаме“. Влиянието на Каравелов и Ботев, като се започне от единичните похвати и се стигне до заимствуваните пасажи, се проявява преди всичко в този раздел на „Български глас“. Сходен редакторски подход откриваме и в политическите прегледи, които информират за международните събития чрез извадки от чуждестранни вестници или синтетично. Особен интерес за емигрантите в Румъния е представлявала рубриката „Български известия“. Далеч от близки и роден край, те са следели с болезнен трепет всички своеволия на социалния и политическия потисник и са доизяснявали отношението си към него. Като изключим тематичното сходство, много от съобщенията в този раздел на „Български глас“ по композиция

и стилово своеобразие продължават традициите на „Свобода". Зависимостта продължава и в следващата рубрика „Най-нови известия", особено по отношение на вмъкнатите забележки на редакцията, които с политическата си заостреност, изразена в иронично-саркастична или пряка публицистична форма, насочват вниманието на читателите към същността и характера на определени обществено-политически явления. „Свобода" препечатва редовно съобщения от други вестници, които придружава с подходящ редакционен коментар. Например: „В „Македония" пишат: На 5 априля са представил в Диари Бекир Иван Караиванов от Свищов. Погребението му, според както ни пишат, станало доста благопристойно, според обичая по нас. (Още една жертва! Радвайте се, Али паша, дорде не е станало късно! — р.)"[1] Или: „Народ" пише: Два професора из Загребската гимназия са изгонени по политически причини. (Такава е маджарската конституция, такова е хърват-маджарското братство! — р.)"[2] Забележките, които прави редакторът на „Български глас" към някои политически събития, по идейно-стиловото си своеобразие не се отличават от забележките на „Свобода" и само фактът, че се срещат във вестника на Тулешков, предпазва от заблуждаващото предположение, че са излезли изпод журналистическото перо на Каравелов. Ето например как „Български глас" коментира съобщение от влашкия вестник „Телеграфери": „Все в същия вестник и в Цариград една телеграма гласи, че една телеграма, отправена на 6 т. м. от Мухтар паша, военния министър, казва: „Стигнах в Гаско с повече победоносни сражения, нанесени против инсургентите както на отвождание, така и на връщание в продължение на шест дни. Императорските войски показаха блестящи успехи над неприятеля (Вярваме, г. Мухтар паша, но както се види, не ти се иска да кажеш кой е викал аман, аман, нинеджим. С каква кръв са беше обляло полето и какви глави се търкаляха? Не ни се вярва да са били други, освен на Мухтар пашовите герои — р.), войската на когото два пъти беше по-много от нашата и която имаше на брой до 14,000 души. (Вярваме, това е истина — р.) Този път черногорският княз беше изпратил до 7,000 души добре въоружени и организувани черногорци на помощ на въстаниците. (Ако е истина, че черногорците са взели участие, то тогава трябва и Сърбия да последва нейния пример. А за нази българите има ли още дълги нощи, щеме ли още да си вадиме очите един други и да не обръщаме внимание на собствения си живот? Чакайте, чакайте, бог сам ще слезне от небето да ни избави! — р.)[3]

Забележки от редакцията на „Български глас" срещаме не само в контекста на съобщения, дописки и други материали. Често пъти, най-вече когато не са в непосредствена връзка с отделни съждения, а се отнасят до общия идеен смисъл и съдържанието на публикацията, те са отбелязани под линия. И в този случай са заимствувани редакторски похвати както от „Свобода" и „Независимост", така и от „Дума на българските емигранти", „Будилник" и „Знаме", чийто редактор изпитва също прякото въздействие на Каравелов.

[1] „Свобода", I, 29, 2, VI. 1870 г.
[2] Пак там, I, 30, 10. VI. 1970 г.
[3] „Български глас", I, 1, 17. IV. 1876 г.

За интереса на Тулешков към книжовността свидетелствуват бележките в раздела „Книжевни известия“, които, макар и недостатъчно конкретизирани, показват неговата зависимост от литературнокритическите възгледи на Каравелов и Ботев. Редакторът на „Български глас“ пропагандира преди всичко оригинални и преводни съчинения, които отговарят на националния характер на българския народ и на закономерностите в политическото му развитие. Той препоръчва драмата „Българското въстание в България на 1876 г.“, стихосбирката на Ив. Вазов „Тъгите на България“, превода на Драсов „Апостолът на свободата“. Някои от съобщенията, както това се практикува от редактора на „Свобода“ и „Независимост“, изпълняват предназначението на малки рецензии. Като съобщава за излизането на драмата „Цвятко войвода“ на А. Ц. Узунов, например Тулешков отбелязва: „Драмата е написана с патриотически български дух, изображава се в нея добре характерът на описаните личности; но в тая драма се забележват и много недостатъци както ортографически, така и несъобразни явления на действуващите лица, които в едно и също време се явяват на сцената и отсъствуват.“[1] Възприел материалистическите възгледи на крупните ни възрожденски дейци и по въпросите на литературата и културата, в конкретните си оценки редакторът на „Български глас“ използува иронично-саркастични похвати, утвърдени в нашата журналистика от талантливото им публицистично перо. За едно от съчиненията на Кръстьо Пишурка Каравелов дава отрицателна оценка в хумористично-подигравателен стил, продиктуван в конкретния случай от самото заглавие на произведението. „Г. Пишурка — пише той — се е заклел да издава всеки три месеца по една книжка. Преди малко време той е напечатал във Виена и една „Куткудячка или разни морални стихове и приказки“. Разбира се, че тая книга, както се види и по заглавието, и по съдържанието, е написана само за петлите и за кокошките, защото българите не разбират още птичия език.“[2] За да отблъсне необоснованата и недоброжелателна критика на един от браилските вестници, Тулешков използува твърде сполучливо същия ироничен маниер. „В 3-ий брой на новорождения в Браила вестник „Момче“ — пише той — прочетохме някакви си критики за нашия вестник. Нам не ни позволява нито времето, нито програмата на вестника ни да се разпростираме на широко да отговаряме. Ний само ще кажем на редактора „Момче“ тъй: че както названието на вестника „Момче“, тъй и способностите на редактора му са съвършено тождествени. Нека се огледа самият редактор в своето „Момче“ и ще се види, че не е момче, но е още пеленаче; а когато е писал, то му се е досукало мляко.“[3] Разбира се, когато се прави съпоставка на рубриката „Книжевни известия“ от „Български глас“ със същата рубрика от „Свобода“ и „Знаме“, трябва веднага да се отбележи, че по литературна стойност тя стои значително под нивото на посочения раздел в Каравеловите и Ботевите вестници. Не съпоставката в случая обаче ще ни покаже истинското й значение в културния живот на емиграцията по онова време. Разбрал и възприел

[1] „Български глас“, I, 42, 24. III. 1877 г.
[2] „Свобода“, III, 43, 8. IV. 1872 г.
[3] „Български глас“, I, 9, 1. V. 1876 г.

основното от литературнокритическите позиции на Каравелов и Ботев, Тулешков го прилага към книжовността ни в съответствие със способностите и възможностите си, като продължава традициите на революционната българска журналистика и в тази насока.

Малката рубрика „От редакцията“ изпълнява в „Свобода“, „Български глас“, а и в другите периодични издания почти еднаква роля — тя е уведомявала сътрудниците за получени, но непоместени материали, отговаряла е на отправени запитвания, като в известни случаи чрез нея Каравелов по своеобразен начин е уведомявал някои революционни дейци по известни организационни или частни въпроси. Особено често обаче редакторите са я използували като средство за редовното отчитане на абонатите. Първоначално те подсещат, след това настоятелно подканят, за да преминат най-после към иронично-саркастична заплаха. Нерядко във в. „Свобода“ например могат да се срещнат подкани от подобен характер: „Г-ну Георги Апостолов в Калафат... Молиме Ви, г. Апостолов, да ни внесете парите или ще да бъдеме принудени да се обърнеме към властта и чрез нея да търсиме това, щото ни принадлежи. Срамота е!“[1] Или: „Г-ну И. Ш. в Александрия: Молиме Ви да съберете по-скоро предплатата за вестника и да ни изпратите парите. Нашите братия александрийчене твърде добре знаят, че нашата редакция няма нито мушии, нито пък е намерила имане.“[2] И не е никак чудно, че и Тулешков, който е бил свидетел на финансовите затруднения на „Свобода“ и „Независимост“, а след това и сам лично като редактор на „Български глас“ е трябвало да се справя с тях, прилага към нехайните си абонати същите средства, каквито преди него е използувал Каравелов. В безсилието си да подействува чрез подсещане или подкана той е принуден да отпраща каравеловските иронични упреци или заплахи. На Пенчо Раданов от Гюргево той пише: „Явете ни, колкото се може по-скоро, ще ли да пратите стойността на вестника, която вие събрахте още миналото лято, или не? На Вас ви се дава време не повече от една неделя... Ако вие ги не изпратите, то ние ще бъдеме принудени да упълномощим някого из град ви да ви предаде на съд. Какви са тия ваши маскарлъци?“[3] В друг брой четем: „До Г-да Янко, Велико и Игнат Георгиев в Галац:... Защо вие не пратите и стойността на вестника? Или мислите, че ние тука имаме банка? Засрамете се, господа, засрамете! И ние така ли тряба да постъпаме с либрарина, с пощата, която ви е донасяла 36 недели вестника, и с печатницата? Ние ви молиме да ни пратите 10 франка, стойността на вестника, а то ние ще постъпиме с вази както се следва.“[4]

Почти във всеки брой на в. „Български глас“ се поместват дописки от Цариград и от други градове на Отоманската империя. Начинът, по който са написани, и редакторското им оформление напомнят в много отношения дописките от „Свобода“ и „Независимост“. Изложението им е целенасочено и живо, разкриващо различни страни от турския полити-

[1] „Свобода“, I, 38, 16. VIII. 1870 г.
[2] Пак там, II, 24, 27. XI. 1871 г.
[3] „Български глас“, I, 40, 12. III. 1877 г.
[4] Пак там, I, 37, 19. II. 1877 г.

чески и икономически гнет. Съобщават се различни събития и случки, обединени от общ идеен център, като чрез монолозите, диалозите и някои белетристични средства дописките приемат изключително интересна форма. В тях даже се срещат и известни Каравелови и Ботеви творчески похвати и шаблонни изрази, които ще бъдат посочени при проследяването на публицистично-художественото въздействие на двамата възрожденски журналисти върху Тулешков. И най-беглата външна съпоставка между „Български глас“, „Свобода“ и „Знаме“ показва зависимост не само по някои моменти на оформлението им, но и в идейно-публицистичната и художествената стойност на публикуваните в тях материали.

*

За да организира и обедини прогресивната българска емиграция в Румъния през годините на революционен подем, в. „Български глас“ е трябвало последователно да продължава традициите на борческите си предшественици — „Свобода“, „Независимост“, „Дума на българските емигранти“, „Знаме“. Революционният мироглед на неговия редактор и творческата му школовка при публицисти от величината на Каравелов и Ботев се оказват твърде благоприятни предпоставки, за да създадат от Тулешков журналист, който разбира ясно ролята и мястото на периодичния печат в националноосвободителната борба. Въпросите, поставяни и обсъждани по страниците на „Български глас“, вълнуват живо читателя, защото са въпроси на робското му всекидневие и на независимото му бъдеще. Тезисното проследяване на проблематиката на вестника най-ярко ще открои не само интересния му облик, но и непосредствената му тематична и идейна връзка със „Свобода“, „Независимост“ и „Знаме“.

„Български глас“ проявява най-голяма отзивчивост към робската участ на българския народ и към необходимостта от националното му освобождение. Тези два въпроса обединяват уводните статии, политическите прегледи и другите раздели на вестника и определят съдържанието на неговата програма. Националното робство обаче не се разглежда самостоятелно и изолирано от икономическите отношения. Тулешков вижда и разбира класовата диференциация, общите интереси между различните по език, но еднородни по социална същност групировки, поради което политическият въпрос за него е въпрос както с национално, така и със социално значение и смисъл. Разбира се, неговите възгледи за обществено-икономическата структура на обществото не достигат до идейното ниво на Каравелов и особено на Ботев. Въпреки това обаче в конкретните исторически условия те са в пълно съзвучие със задачите на освободителното движение. Пределно ясно е отношението на Каравелов и Ботев към социалния потисник, поради което излишно би било да се посочва и тук. В случая е необходимо да се изтъкне преди всичко как то влияе върху журналистическата практика на Тулешков. С разобличаваща сила например редакторът на „Български глас“ клейми антинародните деяния на нотабилите. За да предаде на справедливата си критика обаче

още по-голяма убедителност, той се позовава понякога на мнението и на Каравелов.[1]

Каравеловият маниер в разобличаването на нотабилите в „Български глас“ се чувствува още в заглавието на някои от отпечатаните материали — „Стари деца и изумели глави“[2], „Ти му говориш, то се прозява“[3], „Ти го плюеш, а пък то се облизва“[4] и др.

В непосредствена връзка с необходимостта от социално и политическо равноправие в революционната ни журналистика стои открит и въпросът за ролята на духовенството в обществения живот. Публицистичното творчество на Каравелов и Ботев, разкривайки правдиво моралния облик на църковните служители, показва същевременно пълното му несъответствие със задачите, които конкретният исторически момент поставя. Критиката на Тулешков към духовенството е от идейните позиции на революционната емиграция. В една от уводните статии на „Български глас“ например, написана в стила и композиционния план на някои Каравелови и Ботеви публикации, като изтъква апатията на свещениците към актуалните политически проблеми, редакторът с неукротимо възмущение се обръща към тях: „Защо сте се събрали вие, св. отци, в Ортакьой? Или само искате да тлъстеете от народния кървав пот?“ И предчувствувайки тяхното безразличие, той им отговаря с ботевска назидателност: „Ние ще да ви кажеме само това, че ако се отнасяте с народа така, то вие ще го докарате в такова положение, щото той сам да се откаже и от самите вас.“[5] Разбира се, в справедливите си нападки срещу представителите на църквата Тулешков не стига до атеистичния извод на Ботев: „Един от най-главните врагове на прогреса и на свободата са били, а може би още дълго време ще да бъдат духовенството и религията.“[6] Той обаче обективно и непогрешимо схваща както неблагоприятната роля на духовенството в обществения живот, така и пренебрежителното отношение на народните слоеве към него.

Страданията на българина, резултат от политическото, социалното и духовното потисничество, поставят настойчиво въпроса за начина и формите на борбата за национална независимост и свобода. Мирогледните позиции на възрожденските дейци доведоха до обособяването на течения и групировки с противоположни идейни и тактически програми. Една от задачите на революционната българска журналистика се е изразявала в разобличаването на просветителските и реформистките тенденции, които са обричали народа на вечно робство и национално обезличаване.

За Каравелов и Ботев прокламираните реформи на Високата порта са само средство да се измами световното обществено мнение за безправието на подвластните народи и се прикрият пороците на една за-

[1] „Български глас“, I, 12, 6. VII. 1876 г.
[2] Пак там, I, 21, 4. IX. 1876 г.
[3] Пак там, I, 45, 23. IV. 1877 г.
[4] Пак там, I, 16, 3. VIII. 1876 г.
[5] Пак там, I, 2, 24. IV. 1876 г. Срв. „Въпросът се реши само за духовенството, а за народа ще се реши само кога остане той без духовенство“ — „Решен ли е черковният въпрос“ („Дума на българските емигранти“, I, 4, 17. VII. 1871 г.); срв. също „Букурещ, 25 януари“ („Знаме“, I, 7, 26. I. 1875 г.).
[6] „Знаме“, I, 16, 17. V. 1875 г.

гиваща феодална империя. С безпощадна ирония и сарказъм в жанрово многообразните си творби те показват юридическата стойност и практическата неприложимост на издадените хатишерифи и хатихумаюни, които турското правителство искаше да представи като акт на хуманно-цивилизаторската си политика.[1] Вестник „Български глас“, продължавайки идейната проблематика на революционната журналистика, настойчиво отправя поглед към законността в Отоманската империя и мнимото равноправие между роба и владетеля.[2]

Изводът, към който насочват както фактите от политическата действителност, така и закономерностите в общественото развитие, е посочен от най-прогресивната част на възрожденските ни журналисти с логическа определеност и яснота — „Церът на Турция е ножът и нашето спасение революцията!“[3] С неуморима настойчивост в. „Български глас“ зове към революционна промяна на съществуващите неравноправни отношения, апелира за единство между емиграцията и народа, жигосва престъпната апатия към вековната участ на роба. Разбрал и като редактор, и като съратник на Каравелов и Ботев ролята на печата в обществения живот, Тулешков воюва с неукротима страст срещу продажната българска, турска и европейска журналистика, черпейки от творческия маниер на излизалите преди това революционни български вестници.

Като използуват всички целесъобразни средства за освободителната борба, апостолите на революцията често отправят поглед към исторически събития и лица, свързвайки прогресивните идеи на миналото с актуалните задачи на своето време. Конкретният идейно-политически смисъл на този подход би ни разкрил в случая един пример от богатото творчество на Каравелов и Ботев. Вземайки под внимание стойността на Кирило-Методиевото дело в етническото, културното и политическото обособяване на славянството, те не без основание го свързват с революционната борба на българския и другите славянски народи, която премахва заплахата от асимилация. Затова Каравелов пише брошурата си „Кирил и Методий славянски просветители“ и редица статии, една от които, публикувана в брой 2 на в. „Свобода“, завършва с борческия призив: „Вървете напред и нека св. Кирил и Методия да ви бъдат помощници!“[4] Както е широко известно, през 1867 г. в Калофер на празника на славянските просветители Ботев произнася разобличаваща реч, чрез която посочва общокултурното и идейно съдържание на Кирило-Методиевата дейност. А няколко години по-късно от страниците на в. „Знаме“ отново ека възмутеният му глас: „У нас на тоя празник патриотите четат слова и речи, разказват за заслугите и деятелността на светите мъже, предъвкват и хълчеват историческите и съвременните

[1] Вж. Христо Ботев, „Народът вчера, днес и утре“ („Дума на българските емигранти“, I, 1 и 2, 10 и 25. VI. 1871 г.); „Примери от турско правосъдие“ („Дума на българските емигранти“, I, 1, 2, 4 и 5, 5 и 10. VI, 17. VII, 5. VIII. 1871 г.); „Реформите в Турция“ („Нова България“, I, 1, 5. V. 1876 г.) и др.; Каравелов, Войвода; „Букурещ, 5 априлия“ („Независимост“, IV, 26, 6. IV. 1874 г.); „Букурещ, 23 августа“ („Независимост“, IV, 45, 24. VIII. 1874 г.) и др.

[2] Вж. „Български глас“, I, 3 и 16, 1. V и 3. VIII. 1876 г.

[3] „Дума на българските емигранти“, I, 3, 8. VII. 1871 г.

[4] „Свобода“, I, 2, 2. XI. 1869 г.; вж. също „Независимост“, III, 34, 12. V. 1873 г.

истини, играят народни игри, пеят „народни“ песни, пият, ядат и се веселят; а в това също време пред тежките и безчовечни страдания на народа вдигат тостове за здравието на тирана, за дълготоденствието на робството и за щастието на глупците.“[1] В. „Български глас“ продължава и в оценката, и в конкретното свързване на революционната борба с исторически лица и факти насоката на „Свобода“ и „Знаме“. Някои статии на редактора му даже са пряк отглас на писаното от Каравелов и Ботев по въпроса. В навечерието на общославянския празник, една година след цитираната вече Ботева статия, Тулешков пише: „Нека и ние, българите, изпълним дълга си към св. Кирил и Методий; да изплетем и ние един венец от благодарност и признателност към святите отци на връх Балкана. Само разликата на пира ще бъде тая: Наместо да пием вино червено нека пролеем мръсната кръв на умиращия османец; наместо тъпани и цигулки да екне Балканът от тръбата на българската революция! Наместо весели песни да екне българският марш на бой в горите и градищата; вместо речи похвалителни да гърмят речи възбудителни и насърчителни. Най-после нека издигнем погледа си към св. Кирил и Методия и с все сърце да им се помолим, щото тие да бъдат нам предводители и застъпници на нашето общо въстание и помощници в закопаването на нашата мащеха Турция, която 500 цели години е пила нашата невинна българска кръв. Напред, братя, напред! Св. Кирил и Методия са с нас!“[2]

Еднаквата политическа съдба на славяните от Балканския полуостров, стремежът им към съхраняване на език, култура и национален облик затвърдяват през годините на турското господство идеята за братското сътрудничество и единство между тях, намерила проява през периода на революционните им борби. И не е никак чудно, че най-талантливите пропагандатори и организатори на нашето освободително дело бяха и най-последователните поддържници на тезата, че съюзът между славянските народи върху основата на политическото, икономическото и културното равноправие е гаранция за по-скорошното придобиване на националната им независимост. Органите на революционната ни емиграция в Румъния — „Свобода“, „Независимост“, „Дума на българските емигранти“, „Знаме“, а след това и „Български глас“ — бяха трибуната, от която се носеха призивните слова за общославянска солидарност. Още в един от началните броеве на „Свобода“ Каравелов намери за крайно необходимо и целесъобразно да отбележи: „И така, по нашето мнение, всичките християни, които населяват Балканския полуостров, трябва да подадат един другиму братска ръка и да се съединят против общия душманин, защото историята не чака.“[3] В програмната уводна статия на „Български глас“ Тулешков, като взема под внимание участта на поробените славянски народи и тактическите задачи на освободителното движение, в караveловски стил пише: „Днес е настанала

[1] „Знаме“, I, 15, 9. V. 1875 г.

[2] „Български глас“, I, 4, 8. V. 1876 г.; вж. същия брой „Коя е нашата обязаност“; също I, 5, 18. V. 1876 г. — „Пловдив, 2 маия“.

[3] „Свобода“, I, 5, 26. XI. 1869 г.

оная щастлива минута за славяните, които населяват Балканския полуостров, да си подадат искрена братска ръка и да се съединят, за да нападнат яростно на дивия азиатец и да го съкрушат веднаж за всякога. . . Днес казваме ние, трябва да си подадеме един другиму братска ръка и да са стремиме с исполински крачки към нашата свобода и независимост“[1] (разр. К. Т.). Паралелите между отделни пасажи от статии на Каравелов, Ботев и Тулешков показват не само трезвото единомислие и зрелост на революционните ни дейци по въпроса за сътрудничеството между отделните славянски и неславянски народи, но и зависимостта между тях като журналисти и публицисти.[2]

Всеки опит от страна на определени личности и партии за създаване на недоверие и вражди между славянските националности среща решителното противодействие на революционната ни журналистика. Постоянен прицел за иронично-саркастичните подмятания и упреци на Каравелов и Ботев например е била шовинистично-асимилаторската политика на пропагандатора за „Великото Душаново царство“ Милош Милоевич. Белградските дописки на Каравелов в „Македония“[3] и статиите в редактираните от него вестници,[4] както и определеното становище на Ботев показват, че „дейността“ на Милоевич, поощрявана от сръбското правителство, си е поставила „рутинни и убийствени политически цели“— „убиването на твърде младата идея за братството между сърбите и българите“.[5] Затова и Тулешков, ратувайки като революционер и журналист за укрепването на общославянската взаимност, е безпощаден разобличител на „мисионери“ и „идеи“ от подобен характер. Името на Милоевич в страниците на „Български глас“ например е свързано с общата идейна концепция и словесната фигуративност на отбелязаните публикации от „Македония“, „Независимост“ и „Знаме“. „Братия сърби!— пише със загриженост Тулешков. — Оставете всичките задни мисли и всичките допотопни Милоевичеви идеи и подайте искрена братска ръка

---

[1] „Български глас“, I, 1, 17. IV. 1876 г.

[2] Срв. например „Ние вярваме, че и днес тие (румъните — б. м.) не щат да останат хладнокръвни зрители и да гледат спокойно на тия гнуснави зверства. . .“ („Свобода“, I, 16, 19. II. 1870 г.) с „Ако румъните, сърбите и черногорците са имали причини да остават върху всичкото това така хладнокръвни, то ние мислиме, че днес тие няма защо да остават хладнокръвни и да не обърнат особено внимание на своя интерес“ („Български глас“, I, 6, 25. V. 1876 г.); също „. . . ние трябва да употребиме всичките си сили и да спасиме себе си от робството и от тежките страдания. Или сега, или никога. . . Нашите общи интереси, т. е. интересите на българите, сърбите, румъните и гръците, изискват нашия съюз между себе ни и затова ние викаме всичките християни на Балканския полуостров да ни подадат ръката си и юнашки да защищаваме нашите общи интереси. . . Помогнете си и бог ще ви помогне. . .“ („Свобода“, I, 34, 13. VII. 1870 г.) със „Затечете са, братия славяни, вие нам на помощ. . .; дайге ни братски десницата си, за да се избавим от несносния варварин; подайте си братската ваша ръка, за да се избавим веднаж за всякога, а ние не ще забравим вашите услуги никога. . . „Помогни, да ти помогнат“, казва народната пословица“ („Български глас“, I, 14, 20. VII. 1876 г.).

[3] Вж. год. III, бр. 22 и 36, 26. IV и 2. VIII. 1867 г.; год. IV, бр. 2 и 28, 18. XI. 1869 г. и 24. II. 1870 г.

[4] Вж. „Независимост“, IV, 16, 2. II. 1874 г. и др.

[5] Вж. „Знаме“, I, 7 и 14, 26. I и 2. V. 1875 г.

на своите славянски братя българи, които ви съчувствуват и които ви желаят и вашето, и своето собствено спасение от дивия азиатец."[1]

Идейната проблематика на „Български глас" в съпоставка с вестниците на Каравелов и Ботев показва, че Тулешков, макар и да не е идеолог на освободителното ни движение и да не притежава творческите способности на своите учители, съумява да продължи борческите традиции на „Свобода" и „Знаме" в периода на растящия революционен подем и да съдействува за организационното сплотяване и политическата отзивчивост на българската емиграция в Румъния.

*

Задачите, които стояха пред прогресивната българска журналистика през епохата на Възраждането, и незначителният й опит и традиции твърде често водеха до използуването на общи жанрови, композиционни и стилови похвати. Талантливите ни журналисти създаваха или заимствуваха от чуждестранния периодичен печат сполучливи публицистични образи, които се утвърждаваха в нашите вестници и списания със силата на художественото си обобщение и въздействие.

Редакторът на „Български глас" се ползува не само от оригиналните публицистични прийоми на Каравелов и Ботев. Някои от творческите похвати, създадени от български и чуждестранни публицисти, след като се утвърждават в страниците на „Свобода" и „Знаме", преминават и в рубриките на „Български глас". Тъй като само цялостното изследване на българския периодичен печат ще покаже ролята на известни журналисти за появата и развитието на конкретни художествено-публицистични средства, посочването на определени изобразителни похвати, преминали от вестниците на Каравелов и Ботев в „Български глас", има за задача не да илюстрира творческата им история, а да обърне внимание върху начина, по който се е осъществявало едно непосредствено въздействие.

Актуалния въпрос за предстоящата политическа гибел на Турция редакторът на „Български глас" разглежда обективно и многостранно, за да му придаде при всеки конкретен случай и конкретен образен изказ. За далновидните политици беше напълно ясно, че всестранната леност и културната изостаналост на висшите и низшите управляващи среди в Турция съдействуват за по-скорошното разпадане на азиатската феодална система. Като взема под внимание тази специфична особеност на отоманската администрация, Каравелов утвърждава в публицистиката и метафоричния образ „дебела сянка", който твърде често играе ролята на неин синоним. „Всекиму е вече познато — пише той, — че българският черковен въпрос беше решен от самата дебела сянка и потвърден от неговия ферман"[2] (разр. Л. К.). Или: „Цариградските наши вестници говорят това, щото е приятно на Али паша и на дебелата сянка..."[3] (разр. Л. К.). Тулешков заимствува оригиналната караведовска

[1] „Български глас", I, 22, 11. IX. 1876 г.; вж. също I, 23, 18. IX. 1876 г.

[2] Пак там, II, 10, № III. 1871 г.

[3] Пак там, II, 11, 1. III. 1871 г. Срв. още „Чудни неща стават тук в Цариград под дебелата сянка на негово величество султана" („Свобода", I, 19, 12. III.

метафора с дълбокото ѝ идейно-политическо съдържание, което се разкрива още в първия брой на „Български глас“. „15 милиона християни — възкликва негодуващо редакторът — да търпят несносното иго на брънатата глава и робуват мирно и спокойно под дебелата сянка на умиращия вече човек.“[1]

Разлагащите се икономически и обществено-политически отношения във феодална Турция заедно с въздействието, което оказват върху характера и подготовката на освободителното движение, намират своеобразен отглас и в изобразителната система на възрожденската ни публицистика. По страниците на „Свобода“, „Знаме“ и другите прогресивни вестници се появяват метафори и образи, свързани с кризиса на турската империя и с растящия подем на революционната организация.[2] Каравелов възприема от чуждестранната журналистика някои изобразителни средства, какъвто е случаят с метафоричното прилагателно „гнил“, образа „болен човек“ и други, които, след като се утвърждават в словесната му практика, преминават в публицистичната лексика на Тулешков.[3] Още в първата уводна статия на „Български глас“ редакторът, предвещавайки близката гибел на Турция, е използувал похвати, които най-естествено и обосновано изразяват смисъла на революционния му оптимизъм. „Всеки може твърде ясно да види — отбелязва той, — че гнилите основи на турската империя са не в състояние да се удържат ни на минута противо бурята, която ще да се появи в кратко време и ще да хвърли тия гнили основи заедно с Алия във вечна погибел... Срамота е и да се говори що годе сериозно за гнилата Турция, която отдавна вече е с една си крак в гроба.“[4] Все във връзка с разлагането и политическото разпадане на Отоманската империя в революционната ни журналистика се появяват художествени средства, които независимо от еднаквото си идейно съдържание и целенасоченост при различните публицисти носят различен емоционален заряд и естетическа уплътненост. Интересно е например да се проследи как определени образи, свързани с краха на турската обществено-политическа система върху фона на международната дипломация, се формират, развиват и утвърждават в революционните ни вестници „Свобода“, „Знаме“ и „Български

1870 г.); „. . . който блаженствува под дебелата сянка на цариградските държавници, той ще да отговори на гореказания въпрос твърдо и ясно. . .“ („Независимост“, IV, 1, 20. X. 1873 г.).

[1] „Български глас“, I, 1, 17. IV. 1876 г.

[2] Вж. Зара Генадиева, Към въпроса за езика и стила на Христо Ботев, сп. „Език и литература“, XV, кн. 6, 1960 г.; също Към въпроса за фразеологичните словосъчетания в българския език, Известия на Института за български език, кн. 6, София, БАН, 1959 г.; Венче Попова, Публицистичното слово на Любен Каравелов, в. „Литературен фронт“, XVI, бр. 41, 13. X. 1960 г.

[3] Вж. „Великите сили са захванали вече да се убеждават, че съществуването на гнилата турска империя е немислимо“ („Независимост“, IV, 2, 27. X. 1873 г.); или „Шпионите на гнилата Отоманска империя са разшаваха, и то твърде живо, като че ли турците предвиждат някоя нова опасност, която заплашва съществуването на гнила Турция“ („Свобода“, I, 7, 17. XII. 1869 г.); вж. също „Свобода“, I, 7, 8, 13, 18, 20, 44, 46 и 17. XII, 24. XII. 1869 г., 29. I, 5. III, 22. III, 30. IX, 14. X. 1870 г.; II, 46, 23. IV. 1872 г., и „Независимост“, III, 49, 25. VIII. 1873 г.

[4] „Български глас“, I, 1, 17. IV. 1876 г.

глас". „Нима не е жално — четем в „Свобода" — да се употребяват толкова лекове за излечението на един такъв болестник, който, ако не днес, то утре трябва да умре."[1] „Човек, кога усети, че смъртта му се приближава и докторете са откажат да го лечат, то той захваща да са дава в ръцете на бабите, да пие техните варени корени и да яде пепелчица от Бъдни вечер. Такава е в сегашно време и Австрия и нейната посестрима Турция. Австрийските министри приблизиха смъртта на австрийското владичество, многочислените регименти не желаят вече да лечат полуизгнилия труп и Франц Йосиф захвана да търси лек в Цариград и в Петербург, в Египет и във Флоренция..."[2] „Повтаряме — пише няколко години по-късно Ботев, — Турция няма живот, няма бъдеще, тя е труп на смъртния одър, когото никакви дервишки баения на нейните мандарини, никакви дипломатически молитви на западните доктринери няма да я спасят от анатомическия нож. Лекувана по стара метода с политически кръвопускания и операции, с дипломатически хлороформ, тя изгуби ръце и нозе, провинция след провинция и отслабна дотолкоз, щото даде място на оназ страшна болест, коя обхвана сърцето ѝ, влезе в дихателните ѝ органи и кръвообръщението; тъй щото никаква операция е невъзможна вече."[3] „Всичкият свят се е убедил, че Турция пропада, че Турция се изгубва, че Турция е в несъстояние да прескочи своя исторически гроб; и най-горещите нейни приятели и защитници съветват днес нейните доктори да не харчат вече парите си и труда си за лечението на неизцеримото, а да употребят ножа на дисекцията и наместо гнилия труп да дадат място на други нови, живи и млади организми..."[4] „Най-горещата изобретателка на рецептите — все по този повод отбелязва и Тулешков — беше Австрия, която и сама страдаеше все от същата кангрена, както и Турция. Австрия сама на себе си не може да помогне, следователно толкоз повече не може да изискува да поддържи и да продължи живота на Турция. Това правителство сериозно употреби всевъзможните и най-добрите лекарства, но всичко остана напразно. Умрелият не се лекува. Английският народ, като се увери за умирането на Турция, издигна гласа и иска да докара в съзнание английското правителство, че то напусто си харчи парите и се труди да поддържа умиращата Турция."[5]

Картините, които рисуват и тримата журналисти, имат еднакъв композиционен план — край одъра на умиращата Турция международната дипломация показва безсилието си да я спаси от надвесилата се смърт. Докато при Каравелов и Тулешков обаче се чувствува разлятост и едно-

[1] „Свобода", I, 18, 5. III. 1870 г.

[2] Пак там, I, 6, 11. XIII. 1869 г.; вж. също I, 4, 26. XI. 1869 г.; II, 1, 2. I. 1871 г.

[3] „Дума на българските емигранти", I, 1 и 2, 10 и 25. VI. 1871 г.

[4] „Знаме", I, 19, 22. VI. 1875 г.; вж. също I, 5, 6, 8, 15, 19 и 24, 12 и 19. I, 2. II, 9. V, 22. VI, 3. VIII. 1875 г.

[5] „Български глас", I, 24, 2. X. 1876 г.; срв. също „Всичките трудове и всичките дипломатически лекарства не ще бъдат в състояние да оздравят издихающата Турция и да я възвърнат в нейното първо положение. Тя вече умира и последен път трябва да се прости със своите любимци" („Български глас", I, 3, 1. V. 1876 г.); вж. също I, 1 и 36, 17. IV. 1876 г. и 12. II. 1877 г.

цветност на словесните багри, при Ботев рисунъкът е уплътнен и жив, с ярко изразена колоритност и емоционалност. Поради това и редакторът на „Български глас“ в случая проявява зависимост преди всичко от Каравелов, тъй като само публицист от величината на Ботев би могъл да пресъздаде творчески сътвореното от талантливия журналист.

Във връзка с политическото и социалното господство на Турция над подвластните ѝ националности и благосклонността на западните държави към политиката на Високата порта в революционния ни периодичен печат се появяват и метофорите „хладнокръвна зрителка“ и „посестрима на Турция“. Каравелов и Ботев им придават актуалното съдържание на епохата, за да преминат след това, идейно осмислени и уточнени и в публицистиката на Тулешков. Така редакторът на „Български глас“, упреква Европа, че „не трябва да остава хладнокръвна зрителка на всичкото това и да оставя да се пролива толкова невинна кръв в днешния век“[1], отправя същите упреци чрез същия метафоричен изказ и към някои от балканските страни, негодува срещу „ехидната и двулична Австрия, посестрима на Турция, която предава нашите българи от своите собствени вапори по Дунав на турците...“[2] Ратувайки с революционна непримиримост срещу феодалната турска система и нейните поддържници, Тулешков възприема от публицистичния фон на „Свобода“, „Независимост“ и „Знаме“ и някои емоционални синоними, които фигуративно и пълно разкриват моралната и интелектуалната стойност на икономическия поробител. Саркастичните тропи „дебело чувство“ и „мазните шкембета“, които в публицистиката и художественото творчество на Каравелов и Ботев заменят равностойно нарицателните съществителни „чорбаджия“ и „висш духовник“, въздействуват със същата изобличителна сила и по страниците на в. „Български глас“[3].

Проявявайки последователност в стремежа си да подчини и публицистиката, и литературата, и науката на задачите на революционната борба, понякога Каравелов създава похвати, оригинални по замисъл и начин на формиране. През XIX в. американският социолог Джон Дрепер формулира антинаучната биологична теория за общественото развитие, според която физиологичните закономерности, на които е подчинен отделният индивид, намират естествена проява и в националния живот на всеки народ. Каравелов, запознат с някои от съчиненията на западноевропейския просветител, възприема спомената негова теза, но дотолкова, доколкото може да се приложи към задачите на освободителното движение.[4] В брошурата си „Български глас“, в която предстоящата гибел на Отоманската империя е в текста и подтекста на автора, той, заимствувайки от Дрепер, пише: „Всяка нация има свое възрождение, детинство, мъжество и старост. Всяка нация, както и всеки човек, трябва

[1] „Български глас“, I, 11, 29. VI. 1876 г.

[2] Пак там, I, 10, 22. VI. 1876 г.; вж. Любен Каравелов, „Свобода“, I, 6 и 16, 11. XII. 1869 г. и 19. II. 1870 г.

[3] „Български глас“, I, 11, 29. VI. 1876 г.; вж. Речник на езика на Хр. Ботев, т. I, София, 1960.

[4] Вж. Д. Леков, Любен Каравелов и западното просветителство, Известия на Институт „Ботев—Левски“, кн. III, София, 1959.

да умре."[1] Политически актуализираната теория на Дрепер срещаме и в някои от следващите публикации на Каравелов. Особено ярко обаче е изразена приспособимостта ѝ към конкретните обществени отношения в една от уводните статии на „Свобода". „Ние виждаме с очите си — разсъждава редакторът — раждането на детето, но не сме в състояние да забележиме неговото развитие; нам се чини, че това дете е било всякога такова, каквото го видиме днес пред очите си. А това дете се е родило получовек, расло е, порасло е, било е и юноша, юнак, мъж и най-после старец. Това същото можем каза и за цял един народ. Един стар народ, който е преживял своето историческо течение, той трябва да очаква вече смъртта на прага си и ние на очиглед видиме как той умира и как на негово място се ражда или са възраждава други народ." Изложил теоретически същността на възприетата теория, Каравелов пристъпва веднага към жизнената ѝ приложимост, която по асоциативен път го води и до определена публицистична образност. „И така, за Турция няма вече живот, няма подпорка, която би била в състояние да поддържи, и тя трябва да падне, да очисти атмосферата и да натори земята, на която южните славяни ще захванат да сеят своето семе. Около болния всякога се събират различни доктори и подържат го със своите лекове; а за умрелия не остава нищо друго освен да се занесе на гробищата и да се зарови навеки."[2] Тулешков, който като публицист и редактор не проявява творческа оригиналност, а се движи по изминатия от Каравелов и Ботев вече журналистически път, възприема чрез редактора на „Свобода" актуализираната теория на Дрепер. Доколко той в конкретния случай изхожда не непосредствено от тезата на американския социолог, а от приспособения ѝ към историческите ни условия вариант, показва една от публикациите му в „Български глас", която по замисъл и стил е в непосредствена зависимост с цитираната вече уводна статия на „Свобода". Използувайки своеобразния план на Каравелов, Тулешков само разширява отделни моменти от композицията на цялостния образ. „Човек се ражда на тоя свят — започва също със съждение Тулешков, — пораства, става мъж, живее, остарява и най-после достига до дълбока старост и умира. Но като достигне до дълбока старост, то животът му става несносен, мъчен и тягостен... Той става от ден на ден като малко дете, на което умствените способности не са още развити, и чака от минута на минута да дрънне последната минута за в гроба, додето дойде най-после непощадната смърт и си вземе данока на природата — го занесе в черната земя." И в съответствие с идейния си замисъл Тулешков аналогизира в публицистично-образен стил: „Досега Европейска Турция се намираше в този период на живота си и от минута на минута чакаше последната си секунда на смъртта. Из-

[1] „Български глас", Женева, 1870, стр. 15; срв. „Националният живот не се различава по нищо от личния освен по това, че трае по-продължително: но и той не може да избегне окончателния си край. Всяка нация, разгледана исторически, има свое детство, младост, зрелост, старост, ако не се яви нещо, което да прекъсне естественото течение на живота ѝ" (Дж. Дрепер, Борбата на религията с науката. Превод под редакцията на Янко Сакъзов, стр. 175).

[2] „Свобода", II, 1, 2. II. 1871 г.

губи тя всяка надежда за живеене; всичките докторски рецепти са за нея безполезни, защото умрелият човек не се съживява. Сега нейните синове, дъщери и унуци са събрани около смъртния й одър и държат свещ за умиране.“ Всяка следваща дума увеличава детайлите около образа на агонизираща Турция, като в стремежа си да изтъкне своя революционен оптимизъм, Тулешков посочва същността на Дреперовата теория, приложена вече към световната история. „Но неумолимата жетварка не е пощадила досега толкова хиляди години такива силни и буйни племена и народности; тя няма да пощади и Турция — ще я пресели във вечното й царство, дето отколе трябваше да е.“ За да не се тълкува обаче естествената закономерност за предстоящата гибел на Отоманската империя с доводите на еволюционизма, Тулешков веднага свързва видоизменената Дреперова теория с растящия революционен подем, който ражда и безкомпромисната му увереност. „Турция вече умира. Из Балканските планини, както в градищата и селата сега са вече текнале кръвави реки; тревата и поляните са вече зачервиле; въздухът се е вече развалил от труповете на османлиите. А ние българите, като сме нарамили пушките на рамо и препасали сабите на кръста, трябва да вървим напред.“[1]

Като похват за утвърждаване на определена мисъл или идея Тулешков понякога използува съждения из областта на философията, узаконени от Каравелов като елемент на публицистичния стил. За да покаже консервативния характер на турската феодална система например, редакторът на „Български глас“ отбелязва: „Когато европейските дипломати искаха да убедят и накарат Турция да даде на своите поданици човешки правдини, то на конференцията се убедиха съвършено, че *против природните закони не може да са върви никога насреща*, т. е. че турчинът си е се турчин и той не може да си промени своето природно свойство и качество.“[2]

Схващайки активно действената роля на печата в обществения живот, революционната журналистика реагира остро срещу фалша и лицемерието на казионната преса, призвана да съдействува за увековечаване на робските отношения. Тя създава и определени публицистични образи, които най-ярко, пълно и целенасочено разкриват направлението и характера на продажния турски и чуждестранен печат. По пътя на аналогията думи от всекидневната народна реч със саркастично-емоционално лексикално значение в прогресивната възрожденска преса се обособяват като метафори с подчертан идейно-политически заряд. Така по страниците на революционните седмичници твърде често вместо наименованието на даден турски или чуждестранен вестник се появява равнозначният му синоним „пачавра“, „чифутска преса“ и др.[3] Редакторът на „Български глас“

---

[1] „Български глас“, I, 4, 8. V. 1876 г.

[2] Пак там, I, 35, 5. II. 1877 г.; срв. „. . . той (еврейският цар Антиох Епифан — б. м.) се е борил против природните закони, които не е в състояние да съкруши никаква сила“ (Разкази за старовременните хора, кн. V. За старите евреи и китайци, 1874 г., стр. 41—42).

[3] Срв. „Турската *пачавра* „Бессарет“, която е единственото развлечение на султана, явно вече кани своето правителство да изпроводи проповедници на панислянизма, даже и в самата Индия“ („Знаме“, I, 8, 2. II. 1875 г.). „Освен нашите цариградски патриоти,

възприема създадените и наложени от Каравелов и Ботев публицистични метафори и ги използува и в съчетание с други похвати на оригиналния им стил.[1] През 1873 г. по повод на необективността на чуждестранната журналистика в. „Независимост“ писа: „Но да оставим шегата настрана и да кажеме няколко думи за състоянието на Балканския полуостров въобще и за произхождението на онова пристрастие, което заставлява кореспондентите на немските вестници да правят бялото черно и черното бяло.“[2] Затова и по-късно, потвърждавайки правотата на Каравеловата мисъл, в. „Български глас“ в неговия стил пише: „Тия пачаври (немските и турските вестници — б. м.) паднаха съвсем долу, изгубиха си кредита пред цял свят и никой вече не иска да ги слуша, защото тие бяха способни да правят бялото черно, а черното бяло.“[3]

Някои от политическите въпроси, към които проявява интерес международната дипломация и които намират отражение в периодичния печат, дават повод за създаването на изобразителни похвати, влезли чрез силата на художественото си обобщение и въздействие в интернационалния фонд на журналистиката. От страниците на чуждестранната преса, където често се пише за Източния въпрос, в „Свобода“, „Независимост“, „Знаме“ преминава метафората „гордиев възел“, която, след като получава българска революционна аклиматизация, се появява и в колоните на „Български глас“. Тулешков използува публицистично-художествения синоним преди всичко в уводните статии и политическите прегледи на вестника, като в не малко случаи, когато проявява стремеж да го включи в оформлението на дадена картина или образ, показва пълна зависимост от Каравелов. В известни пасажи на една от уводните статии на „Български глас“ например откриваме чувствително сходство с Каравеловата публикация „Восточни вопрос“. „Тъмните и грозните облаци — започва редакторът на „Свобода“, — които помрачават днес горизонта на европейската дипломация и грозят на всичкия мир, е восточният вопрос. Всичката европейска журналистика е занята днес с тоя вопрос и търси всякакви средства, за да може да угаси тоя страшен вулкан, който със своето избухване може да потресе почти всичка Европа.“[4] „Всичкият взор на Европа — отбелязва също Тулешков — е обърнат пак на Турция за решението на восточния вопрос. Всякой дипломат, политик и журналист мисли за начина на разрешаванията

освен кредиторите на банкротина и освен виенската чифутска преса никой други не повярва във възможността да роди вербата грозде и Турция да произведе нещо човеческо“ („Нова България“, I, 1, 5. V. 1876 г.).

[1] Вж. „Но както и да е, ние по-скоро можеме да са съгласиме с дописника си, ако и да не пише за първ път, защото и самите турски из Цариград пачаври свидетелствуват за всичкото това“ („Български глас“, I, 9, 15. VI. 1876 г.). „. . . а чифутската „Neue Freie Presse“ няма ли пак да се провикне от горите галилейски, че българските въстаници, които били на число до 20,000 души, че биле сичките в един миг избити от електрическото юначество на голите пилафчие?“ („Български глас“, I, 6, 25. V. 1876 г.)

[2] „Независимост“, III, 26, 17. III. 1873 г.

[3] „Български глас“, I, 18, 17. VIII. 1876 г.

[4] „Свобода“, I, 13, 29. I. 1870 г.

на този отколе говорим въпрос и комбинира днешните обстоятелства. . . Черните облаци пак са надвиснали над политическия горизонт на Европа и никой не може да знае коя ръка ще завърже този гордиев възел. Ние сме говорили много пъти, ще кажем и сега, че решението на восточния вопрос зависи от една силна десница, която насила да накара Турция или да се съгласи и наистина улучши положението на християните на Балканския полуостров, или да изгони съвършено това варварско и безчовечно правителство из Европа — правителство, което се зове Европейска Турция.“[1] Така талантливите ни журналисти не само чрез оригиналните си образи и похвати, но и чрез възприетите от чуждестранната журналистика художествени средства съдействуват за развитието на българската революционна публицистика.

Своеобразието в публицистичния стил на Каравелов и Ботев се крие и в особения им усет към избора, творческото осмисляне и употребата на народни поговорки, сентенции, черковнославянски изрази и сравнения. Почувствували и усвоили силата на народната мъдрост и реч, те и като журналисти, и като писатели и общественици достигат до логически изводи и въздействуват чрез словесното богатство на народа. Към усвояването на тази страна от публицистичното майсторство на редакторите на „Свобода“ и „Знаме“ се стреми и Тулешков. В много негови публикации поговорките и пословиците действуват с такава непосредственост, с каквато се отличават в статиите и фейлетоните на Каравелов и Ботев. В известни случаи даже някои факти от робската действителност насочват към изводи, чиято неоспоримост е изразена с еднакви народни сентенции. „Че Турция трябва да погине — писа през 1870 г. Каравелов, — а християните в Османската държава да возкръснат, това е вече вярно като ден и очевидно за всякого, даже и за глупците.“[2] Със същата идейна последователност няколко години по-късно Тулешков отбелязва: „. . .тъгите и неволите на нашия народ са го докарали в такова съзнателно положение, щото той и сам вече може да обърне особено внимание на своя собствен живот. Това е вече вярно като ден.“[3]

Черковнославянските изрази и сравнения изпълняват многообразни идейно-художествени функции в публицистичната дейност на Каравелов и Ботев. Докато в известни случаи те служат като сентенции за утвърждаването на определени мисли и идеи, насочват към творчески синтактични и художествени аналогии, в други моменти се използуват за разобличаване на примиренческия религиозен морал, който води до утвърждаването на робските отношения.[4] Оценявайки творческата стойност на

[1] „Български глас“, I, 35, 5. II. 1877 г.
[2] „Свобода“, I, 39, 23. VIII. 1870 г.
[3] „Български глас“, I, 2, 24. IV. 1876 г.
[4] Вж. у Каравелов „Ненадейся на князи и на сыни человеческия, в ных же нест спасения“ — казва Христос; а ние ще да кажеме: „Надейся само на сили своя и на нож свой и спасен будеши“ („Свобода“, II, 30, 8. I. 1872 г.); „Се жених грядеш в полунощи, блажен раб егоже обрящет бдяща.“ Женихът на нашата свобода и щастие вече стои пред нашата врата и готов е да потропа. . .“ („Свобода“, I, 3, 17. I. 1871 г.); вж. у Христо Ботев „. . . духовенството, на което принципът е било изречението на апостола Павла— „раби, покоряйте са началникам вашим, ибо нѣсть власть яже не от господа“ — полека-

този публицистичен похват, Тулешков прави сполучлив опит да го включи в обхвата на изобразителната си система. Някои черковнославянски изрази, употребени в Ботеви и Каравелови публикации, така му допадат с естествената си многозначимост, че по-късно сам той ги използува в политическите си статии. Така например, за да изразят безплодността на известна мисъл или идея, Ботев и Тулешков понякога я обосновават с евангелското словосъчетание „глас вопиющаго в пустини". „Тоя Игнатиев — четем в един от фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме?" — до такава степен е влязъл под кожата на турските големци, щото нашата дума остава „глас вопиющаго в пустини."[1] „ . . . ние казваме — известява в. „Български глас", — че подобни дипломатически мнения и цели в XIX в. ще останат глас вопиющаго в пустине. . ."[2] (разр. К. Т.). Редакторът на „Български глас" понякога проявява самостоятелност в подбора и творческото използуване на черковнославянски изрази и словосъчетания, чрез които разкрива частично ролята на талантливите си учители в развитието на публицистичния стил. Заедно с някои други похвати бихме могли да посочим и редица словосъчетания, шаблонни думи и изрази, които минават от публицистиката на Каравелов, Ботев и други възрожденски журналисти във вестника на Тулешков.[3] Без да прибягваме до анализ на граматичните особености на Тулешковата публицистика, не можем да не отбележим, че и в тази насока тя не се отклонява от специфичните особености на Каравеловия и Ботевия публицистичен стил.

лека е преминало в лагера на враговете на човеческия род" („Знаме", I, 16, 17. V. 1875 г.); „ . . . ще да повторим думите на апостола Павла, които е повтарял в страшните години и нашият първоучител св. Методий: „Не сжду я на совѣтѣ злыхъ и съ злодеями не пребуду, а примкну къ невиннымъ и окружу олтарь бога моего" („Знаме", I, 1, 8. XII. 1874 г.) и др.

[1] „Свобода", II, 37, 26. II. 1872 г.

[2] „Български глас", I, 30, 20. XI. 1876 г.; срв. също „Не един път сме се оплаквали за злоупотреблението на правителствените чиновници, но нашият глас беше глас вопиющаго в пустине и ние сичко трябваше да претърпяваме и да мълчиме" („Български глас", I, 24, 2. X. 1876 г.) (разр. К. Т.): срв. също „Българският народ е седнал „на реках Вавилонских" да пее алилуя" („Независимост", IV, 15, 27. I. 1874 г.) или „ . . . той (българският народ — б. м.) е роден само да работи, да мирува, да влече, чуждите самари и да пее „алилуя" на реках Вавилонских" („Независимост", IV, 26, 13. IV. 1874 г.) с „Нека сега тия пачаври (казионните вестници — б. м.) отидат на реках Вавилонских" и да оплачат своето безчовечно и безправно поведение, което са го показали пред цял свят за сичките славянски народности, които населяват Балканския полуостров. . ." („Български глас", I, 18, 17. VIII. 1876 г.).

[3] Срв. например „Когато ние всичките това го знаеме като две и две, че правят четири, то защо ние са не поразмислиме какво правиме в тия критически времена. . ." („Български глас", I, 35, 5. II. 1877 г.) с „ . . . истината, която казва, че две плюс две равно на четири" („Свобода", I, 12, 22. I. 1870 г.); също „Българинът иска да живее, той иска своята свобода и независимост, но свобода пълна и човешка. . ." („Български глас", I, 1, 17. IV. 1876 г.) с „Българите желаят пълна свобода както народна, така и лична. . ." („Свобода", I, 27, 14. V. 1870 г.). „Ние търсиме пълна свобода, свобода народна, свобода лична, свобода човеческа" („Народност, II, 16, 9. III. 1899 г. — „Мои братя"); „Не само умните и безпристрастните хора могат да видят, когато проникват така отблизо, че в това въстание не се е поместила ни една чужда ръка, но и малките деца могат да докажат фактически, че то е плод на самото турско правителство. . . Да ви докажеме на всичкото това фактически. Кажете ни, молиме ва. . ." („Български глас", I, 11, 29. VI. 1876 г.), и др.

Примери в случая бихме могли да посочим както за често употребявани съюзи и за ролята на повторението в различните му форми, така и за мястото и значението на въпросите, отговорите, еднаквите и обособените части в структурата на простото и сложното изречение. Заедно с конкретната си илюстративна стойност те биха посочили и ролята на Каравелов и Ботев в утвърждаване нормите на националния ни книжовен език.[1]

Вестник „Свобода“, като орган на революционната организация, е трябвало да пропагандира идеите на освободителното движение чрез такива жанрови похвати и форми, които биха осигурили естественото им достигане до ума и сърцето на полуграмотния българин. Затова Каравелов и Ботев в обяснението на фактите и събитията проявяват стремеж не към абстрактно теоретизиране, а към обобщения и изводи, съобразени с жизнената логика на народа. Всяка статия, дописка, съобщение е трябвало да стряска и да активизира, да заинтригува и да вълнува. Необходимо е било вниманието на читателя да се заангажира още от самото заглавие на публикацията, за да се погълне след това от идейно-публицистичната сила на съдържанието. Продължително време по страниците на „Свобода“ и „Независимост“ излиза фейлетонната рубрика под заглавието въпрос „Знаеш ли ти кои сме?“ Саркастично и целенасочено Каравелов и Ботев разобличават политическата, социалната и духовната корупция на турската феодална система и българските й поддържници, негодуват против революционното безразличие на част от сънародниците си. Така тази рубрика се налага като трибуна на обществената съвест, призвана да отрече недостойното и да утвърди и узакони прогресивното. Без да обособява същия раздел в „Български глас“, Тулешков използува някои от прийомите на „Знаеш ли ти кои сме?“ в суровата си критика към лица и събития. Като следва идейно-тематичното, а на места и жанровото своеобразие на Каравелов и Ботев, той се е стремял може би към създаването на фейлетон. Липсата на хумористичен талант обаче го води до подражателство и създава от „фейлетонните“ му публикации обикновени статии, в които само в известни пунктове, и то където се чувствува прякото въздействие на Каравелов и Ботев, могат да се доловят елементи от образната система на фейлетониста. Две от публикациите му например, обозначени „Кои сме ние?“ — заглавие, взето от рубриката „Знаеш ли ти кои сме?“, — продължават проблематиката на фейлетоните от „Свобода“ и „Независимост“. Първата от тях е насочена против „Добродетелната дружина“, която обсебва 40 000 австрийски жълтици, предназначени за освободителното движение.[2] Втората, писана по време на Освободителната война, е пропита със същия изобличителен тон към членовете на някои благотворителни комитети, злоупотребили с народни средства. Същевременно тя е отправена и към „несмислените патриоти“, които „искат да лекуват раните на българския народ с гемопатически средства и да му дават допотопни гнили идеи“.[3] Като пори-

[1] Вж. проф. Л. Андрейчин, Език и стил на Л. Каравелов, Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, т. XLVI, 1949/50, кн. 4; също Език и стил на Хр. Ботев, Христо Ботев. Сборник по случай сто години от рождението му, София, 1949, стр. 542—582.

[2] Вж. „Български глас“, I, 14, 20. VII. 1876 г.

[3] Пак там, I, 42, 24. III. 1877 г.

цава мнимия патриотизъм на част от емиграцията, Тулешков завършва във фейлетонния стил на „Знаеш ли ти кои сме?“: „Ние всички обичаме да се показваме пред света, че всичко знаеме, че сме способни да даваме планове, да диктоваме, да чорбаджуваме, да се показваме умни и горди и да мислиме, че съдбата на 7,000,000 народ зависи от тяхната собствена каприция, от техните глупави постъпки и действия. Това сме си ние“ (к. К. Т.). Тулешков е синтезирал и болката, и иронията на негодуващото си сърце в заключителното изречение „Това сме си ние“, откроено при това с курсив от самия него, с което не случайно завършват или са озаглавени някои от Каравеловите и Ботевите фейлетони.[1] Използувайки оригиналността и на други заглавия от публикациите на Каравелов[2] и редица композиционни и стилни похвати от рубриката „Знаеш ли ти кои сме?“, Тулешков написва и статията „Що правиме ние?“[3] Тук сарказмът е подсилен от двуплановостта на памфлета. Апатията на нотабилите, прикривана преди всичко зад пищността на фразата, се откроява с антинародния си смисъл върху нерадостния фон на робската действителност. Замислил и предназначил статията си за членовете на „Добродетелната дружина“ и за класово неосъзналата се българска емиграция, Тулешков е бил улеснен в значителна степен от ироничната образност, с която те са пресъздадени преди това в „Свобода“, „Независимост“, „Знаме“. Доколко близък в ретуширането на известни детайли е редакторът на „Български глас“ до Каравелов и Ботев, показва следният пасаж от публикацията: „Сички сме любопитни и от любопитство да са научиме що са върши и що са е извършило на бойното поле в нашето измъчено отечество, не че отиваме в кафенето да четем различни вестници, но дори изплевяме език и отиваме и на край града да се научим нещо и от радост, че нашите са успеле, то ние ще си пийнем един мишмаш или една халба бере от най-вкусното. После това ние отиваме дома си и си подремем като мокри кокошки, а щом ни дойде на ум да са порадваме, то ние пак си обличаме сетренцето на гърба, вземаме си шепчицата, нахулим белите си ръкавички на нежните ръчици и си вземем бастончето в ръка и отиваме да питаме за новини. Това го правят нашите богати, но в числото на тия има и млади и белоглави момченца все със същия характер... Аз не зная дали ще има като нашите други идиоти на този свят... Срам, срам и голям срам!“ (разр. К. Т.). И като преминава от общите наблюдения и съждения към конкретните факти чрез типичната каравеловска композиционна връзка „да ви кажа що ми са случи онзи ден...“, Тулешков насочва саркастичния си обстрел срещу членовете на Добродетелната дружина. Зависимостта на редактора на „Български глас“ от редактора на „Свобода“ в конкретния случай се подсилва и от друг един факт — за да придаде на мнението си още по-голяма убедителност и неопровержимост, авторът на статията и в логическите си доводи се обръща към своя учител. „Каравелов — акцентува той — много пъти е говорил за подлостите на членовете на тая Дружина, но тогава никой не обръщаше внимание, а в днешното време

[1] Вж. „Свобода“, II, 33 и 41, 29. I и 25. III. 1872 г.; „Независимост“, IV, 1, 20. X. 1873 г.
[2] Срв. например „Напредваме ли ние?“ („Независимост“, III, 52, 15. IX. 1873 г.).
[3] „Български глас“, I, 12, 6. VII. 1876 г.

аз вярвам, че всеки един ще обърне внимание и с голямо презрение ще почне да гледа на членовете ѝ..." Връзката между Каравелов и Тулешков по отношение на заглавията понякога продължава и в псевдонимите, с които са подписани отделните публикации. Под псевдонима „Един българин", с който излизат редица материали в „Свобода" и „Независимост", е отпечатана Тулешковата статия „Що правиме ние?". Същият авторски подпис, но в умалителната му форма „Едно българче", стои и под публикацията „Коя е нашата обязаност?"[1], която по дух, композиция и заглавие отговаря на Каравеловото публицистично произведение „Дека е нашето спасение?", подписано „Един българин".[2] Съвместната журналистическа дейност на редактора на „Български глас" с Каравелов и Ботев заедно с въздействието, което му оказва по отношение на композиция, стил, похвати, му предлага и подсказва и някои заглавия и псевдоними, които, взети изолирано от известни биографични моменти от живота на Тулешков, могат да отведат към предположението за мнимото авторство на Каравелов.

Доколко силно е въздействието на българския революционен печат върху „Български глас", показва неопровержимо и друг един факт. През епохата на политическото и духовното ни възраждане в обезличаващите условия на робството се формира и националната българска култура. Често пъти, лишени от възможността да създадат произведения с оригинална стойност, нашите книжовници перефразират и подражават, като понякога, ръководени от утилитаризма на времето, стигат и до заимствувания. Подобни моменти откриваме даже в писмената практика на творци като Каравелов. От страниците на списание „Отечественные записки" той заимствува статията за романите на Лабуле,[3] а в някои свои публикации в „Свобода", „Независимост" и „Знание" и в отделни брошури — пасажи или глави от съчиненията на К. Фохт, Х. Бокл, Дж. Дрепер.[4] Ограничените публицистични възможности на Тулешков, необходимостта от редовното излизане на „Български глас", както и отношението му към талантливите представители на революционната журналистика го заставят понякога да проявява същия нетворчески подход в известни свои публикации. Две от уводните статии във вестника му например, съпоставени с някои материали от „Знаме", показват пълна зависимост от самобитното перо на Ботев, от властната сила и непосредственост на неговите образи и стилно многообразие. Тъй като това са първите установени заимствувания от Ботевата публицистика в българския възрожденски периодичен печат, интересни чрез известни отклонения и видоизменения, внесени от Тулешков, ще си позволим да процитираме няколко по-интересни пасажа от тях. За да избегнем излишната претрупаност на паралелите обаче, ще цитираме само по оригинала, без да отбелязваме правописните и фонетичните промени, като пропуснатите Ботеви

[1] „Български глас", I, 4, 8. V. 1876 г.

[2] „Свобода", I, 19, 12. III. 1870 г.

[3] Вж. „Отечественные записки", № 1, 1868, стр. 373—406, и „Свобода", I, 32, 27. VI. 1870 г.

[4] Вж. Д. Леков, Л. Каравелов и западното просветителство, Известия на Института „Ботев—Левски", кн. III, 1959 г.

думи и изрази ще заграждаме в обикновени скоби ( ), а вмъкнатите или метаморфозираните от Тулешков — в ъглести ⟨ ⟩.

Първото засвидетелствувано заимствуване от „Знаме“ е в уводната статия на бр. 27, 23. X. 1876 г. на „Български глас“. Неслизащият от страниците на периодичните издания Източен въпрос, за който Тулешков също пише почти във всеки брой на вестника си, намира чрез вече казаните, но незабравени Ботеви думи отново неоспорима аргументация и в новия орган на българската прогресивна емиграция. Писаното от ненадминатия публицист в бр. 2, 15. XII. 1874 г. на в. „Знаме“ има такова завладяващо въздействие, че революционните събития налагат появата му след две години и в колоните на „Български глас“. „При прага на едно близко бъдеще — заговорва отново вече загиналият журналист и поет, — което, види се, ще да настане после проливането цели реки човеческа кръв и при началото на което, може би, ще (да) запустеят големи пространства от нашето (прекрасно) отечество ⟨България⟩ окото на съвременния човек се запира пред един вопрос, който ако и ⟨да е⟩ периодически, но се повече и повече възбужда интерес⟨ът на⟩ (в) днешния политически свят. Тоя вопрос, ⟨който⟩ (е) така несправедливо ⟨е⟩ наречен(ият) восточен вопрос, който е ближен за назе дотолкова, (до) колкото е ближна и ризата до гърба ни. . .

. . . От онова време, от когато силата на турския деспотизъм захвана (вече) ⟨постепенно⟩ да пада в Европа и когато здравият разум се убеди, че „болният човек“ тряба да промени климата (си), т. е. да отиде просто там ⟨от⟩дето се е начнало неговото (детинство) ⟨действие⟩ и (досега) ⟨до тая минута⟩ тоя вопрос е преминал през толкова множество (разнообразни) фази, (които) ⟨щото⟩ ние сме не в състояние (даже и) ⟨и дори⟩ да преброиме. Восточният вопрос (най-напред) ⟨най-първо той⟩ е бил притежание на Росия /оттука той носи и своето название восточни/ после се е решавал между нея и Наполеона I, а най-после след, ⟨но после⟩ Кримската война стана достояние на сичките почти европейски (сили) ⟨дипломатически кабинети⟩. (Оттогава насам, както и по-напред) ⟨Още от онова време и до тая минута⟩ картата на Балканския полуостров се е делила ту между едни⟨те⟩, ту между други⟨те⟩ държави. А народонаселението или (по-право) ⟨според Османовия закон⟩ да кажем, раята в европейска Турция се е считала, ⟨счита се и днес⟩ просто като стока, (която секи би имал право да експлоатира. В онова време ни на една дипломатическа глава не е преминувало през ума, че по полетата и по горите на тоя „европейски Кашемир“ живее такова многочислено племе, което има своя история, свой характер и свои нрави и обичаи, което е трудолюбиво и способно за развитие и за политически живот и което рано или късно ще да изяви своето съществувание и ще да потърси своята изгубена и потъпкана свобода). ⟨Както например Англия цени много по-скъпо една лира стерлинга от 1000 невинни български жъртви. Но в онова време, както и днес, европейските дипломатически кабинети полагаха и полагат голямо старание или да завладеят тая беззащитна рая, или пак да си остане навеки под несносното варварско иго, за да могат да я доят като млечна „крава“ и да я стрижат като една с дебело руно „овца“⟩. Разбира се, от една страна събитията, които станаха както

в живота на Европа, така и в живота на „болния човек“, ⟨който лежи на предсмъртния си одър⟩ и който с освобождението на Сърбия, на Гърция и на Румъния, (орязаха) ⟨отрязаха⟩ донейде крилата на (пренесеното някога си из Азия и Европа зло) ⟨злото, което сполучи преди пет века да прехвръкне из Азия в Европа⟩; ⟨а⟩ от друга страна историческата и етнографическата наука в XIX век, която (не) независимо от тие събития се не забави да обърне (праведно и сериозно) ⟨енергическо⟩ внимание на многочисления славянски елемент (в Турция) ⟨който населява Балканския полуостров⟩ — всичкото това има такова благотворно влияние на нашия ⟨беззащитен⟩ народ, щото той ⟨сполучи да⟩ излезе из своето полумъртво състояние, огледа се около себе си, видя (в какво низко и отвратително положение се намира) ⟨са, че само той един още са намира в такова жалостно положение и тъпо заблуждение⟩ и захвана тихо и енергически да работи за своето освобождение, тихо и енергически да приготовлява (своето бъдеще) ⟨своята свобода⟩. Руският „панславизъм“, който произхождаше, разбира се, (из) ⟨от⟩ едно просто състрадание (от страната на руския народ към неговите угнетени едноплеменници, и който е възбуждал и, за съжаление, и днес даже възбужда постоянни страхове във въображението на дипломатите, престана вече да плаши здравия разум) ⟨към своите еднокръвни братия на Балканския полуостров, е възбудил желание, възбужда и днес, задаваше и задава постоянни страхове във въображението на дипломатите от европейските кабинети⟩. Восточният вопрос влезе в нова фаза. От вопрос за раздирането на Османовата фереджа той стана вопрос (за еманципирането на славянските племена . . .) ⟨за едно тясно сближение на южнославянските племена . . .⟩.“ Дотук заимствуванията от уводната статия на бр. 2, 15. XII. 1874 г. на в. „Знаме“ завършват, непосредствено след което Тулешков продължава с ново метаморфозирано заимствуване от друга Ботева статия. Ботев изразява нееднократно становището си по въпроса за братското сътрудничество между България и Сърбия в борбата за политическото им освобождение. Достатъчно е обаче да се посочи само писаното в бр. 13, 4. IV. 1875 г. на в. „Знаме“, оригинално по замисъл и творчески замах, за да се спести цитирането на други негови изказвания. „България и Сърбия — започва образната мисъл на Ботев — са прави и законни наследници на европейския Кашемир, а тие две сестри отдавна вече са в състояние да кажат на своите белисани и червисани стари съседки, че тие са двете хубавици, които тряба да разделят ябълката на раздора и отдавна вече би трябало да плеснат с ръце и да се прегърнат в името на братството, на свободата, на равенството и на оние демократически начала, на които е основан животът и на българина, и на сърбина. Но причината, дето тие две млади и прекрасни сили стоят и досега една срещу друга и не вършат почти нищо друго, освен това, че обтягат краищата на възела и с това още повече затрудняват неговото развезване, е онова тайно и кокетливо недоверие, което е посеяла между тях историята на тяхното гнуснаво преминало и което и днес даже се възбужда от женихите и на едната, и на другата сестра.“ Тулешков разширява обсега на олицетворението, стреми се, доколкото е по възможностите му, да внесе нещо свое в използуването на отделните

детайли, като същевременно прокарва и своя определена политическа тенденция. „Но удари часът 12 — пише той — полунощ настана и полуношниците, които тихо и енергически са приготовляваха и очакваха този последен час, гордо и приготовено с голямо тържество влизат в храма на съединението и от дълбочината на сърцето си с крайно съчувствие са покланят пред олтара на братството, на съединението, на любовта и на искреността. Ето вече, че настана оная минута, в която славянските малки племена, т. е. Сърбия, Черна гора, Босна, Херцеговина и България, в която да дадат край на своите петвековни невиносими мъки. Тие пет озлощастени сестри потърколиха златата ябълка, плеснаха ръце, прегърнаха са с братско и истинско съчувствие са впуснаха така силно и буйно в самата средина на варварския сган и със силата на своята любима и със силна десница сестра Русия юнашки удариха на тоя затегнат от пет столетия възел и ето, че той усети тоя силен и поразителен удар, почна леко и тихо да се развързува. . .“ (разр. К. Т.). И като прави анализ на международната обстановка, редакторът на „Български глас“ изтъква, че е настъпил благоприятният момент за намесата на Русия в кървавата драма на Балканския полуостров, където върху развалините на турския феодален строй трябва да се изгради политическо и административно обединение на славянските народи под наименованието Дунавска федерация. Съпоставена с комбинирания си оригинал, компилативната статия на Тулешков, разгледана в идеен план, прави впечатление преди всичко със силно подчертаната си проруска тенденция. Докато Ботев е на мнение, че за освобождението си поробените балкански народи трябва да разчитат преди всичко на своите собствени сили и възможности, Тулешков, може би под влияние на политическия момент, възлага тази мисия на намесата отвън, т. е. на Русия. Затова той пропуща или видоизменя всички пасажи от статиите на „Знаме“, които омаловажават или пренебрегват ролята на руските официални среди в разрешаването на Източния въпрос. Така, без да отрича обединените усилия и борбата на подвластните славянски националности, той ги поставя в пряка зависимост от външната политика на Русия.

Втората заимствувана статия на Тулешков, отпечатана в следващия брой на „Български глас“ (28, 30. X. 1876 г.), продължава идейния замисъл на първата — като изяснява причините за поробването на балканските народи и по-специално на България, „авторът“ отново акцентува върху международната обстановка, която благоприятствува преди всичко руската намеса в изострения политически конфликт. Публикацията започва с мотото и началното изречение на уводната статия на бр. 9, 16. II. 1875 г. на в. „Знаме“:

„Минуват дни(те), години тежки,
пушка в неволя нашият народ;
там падат живи жертви човешки,
там няма, братя, свободен живот!

(Хр. Ботйов)

Мрачна и гнуснава е (била) историята на нашия народ, тежко и горчиво е неговото съвременно положение.“ Непосредствено след това

е използувана друга, по-значителна заемка от бр. 11, 16. III. 1875 г. на „Знаме“. „Секи един народ ⟨под това ясно небе⟩ който, ако и да е преминал голямо временно пространство в историята на своето съществуване, но който по (причина на) своите вехти (исторически) и политически грехове е бил длъжен да достигне до такова ⟨жалостно⟩ положение, щото да проспи почти сичките фази на обществения европейски живот — като се събуди от своя летаргически сън, се счита вече за народ млад, здрав и способен да се развива. Такъв народ е и нашият, ⟨а най-вече в днешното време⟩... Постоянната борба за съществуване, сродяването на българските царе с византийските императори и (приемането на тогавашната православно-идиотическа култура на Византия, от една страна, не дадоха на нашия народ време да развие своя национален характер и да изработи здрави основи за своето бъдеще, а от друга страна отделиха една част от него и съставиха известната по своята разточителност и развратност българска аристокрация) ⟨най-после го докараха така, щото го хвърлиха вечно в гибелната и ужасната пропаст. Ако заразителна Византия да не би имала такава голяма ненавист към своите съседи, както и нейните съвременни потомци, то не би робувале на дивите азиатски орди.“ И след като е пропусната част от Ботевата статия, заимствуването на Тулешков продължава: „Разбира се, че после (сичкото това) ⟨сичките раздори и зависти⟩, като съвършено естествено нещо се явява нашествието (на турците и едновременната смърт на България и на нейната достойна учителка Византия. Дивото и войнственото турско племе като светкавица примина из Азия и Европа) ⟨на дивата сган из Азия в Европа⟩ и в едно (твърде късо) ⟨кратко⟩ време изтреби сичко, с което се гордееше тогавашното общество.“ Разгледани откъм съдържание, заимствуваните пасажи показват различия, които убеждават, че редакторът на „Български глас“ не е успял да се домогне до идейната висота на оригиналния им автор. Докато Ботев в „сродяването на българските царе с византийските императори и приемането на тогавашната православно-идиотическа култура на Византия“ открива една от причините не само за петвековната робска участ, но и за класовата диференциация в българското общество, Тулешков предпочита да пропусне или да видоизмени някои от конкретните мисли от оригинала с твърде общи съждения, лишени от социален подход и интерпретация. Заимствуваните пасажи от в. „Знаме“ обаче, използувани твърде умело в цялостния идеен контекст на „Български глас“, се открояват върху общия художествен фон на двете компилативни статии независимо от несполучливите „корекции“, внесени в тях. Без да схваща здравата логическа връзка между отделните смислови и синтактични единици, Тулешков пропуща или вмъква отделни думи, които нарушават синтетичния характер на словесната конструкция и често пъти водят към неестественото утежняване на фразата. Понякога той прибягва до излишни обяснения и образни определения, заменя думи, неравностойни по лексикално съдържание и фигуративност. Разбира се, у него е налице стремежът да пише и пресъздава в ботевски стил, факти за което откриваме в цялата му публицистична дейност. В повечето случаи обаче той не надхвърля границите на обикновеното подражателство, което за тогавашните истори-

чески условия има определен смисъл и място в развоя на българската журналистика и култура.

Заимствуванията на Тулешков са интересни и в друго отношение. Докато известни пасажи от Каравелови статии в страниците на „Български глас“ са само перефразирани, без да се стига до заимствувания, към Ботев се проявява съвсем друг подход. Както вече посочихме, известни Тулешкови публикации са пряк отглас на писаното в „Дума на българските емигранти“ и „Знаме“. При тях обаче, както и в случаите, когато се използуват определени Ботеви мисли и становища, авторът се стреми да не се отклонява от нормите на собствения си стил, тъй като и най-малкото приближаване към оригинала би прераснало в заимствуване, илюстрирано неоспоримо чрез посочените две статии. Това естествено тогава литературно явление в конкретния случай не крие никаква случайност. Публицистиката на Каравелов, съпоставена с публицистичното творчество на Ботев, заедно с общите идейно-художествени закономерности показва и известни отлики от него. Строгата определеност и точност на мисълта и слога, които се проявяват последователно и при изобразителната система на Ботев, са снижени в статиите на Каравелов от известно разточителство на логиката и словото, което приема понякога твърде шаблонни форми. И тъкмо тази особеност между двамата публицисти дава възможност на Тулешков да проявява различен подход и към публикациите им. Докато недостатъчната идейно-художествена концентрираност на Каравеловите статии му позволява свободното проникване между отделните тематични и образни съставки на творбата и безпрепятственото им откъсване от общата композиционна структура, непосредственото използуване на определени Ботеви публикации го води или до пълно заимствуване, или до разностилови компилации, в които всеки образ или детайл от фонда на оригиналния творец запазва пълната си самостоятелност. Така чрез журналистическата практика на Тулешков, без да се омаловажава, разбира се, публицистиката на Каравелов, Ботев изявява непосредствено и ярко силата и обаянието на журналистическото си перо.

Няколкогодишната съвместна дейност на Тулешков с Каравелов не само в издаването на революционните вестници „Свобода“ и „Независимост“, но и през първата годишнина на просветителското списание „Знание“, ненакърнените им приятелски отношения и след това, зарегистрирани чрез известни бележки във в. „Български глас“ и в писмата на някои възрожденски деятели, както и обстоятелството, че бившият председател на БРЦК остава същият пламенен публицист, за което говорят и анонимните му статии в бр. 1 и 2 на в. „Балкан“[1], правят допустимо предположението за евентуалното сътрудничество на Каравелов във вестника на Тулешков. Като се има пред вид обаче непосредственото въздействие, което оказват „Свобода“ и „Независимост“ върху „Български глас“, сравнително трудно е установяването на Каравеловото сътрудничество в новия революционен орган. Затова само като предположение трябва да се възприеме и авторството на редактора на „Сво-

[1] Вж. „Белград, 12 септември“, „Балкан“, I, 1, 24. IX. 1875.; „Букурещ, 8 октомври 1875 г.“, „Балкан“, I, 2, 9. X. 1876 г.

бода“ над една дописка от бойното поле, озаглавена „Кладово, 22 юлия“ и подписана „Ваш К“.[1] Напълно вероятно е, че като кореспондент на руски вестници Каравелов е искал да осведоми и българската емиграция в Румъния за развоя на войната. При това кореспонденцията е написана по конкретен повод — тя е отглас на отвореното писмо, поместено в бр. 14, 14. VII. 1876 г. във в. „Нова България“, в което се изказва съмнение за искреността на сърбите към нашето освободително дело. След като изтъква, че обстоятелствата трябва да изключат подобно подозрение, тъй като то би довело до нежелателни недоразумения, дописникът съобщава, че Панайот и дядо Желю „се въртят във Видинския окръг, а Филип и Войнов се намират в софийските гори“. Не само стилът, който в случая се явява твърде ненадежден аргумент, и инициалът К ни насочва към перото на Каравелов. Стремежът на кореспондента да пресече всякакви евентуални упреци към сърбите, както и непосредствено изявените му връзки с щаба на армията, в каквито действително се е намирал Каравелов като представител на българските доброволци в Сърбия, подсилват в значителна степен възможността за предполагаемото му авторство, допуснато в известна степен и от акад. Михаил Димитров.[2] На данни от бойното поле попадаме и в други броеве на вестника. По всичко изглежда обаче, че те идват до редакцията по друг път, а не чрез дописника К.

С подпис К в „Български глас“ са отпечатани и три интересни статии: „Ще ли бъде война или не?“[3], „Млади и стари“[4] и „Развязката на восточний вопрос“[5]. Инициалът и стилно-езиковият им анализ убеждават, че те са дело на един автор, чийто публицистичен почерк в известни пасажи се слива с почерка на Каравелов. Предположенията за авторството в случая са насочени към редакторите на „Свобода“ и „Български глас“. Така например за статията „Млади и стари“ акад. Михаил Димитров отбелязва: „Някои виждат зад този инициал (К — б. м.) Каравелов; аз съм повече склонен да я отдам на перото на редактора на вестника — Киро Тулешков. Но и в единия, и в другия случай в лицето на автора виждаме човек, който познава живота на българската емиграция в Румъния, включително и комитетската организация.“[6] Някои данни от архива и биографията на Тулешков хвърлят достатъчно яснота върху авторството на споменатата статия, а по такъв начин, без да се омаловажават и някои допълнителни факти, и върху останалите две публикации с инициала К. На мотото на „Млади и стари“ например — „Младото расте, зрее и дава изобилни плодове, а старото гние и се изгубва“ — е предадено подобно предназначение и място и в черновата на Тулешковото съчинение „Исторически разказ“[7]. А конкретните данни, които дава за

[1] „Български глас“, I, 16, 3. VIII. 1876 г.

[2] Вж. акад. Михаил Димитров, Любен Каравелов. Биография, София, Изд. на БАН, 1959, стр. 321—322.

[3] „Български глас“, I, 40, 12. III. 1877 г.

[4] Пак там, I, 49, 50, 51, 21. V, 28. V, 4. VI. 1887 г.

[5] Пак там, II, 1, 18. VI. 1877 г.

[6] Акад. Михаил Димитров, Любен Каравелов. Биография, София, Изд. на БАН, стр. 225.

[7] НБВК, фонд № 4, арх. ед. № 1, л. 3.

четата на Стефан Караджа, Левски и революционната организация, съхранени в паметта му от преките впечатления в Браила и Букурещ, са преповторени и в крайно интересните му и ценни мемоари. Освен това известни изрази и пасажи от другата статия „Развързката на восточний вопрос" се срещат във вече цитираната компилативна статия от бр. 27, 23. X. 1876 г. на в. „Български глас". Затова, без да е необходимо да се прибягва до идейно-тематични и стилни паралели, статиите „Ще ли бъде война или не?", „Млади и стари" и „Развързката на восточний вопрос" могат определено да се причислят към публицистиката на Тулешков. Така независимо от примамливите податки Каравеловото сътрудничество в „Български глас" остава свързано само с изпратената от Кладово дописка.

В условията на революционен подем, когато Каравелов се оттегля от революционното поприще и започва редактирането на списание „Знание", а финансовите затруднения прекършват Ботевото „Знаме", в. „Български глас" става орган на борческата мисъл и слово. И независимо че Тулешков не притежава публицистичните заложби на своите предшественици, техните вестници определят цялостния облик на новия орган на БРЦК. Оттук в значителна степен се обуславят и огромната роля на „Български глас" за обединението на родолюбивата българска емиграция в Румъния, и големият интерес, който се проявява към него от много българи в пределите на Турската империя. От неговите страници се пропагандираше идеята за безкомпромисното разрешение на националния въпрос, заклеймяваха се антинародните прояви на определени обществени групировки, ратуваше се за братска солидарност между славянските народи. Наистина Тулешков не достигна идейната висота не само на Ботев, но и на Каравелов и това се отрази в известна степен и на журналистическата му дейност. Разбира се, той стоеше на правилни позиции по въпросите на националноосвободителното движение. Когато ги поставяше и разглеждаше в рубриките на „Български глас" обаче, не винаги проявяваше подхода и умението на своите учители. Критиките му към чорбаджиите и духовенството например независимо от острия си изобличителен тон бяха понякога твърде частични. Докато Каравелов и Ботев във всеки брой на своите вестници свързваха задачите и характера на революционната борба с проблемата за икономическото и духовното потисничество, Тулешков проявяваше известна непоследователност в тази насока. Той не можеше да проникне винаги до същността на известни политически събития, поради което и някои от статиите му са лишени от убедителността и яснотата на конкретния анализ на фактите. Ограничените възможности на Тулешков не му позволиха да се наложи като оригинален журналист и публицист. Независимо от това обаче, ползувайки сътвореното или възприетото и утвърдено от Каравелов и Ботев в областта на журналистиката, той продължи идейните традиции на „Свобода", „Независимост", „Дума на българските емигранти" и „Знаме" и направи „Български глас" вестник на надеждите и революционния устрем на един поробен народ.

С УКРЕПНАЛА ЗЕМНА ЛЮБОВ
Поезията на Димчо Дебелянов от фронта

Георги Марков

1915 г., годината преди да отиде на фронта, е може би най-тежката и трагична година за самочувствието на Дебелянов. Тогава той написва драматичното стихотворение „Миг", в което рисува огромната пропаст, отделяща го от обществото; все тогава прави и онази покъртителна изповед в писмото си до Николай Лилиев, в което говори за своята безпътица, за недоумението си пред нелепостта на живота, който му се струва невероятно безсмислен, илюзорен и кошмарен. Сякаш всички разочарования, крушения на мечтите и отвращение към буржоазната действителност сега се осъзнават с най-голяма яснота и пронизват най-болезнено душата му. В известен смисъл можем да говорим за дълбока психологическа криза, която засяга и личността, и творчеството на Дебелянов. Ако направим равносметка на печатаните стихотворения, ще видим, че поетичната му продукция рязко спада, стигайки до границата на замръзването. Докато през 1913 г. публикува шест стихотворения, през 1914 — седем, през 1915 г. се появява едно единствено стихотворение — „Миг", а и то работено през 1914—1915 г.

Войната сблъсква Дебелянов с една нова действителност. Тя раздвижва у него нови чувства и мисли, обогатява го с нови впечатления и го изтръгва от психологическата и идейната депресия. Съзнанието му се прояснява, душевността укрепва и пред себе си той вижда ново осмисляне на човешкото битие. Причините за душевния подем у поета естествено не са в самата война, в нейните идеали и патриотарска екзалтация. Те са в непосредствения контакт с действителността и в оздравяващото въздействие на народа, за което сам говори в стихотворението „Не с бисер и злато". Големите исторически събития, на които е участник, и жизнената устойчивост на колектива, сред който попада, влияят благотворно върху цялата душевност на Дебелянов. Художническата му енергия е импулсирана и под перото му се раждат стихове зрели, дълбоки и реалистически. Само за около осем месеца биват завършени 7—8 произведения, някои от които по идейност и майсторство стоят на върха на поезията му. А както личи от оцелелите материали, замисълът на още толкова е чакал конкретното си поетическо въплъщение. И всичко това в крайно неблагоприятни за спокойна творческа работа условия.

Прекият допир с войнишките маси и с военната обстановка слага отпечатък върху поетическото виждане и върху творческото въображе-

ние на Дебелянов. Душата му става чувствителна към заобикалящите го явления, погледът — впечатлителен към ежедневието, в дребните факти на което се проявяват големите въпроси на времето. Събитията пряко го интересуват, защото самият той е участник в тях, съдбата на обикновените хора по-силно го вълнува, защото се проявява в най-острите си форми. Денят се запълня от силни впечатления, които трябва да се осмислят. Нови хора, нови въпроси притеглят неотразимо вниманието. С отзивчивата си душа поетът дълбоко изживява впечатленията, пленили го изцяло. През деня той живее със служебните задължения, в часовете на отдих — с образите и мислите, останали неизличимо в паметта. Поетическото въображение се движи в кръга на реално преживяното и видяното. Така действителност и поезия, жизнено възприятие и поетическа представа се сливат напълно. И неговите лирични творби вече не са литература, която той трябва с творческото си въображение да създаде, а самият жизнен опит, непосредствените наблюдения — отзвучали в сърцето и пречупени през мисълта, — от които не може да се освободи и които се чувствува длъжен да претвори в стих и образ. Доктрините за изкуството отиват на заден план, за да остане единствено животът — реален и конкретен, — който настоятелно дири художествен изказ. Съдържанието на заобикалящото го става съдържание и на неговите стихове. Изчезнали са напълно декадентските видения и настроения, останали са само картините на бивака, на убития неприятелски войник, на опустошените села, останали са размислите за човешкото битие.

Никога лириката на Дебелянов не е била толкова пряко свързана с действителността и по-точно с нейния непосреден конкретен образ, както е в творчеството му от фронта. Дебелянов сега пресъздава правдата на действителността в реалното й съществуване, в конкретната й жизнена форма и достоверност. Всяко отделно стихотворение, както аргументирано доказва в книгата си Тихомир Геров, има строго фиксирана „география", свързва се с определена обстановка, събитие, време, повод. Ето например в „Старият бивак" :

Някога ний бяхме там отвъд —
в оня тих и слънчев край, отдето
Струма, морна от далечен път,
праща първи поздрав на морето,

Или в стихотворението „Нощ към Солун" :

Заглъхна Удово, където много
стоманни сили през деня кънтяха . . .

Или в запазен фрагмент:

Там дето Пирин се разлива в хълмове пустинни
И лъкатушна Струма шуми . . .
. . . . . .
През едно кристално утро . . .

Очевиден е стремежът на поета да бъде точен, конкретен, верен на непосредствените жизнени факти, на обстановката и събитията. Поетическата измислица, поетическата условност са оттласнати на заден план,

за да изпъкнат точното наблюдение и правдоподобният детайл. Цялото стихотворение „Нощ към Солун“ е изградено на подобна достоверна изобразителна основа. Поетът подробно говори за приютилото го укритие — „схлупената, обгорена хижа“ — и разгорялото се огнище, за загрубелите ръце и пълните с вино чаши, за „сплетения“ разговор, та дори и за такъв детайл:

Когато той з а д р я м а, аз възлязох
на хълма над стаените землянки
и дълго слушах Вардар . . .

Стремежът към пълнота и достоверност определя и една новонабелязваща се черта в творчеството на Дебелянов — обективно-епическия елемент, описателно-разказвателния тон. Поетът разказва за някакъв епизод, за станала случка, което се отразява върху изобразителната система и върху композицията на творбите. Показателно е, че докато в предишните му работи броят на строфите е 2, 3, 4, но никога повече от шест, то сега стихотворенията са прекалено дълги, „Тиха победа“ се състои от 11 строфи, „Старият бивак“ — от 10, „Нощ към Солун“ — от 9. Сякаш творецът не е могъл да побере в по-кратка форма богатите и интересни впечатления или му е досвидяло да изостави някои интересни детайли. (Например пета и шеста строфа в „Старият бивак“, сами по себе си инак интересни и съвършени, не се свързват здраво с художествената идея и не са композиционно целесъобразни.) А може би обяснението на подобна особеност трябва да търсим в липсата на време и спокойствие, за да бъдат дълго обработвани и шлифовани стихотворенията.

Очевидно в поезията на Дебелянов се набелязва нещо по-ново в естетическия подход към действителността. Преди в ядката на естетиката му лежи разбирането, че художникът, като отразява обективната действителност, не трябва да се увлича по ежедневното и социално-актуалното, по събитията и епизодите, а трябва да се насочва към общочовешкото, трайното и абсолютното. Такива позиции определят и отрицателното му отношение към стихосбирката на Вазов „Под гърма на победите“. Това разбиране сега претърпява изменение, то в много отношения се отрича под влияние на живота. Поетът вече не се бои да направи предмет на художественото изобразяване ежедневното, обикновеното. Дори като че ли сега ежедневното, епизодичното привлича най-силно вниманието му. Особеният характер на фронтовото ежедневие спомага да укрепнат реалистическите естетически позиции на Дебелянов, то самото си извоюва правото да бъде признато за пълноценен поетически обект. Защото носи в себе си нещо изключително, нещо значимо и съдбоносно за хората. Откъснати от своя привичен живот и от дребните житейски интереси, включени в един вихър, където се решава съдбата на народа, където се проверяват волите и характерите, прекършват се хиляди живота, дребните на глед неща приемат необикновена значимост и отчетливост.

С душевната си чувствителност и с погледа си на художник Дебелянов навлиза в естетическата същност на заобикалящата го действителност. Онова, което за предубедения естет е „непоетично“, а обикновеният човек не забелязва, за поета има дълбок смисъл, то говори много

на неговия ум и сърце. Той долавя в дребните факти голяма истина за протичащия живот, съумява в обикновеното да открие естетическото зърно, да вникне във вътрешната му скрита красота, да го свърже със собствените си размисли, настроения и мечти. И макар да гради творбите си на битово-фронтовашки материал, Дебелянов никога не изпада в безкрил натурализъм. Фронтовото ежедневие в стиховете се издига до поезия и така се раждат хубавите стихотворения „Нощ към Солун“ и „Старият бивак“, стихотворения, в които най-силно са се проявили ежедневността и епизодичността на жизнения материал. Значимата поетическа идея, богатото и дълбоко емоционално съдържание ги спасяват от издребняване и скоропреходност. И толкова десетилетия вече след като са отшумели събитията и поводите, породили ги, те продължават да възбуждат чувствата и мислите на читателя.

В дофронтовата поезия на Дебелянов преобладаващата субективност е най-характерната черта на творческия му метод. Субективното лирично начало в най-голяма степен поглъща в себе си обективната картина дори и там, където се набелязва известна сюжетност. Обективизираното има съвсем малко самостоятелно значение, то изцяло се подчинява на лиричното чувство. То е само една асоциация, свързала се с преживяването на лирическия герой. В „Аз искам да те помня все така“, в „Скрити вопли“, в „Спи градът“ и другаде също се изобразява пейзажът или обстановката. Но пейзажът тук няма ясно самостойно значение и без лирическото чувство губи своя смисъл. Той е само своеобразен образен паралелизъм и нищо повече. В „Скрити вопли“ обстановката на „стаята позната“ е само детайл, неделим от вътрешното чувство на героя.

В творчеството от фронта обективната картина, която се рисува, до известна степен се отделя от субекта и придобива автономно значение. В „Старият бивак“ например Дебелянов е нарисувал ярка и точна картина на войнишкия лагер. В нея органически са се вплели чувствата на поета. Но все пак тя не се претопява в тях и си има свое познавателно и естетическо значение. Ако в предишната му лирика емоциите са просто проецирани върху обективния фон, който служи само като подчинено изобразително средство, сега забелязваме друг процес — поетът едновременно разкрива с приблизително еднакво внимание и собственото съдържание на явленията, събитията, пейзажа, и чувствата, размислите, предизвикани от тях у лирическия герой. Преди субективното изпъкваше на преден план, сега обективното е почти наравно със субективното и оттук се получава по-нов обективно-субективен образ с характерни нюанси в съдържанието и в подхода към действителността.

А това слага отпечатък върху образността, езика и стила на Дебелянов. Образите стават подчертано пластични, визуално-изобразителни, без да губят експресивността си. Детайлът заема по-голямо място, той е точен и правдоподобен, липсва му предишната условност. Езикът е осезаемо реалистичен, сроден на говоримата реч и ясно отграничен от символистическия език. Неговата метафоричност се основава на непосредствени наблюдения, подхранва се от жизнения опит. Наистина все още се срещат някои „особени“ думи и изрази — „жалби глъхнали“, „лиха стихия“, „яснолик възторг“, „тъмен вопъл“, „отвъргнат полет“ и др. Обаче

те характеризират повече особеностите на Дебеляновия стил, отколкото нереалистичност и символистичност. От друга страна, основният лексикален състав се определя от онези думи, които идат направо от народната реч. Поетът се стреми преди всичко да даде правдив израз на обективната картина, която рисува, на неподправените чувства, които го вълнуват. Стихът също придобива нови качества — в ритмиката и интонацията. Преодолява се предишната напевност, той донякъде „огрубява" и става по-естествен.

Най-важният резултат от плътното сближаване на Дебелянов с реалната действителност естествено не е в подчертаната реалистична образност, нито в богатството от правдоподобни детайли на обстановка и сюжети. Той се изразява в това, че обективният елемент включва в себе си и социалната действителност като непосредствен предмет, човешкия колектив като нещо, което стои извън субективното преживяване на твореца. Дебелянов насочва вниманието си към настроенията, поведението, съдбата на хората, които не се покриват напълно с неговите, които имат собствено битие, съществуване.

Подобен „епичен" елемент не ще срещнем почти никъде в предишното му творчество освен в някои от сатиричните му творби или до известна степен в стихотворенията „Светла вяра" и „Кръстопът на бъдещето". В творби като „Скрити вопли", „Спи градът", „Миг" наистина се набелязва известна „сюжетност", т. е. епически елемент. Ала обективизирани характери, образът на колектива дори и там не са показани, въпреки общността между чувствата на лирическия герой и обществото. „Сюжетът" в тях винаги се свързва единствено с „действията", взаимоотношенията на лирическия герой, който в най-голяма степен се покрива с личността на самия поет.

А ето в „Прииждат, връщат се" Дебелянов отразява образа на войнишката маса, в „Не е бисер и злато" — битието на трудовите хора, в „Един убит" — гибелта на непознат неприятелски войник. Всичките тези образи са нещо отделно от Дебелянов, те се отграничават от образа на лирическия герой и живеят свой живот както в действителността, така и в лириката му. И понеже поетът е по възгледи и чувства демократ, хуманист, то и обективните образи, които привличат вниманието му, са обикновените трудови хора. Така в поезията на Дебелянов от фронта навлиза нов герой — народът, колективът. Че такъв нов образ се появява в стиховете му, не ни учудва, то логично произтича от характера на предишното му творчество. Но докато там беше само една скрита, потенциална възможност, то сега непосредствено се реализира в художествен образ, за да се очертае една тенденция, която безусловно би се развила по-нататък още по-определено, ако не бе преждевременната гибел на поета.

Макар и да не успя да пресъздаде напълно този образ, необходимо е да се изтъкне, че Дебелянов разкри съществени черти от психологията на войнишките маси. Със сърдечна топлота и разбиране говори поетът за техния труден ден, за тежката умора и напрежение, за тревожните им нощи и мисли. В стиховете си той неведнаж споменава за „глъхналите жалби" на войниците. Верен на своя художествен подход, Дебеля-

нов не се спира на отделни лица от масата. Той иска да даде синтезирана характеристика на колектива, да внуши най-присъщото. И в тази характеристика изпъкват две главни черти — жизнеустойчивостта на трудовите хора и непреодолимата им колективна мощ. Хиляди несгоди им тежат, в душите им пари мъка по семейство и мирен труд. И те пак не изпадат нито в отчаяние, нито в безразличие към света. Жизненият инстинкт у тях е така силен, щото дори сред ужасите на войната атмосферата около тях е разведрявана от непринудени, макар и груби веселби.

Дебелянов не идеализира войнишките маси и не изпада в сантиментално умиление пред тях. Погледът му е трезв, изображението — с явен стремеж към правдивост и реалистичност. Най-характерната черта, която иска да изтъкне, е огромната им вътрешна мощ:

> Приждат, връщат се, шумят като разлените вълни
> на взбунено море, пияно от несдръжната си мощ,
> под тежките им стъпки сякаш морната земя звъни . . .

Широкият и напрегнат ритъм, който се долавя в горната строфа сравнението на войниците с разпенени вълни на бурно море, кънтежът на земята под стъпките им — всичко внушава силно и непосредно огромната скрита енергия на народните маси. Тяхната мощ е величава, неотразима и „несдръжна“. Дебелянов не видя революционно-социалната стихия на войнишките маси, която се изяви малко по-късно, през войнишките бунтове и Владайското въстание. Но съществено е, че той почувствува силата на колектива и с голяма поетическа монументалност я отрази в стиховете си.

В рисуването на масите, но при различни идейни позиции и художествени методи Дебелянов е непосредственият предшественик на Хр. Смирненски и в някои отношения е близък до него. Смирненски живее в епоха на бурен революционен кипеж, има комунистически поглед за живота и отрази борбите за социални права; Дебелянов нито има светогледа на революционер, нито е свидетел на масовото надигане срещу капитализма. И затова той подсказва само потенциалната енергия на колектива. Но и двамата налагат образа на твореца на историята — народа. Единият по силата на класовото си пролетарско възпитание напълно съзнателно и от ясни комунистически позиции, а другият по силата на вътрешната си симпатия към трудовите хора, поради вярното проникване в стихията на войника и, най-главното, поради своя дълбок хуманизъм.

Разбира се, съществува значителна отлика във виждането на масите и в съдържанието, което се влага в техния образ от двамата поети. Масите у Смирненски — това е преди всичко пролетариатът, революционен и организиран, с ясна цел в борбата и с класова омраза срещу буржоазията. В пресъздадения от Дебелянов образ липсва подобно идейно-класово съдържание. Войнишките маси той схваща просто като колектив, мощен и неудържим, обаче стихиен, без определени обществени преобразователни цели, без ясно идейно-социално съдържание. При това, колкото и Дебелянов вярно да схвана отделни съществени черти на този

образ, все пак не можа да избегне привнасянето на някои свои субективни разбирания и настроения, да му припише известна примиреност и безволност. Особено характерно със силните и слабите си идейни страни в това отношение е стихотворението „Не с бисер и злато".

Не с бисер и злато съдбата ниже,
смирени, наниза на ваште дни! —
В безсилни радости и дребни грижи
вам няма вечност да се присъни.

И вашата мечта се мудно движи
далеч от пропасти и висини.
Чертози ви са схлупените хижи,
отдето дар страни.

Но пак когато крепък дух отпадне
и умори се погледът да зре
и да прозира в сенките прохладни,
понирям в глъхналото ви море.[1]

В стихотворението ясно се долавят две неверни тенденции. Едната се състои в това, че духовният кръгозор на народа бил ограничен, че дребните грижи са убили в него всякакви високи стремления. Представите му за живота не се издигали над убогата действителност, сред която живее, нито мисълта му летяла към големите проблеми на битието. С една дума, това е принизена, убита от мизерията маса. Подобно невярно разбиране се среща у Дебелянов и в статията му „Около една стара песен", в която авторът пак твърди, че дедите ни са живели само със стремежа към „обикновено благоденствие", „само с грижата за делничния къшей, лишени от всякакви по-висши интереси на духа". Явно в случая се проявяват индивидуалистическо-аристократически възгледи за духовните ценности.

Другата невярна тенденция се състои в това, че народът бил покорна, смирена и пасивна маса. В това отношение стихотворението стои по-ниско от „Приждат, връщат се". Последното е писано под влияние на непосредствени наблюдения и образът на войнишките маси е пресъздаден с точни, реалистични художествени средства, а „Не с бисер и злато" е писано по смътни представи, по чужда теза и с поетически средства, които са условни, нереалистични, взети от остарял и неподходящ реквизит.

И в единия, и в другия случай се е проявил ограниченият светоглед на Дебелянов и образът е субективизиран в неправилна посока.

Значението на стихотворението се състои в това, че в него Дебелянов за пръв път в лириката си заговорва направо за социалното положение на народа, разкрива тежката му участ и несправедливостта на обществения строй, който именно го е довел до подобно мизерно състояние. Въпреки съществената разлика долавя се и известна близост със стихотворението на Вазов „Елате ни вижте!". Дебелянов с нескрита мъка

[1] Стихотворението е публикувано в книгата на Тихомир Геров „В казармата и на фронта с Димчо Дебелянов", София, 1957, стр. 103—104.

говори за жестоката съдба на трудовите маси, борбата за къшей хляб, която убива извисено човешкото. Поетът не избухва в неудържимо възмущение като Вазов и тук липсва патосът на социалното изобличение. Обаче съчувствието е много силно и искрено и в него потъват неверните представи.

В същност в „Не с бисер и злато“ Дебелянов изповядва интимната си любов към народа и преклонението си пред неговото величие. Тук е основната идея на творбата. И може би тъкмо за да подчертае по-силно идеята, той сгъстява краските. Поетът иска да каже: наистина няма да намерим у масите проблемите за вечността и безсмъртието, философско разбиране за смисъла на битието, наистина съществуването му е удавено в ежедневието и мечтите му са елементарни. НО въпреки духовната му ограниченост аз обичам този народ, аз съм нищожна и неделима частица от него, от него черпя сила и нравствена устойчивост. Каквито и да са претенциите на отделната издигната духовно личност, щом тя се откъсне от народа ще остане без здрава опора и ще се лиши от живителните си сокове. По такъв начин творбата издава демократичните позиции на Дебелянов, който утвърждава безименните, отрудени и потиснати, но съзидателни и окриляющи трудови маси. Без да е особено оригинално по поетически средства и художествена инвенция, „Не с бисер и злато“ е най-ярката поетическа декларация на Дебелянов за неразделната му връзка с народа.

В поезията на Дебелянов от фронта се набелязва нов естетически принцип — демократизмът на изкуството. Реалистичното творчество на Дебелянов по своята емоционалност и социалност винаги е било свързано с народа. Обаче по-рано тази връзка е твърде опосредована. Тя повече произтича от обективното идейно-емоционално съдържание на творбите, отколкото от съзнателния стремеж на поета. Тогава той мисли, че изкуството не бива да се занимава с борбите „за правда и за свобода“. А ето в стиховете си от фронта той се отказва по същество от индивидуалистичния принцип, почва да се обръща към хората от народа, рисува вече образа на масите, поставя проблемите на неговото социално и духовно битие. Принципът за демократично изкуство още не е напълно изкристализирал, но той е вече ясно набелязан.

Не е необходимо да се доказва, че външно-обективният свят (обстановка, герои) не измества субективното начало в поезията на Дебелянов, нито дори го намалява. В противен случай той не би бил Дебелянов. Той пак си остава познатият чистокръвен интимен лирик, самовглъбен съзерцател. И сред грохота на войната той се уединява в своя вътрешен свят, прислушва се в ударите на собственото си сърце, за да излее в стих и образ най-съкровените си мисли и настроения. Обективните образи на действителността и колектива са не само пречупени през призмата на собственото му виждане, но винаги го подтикват към откровена изповед. Той се прислушва в мощния ритъм на войнишкото море, но не пропуска да спомене и за своето примирение пред „празника на кървавия смях“, да изплаче тъгата си по „кротките елегии на Francis Jammes“.

Освен с подчертаната си лиричност стиховете му от фронта се сближават с предишната поезия и чрез своя емоционален тонус. И сега

в тях интонацията е понижена, чувството — елегично, а размислите — нерадостни. Нови са само мотивите, с които се сплита настроението, нови са и проблемите, които пораждат тъжните размисли.

В основата на цялото предишно творчество стои съзнанието за крушение на мечтите и за неосъществимост на идеалите. Тази основна тема сега отстъпва място на други, макар да избликва отново като равносметка на жизнения път в „Сиротна песен".

Означава ли това, че поетът е получил най-сетне удовлетворение на своите идеали или че подобни мисли не го вълнуват? Не означава. Някъде скрито, дълбоко в подводното течение на чувството долавяме стария лайтмотив, избликващ понякога открито в отделни стихове, в които отново си припомня „своя бурен и отвъргнат полет". И все пак именно нови тъги, нови скърби изпъкват на преден план, много по-осезаеми, реални и конкретни, възбудени от фронтовото битие. Те сега обсебят душата му и намират отклик в стиховете му.

Туй е на първо място тъгата по миналото. Дебелянов винаги е бил недоволен от своя живот и от действителността, сред която е трябвало да живее. Но ето сега, когато бива хвърлен в друг свят — жесток, ненормален и непривичен, той почва да тъгува за предишното. Разбира се, той не оправдава социалните условия на миналите дни и не за тях скърби. Меланхолията му се заражда от това, че са загубени някогашната волност, някогашните радости от духовни ламтения и бохемски кипеж. Войната убива интимните радости, уютността на живота. И Дебелянов изплаква тъгата си по онези дни, когато е могъл унесен да се зачита в любими автори, да живее с нежните елегии на Франси Жам, когато най-после е могъл, неспиран от никого, да изживява с шумни приятели своите бурни дни. Миналото изпъква сега със своята привлекателност, дори нерадостите стават някак скъпи, защото те са неделими от един свят, в който все пак е имало и интимни радости, и красиви мигове. Поетът Дебелянов винаги е проявявал склонност към тихото, уединеното съзерцание на битието за разлика от бохема Дебелянов. И ако на фронта го отблъскват грохотът и постоянното напрежение, то миналото го привлича тъкмо със своята тишина, спокойствие и самовглъбеност. И затова, привлечен и развълнуван от неудържимата стихия на войнишката маса, той ще заговори и за елегиите на Франси Жам, за да изрази не само симпатиите си към тоя френски лирик, но и копнежа си към всичко онова, на което тези елегии са олицетворение.

> И как е странно в грохота на тоя вихър лих,
> където всички са един и всеки все пак--сам,
> да си припомниш, да пришъпнеш някой плачещ стих
> из кротките елегии на Francis Jammes.

Меланхолията е основното емоционално съдържание на Дебеляновата лирика от фронта. Тя е в глъхналите жалби на морните войници (може би по мирен труд), в спомена за „нявгашна любов в Женева", във всичко онова, което говори на сърцето за нещо хубаво — далечно и невъзвратимо. Тя избликва обаче не само от спомена за миналото. Често пъти подтиците ѝ са твърде сложни, трудно уловими, предизвикват се от

най-широки асоциации. Меланхолията се заражда и от мисълта за настоящето, което се превръща в минало. Оттук е вдъхновено и едно от най-хубавите му стихотворения — „Старият бивак“, — в което е изразена силна и неподправена болка от раздялата със стария войнишки бивак. То е характерно още и с това, че показва пътя, по който фронтовото ежедневие се превръща в поезия.

Поетът отразява характерна черта от войнишкото битие и войнишката психология, при която междата между минало и настояще е рязка и като че непроходима. Някогашното се отдалечава в смътни и недосегаеми очертания, превръща се в далечен спомен, в реалността на който сам човек почва да се съмнява. Животът е навлязъл в нови, но установени вече форми. Новото битие, новата обстановка, върху които незримо е сложило отпечатък съзнанието за привързалата ги към себе си война, заключва бойците в този нов свят и той бързо им става роден и свиден. И сякаш извън него вече нищо друго не съществува.

Всеки завой там ни бе познат,
всеки кът — тъй горестно възлюбен,
сякаш всеки — в тоя малък свят
бе намерил своя свят изгубен.

И тъкмо поради това раздялата със стария бивак, който в същност инак не е свързан с нищо изключително в живота на лирическия герой, предизвиква толкова дълбока тъга. Старият бивак — шумлив и многолюден доскоро, сега е пуст и див, бурени обрастват познатите пътеки, безмълвие тежи над зелените поля. Контрастът между свидната, някога оживена „плодна зеленина“ и пустинно немия сега бивак свива конвулсивно сърцето и то тъжи с тиха скръб, както се тъжи по скъпа загуба. Това, с което си бил свързан неделимо, изчезва неочаквано и безвъзвратно в „безименна забрава“ и остава само като мил спомен. И стихотворението, възникнало по един конкретен, дори на глед дребен повод, като вниква вярно в психологията на войника, ни заговорва за човешката психология изобщо. Старият бивак престава да бъде само едно географско понятие, свързано с войнишкото битие. Той се превръща в символ на нещо скъпо. Мъката надраства конкретния си повод и напомня за превратностите в човешката съдба, за тъгата по нещо свидно, което сме загубили, говори за раздялата изобщо. Не случайно поетът оприличава стария бивак на едно сърце — изоставено, опустяло, самотно.

Тъгата в стихотворението има още един източник. Зад видимото спокойствие се усещат и напрежението на фронтовото битие, изключителността на събитията. Дебелянов е уловил оня миг на преход между отдиха и жаравата на бойната линия, миг, безгрижен и тревожен едновременно, в който сякаш хората продължават мирния си живот, макар и в нова, непривична обстановка, но в който същевременно се чувствува и суровостта на войнишката участ. Съзнанието се успокоява от настоящето, но сърцето тръпне пред неизвестността на близкото бъдеще. Старият бивак не е само свиден кът, той е свързан с жизнената съдба на лирическия герой. Там той е прекарал осигурено всекидневие, далече от костеливата ръка на смъртта. Там

. . . жадните за радост тиха,
в дни на много кръв и много смърт
мирен сън и мирни скърби пиха.

Този факт придава на живота „там“ особен смисъл и значение. Старият бивак е бил оазис сред ужасите на войната. Когато са го загубили, те са изгубили и спокойствието, което им е предлагал или, по-точно, с което е бил свързан. Сега са на друг бряг. „Друг — брегът, съдбата — все еднаква“, съдбата на фронтовака, тежка и пълна с неизвестности. Обаче изживяванията са по-остри, мисълта за пряко надвисналата опасност — по-близка и реална. Какво ги чака в утрешния ден, е неизвестно. Ясно е едно — отлетели са спокойствието и сигурността. И още по-скъп и по-болезнен става споменът за стария бивак, и още по-силна е мъката по него.

По един непосреден и непринуден път Дебелянов ни въвлича в ежедневните интимни грижи и настроения на войниците и същевременно внушава онази емоционална атмосфера, която говори за неповторимостта на историческия момент. И в този смисъл, без да бъде злободневна, лириката му е актуална, с дълбоките следи на конкретно-историческата действителност, с нейните герои, сюжети и въпроси. Не само по външна тема, но и по емоционалност, по мисловност и проблематика тя разкрива органическата връзка на лирическия герой с фронтовото битие. Сложно и диалектично се преливат интимно-личното на поета и характерното на колектива, вихреното на войната и нежността на сърцето, меланхолията по миналото и страхът пред бъдещето.

Нежното сърце на поета реагира чувствително на всичко онова, което говори за човешкото и нечовешкото в живота. И винаги остава вярно на своя хуманизъм. В жестоките условия на войната се подлагат на изпитание високите начала на човешкото общество, проверява се истинността на нравствените принципи. Дебелянов с чест издържа големия изпит. Въпреки някои свои заблуждения, въпреки ограничеността на светогледа си той не предаде позициите на хуманизма.

Този хуманизъм, който властно се налага от цялата поезия на Дебелянов и който придобива особено значение в стиховете му от фронта, се проявява в приобщеността му към болките на безименните маси. Най-ярко той изпъква в стихотворението „Един убит“, особено като се има пред вид, че жалостта на поета е предизвикана от гибелта на непознат неприятелски войник. Трябва да сравним творбата с шовинистичните стихове на К. Христов и Ив. Вазов от онова време, за които неприятелските войници са

орди диви, кръвожадни,
глутници от вълци гладни,

за да почувствуваме и гражданската смелост, и нравствената доблест, и неподправения хуманизъм на Дебелянов.

Колко съучастие и горестна мъка блика от стиховете на Дебелянов, колко противоречиви мисли извиква мъртвият неприятелски войник у поета!

Кой е той и де е бил?
Чий го зов при нас доведе,
в ден на вихрени победи
да умре непобедил?

Не празно любопитство, а искрена болка лъха от тези въпроси. Техният меланхоличен тон издава един вътрешен монолог на лирическия герой, който е дълбоко потресен от съдбата на убития „неприятел". Зад безжизнения труп стои един живот, една съдба, цял един свят от мечти и покруси, от радости и скърби, от близки и скъпи същества, защото и него „клета майчина ръка" е тешила и приласкавала с думи на „любов безмерна". И ето, целият този свят бива безмилостно смазан от валяка на войната, за да остане от него един спомен, болезнен и разсейващ се в далечината. За него все още напомнят напръсканите с кръв писма, които, разпилени безцелно от вятъра, трепкат „плахи и ненужни".

И по сивата земя,
топлена от ласки южни,
трепкат плахи и ненужни
с кръв напръскани писма.

Образът на разпилените писма, писма, в които са заключени интимни тайни, неосъществени радости, майчини съвети и детски гласчета, тревогите на любима и споделените мисли на приятели, извиква безкрайна интимност, задушевност и болка. Защото те говорят, че един човешки живот — неповторим и невъзвратим — е пресекнат завинаги. В една само строфа Дебелянов е събрал цялата своя нежност и хуманност, за да ни внуши по непосредствен начин чувствата и мислите си. Контрастът между ласките на слънцето и ненужните, с кръв напръскани писма — не е ли това контрастът между живота и смъртта! „Ненужни" — казва поетът. И с едната тази дума той напомня по-остро и неотразимо за човешката гибел. Зародило се от чувствата и размислите, предизвикани от убития неприятелски войник, стихотворението зазвучава по патос и художествена идея като творба изобщо за един убит, издига се до общочовешката тема за антихуманната същност на войната — изтребителка на човечеството.

Никъде другаде трагедията на обикновения човек, завъртян във вихрушката на войната, не е намерила своя толкова ярък израз, както в „Един убит". Гибелта на неприятелски войник, толкова сродна с гибелта на всеки войник, ро́ден или чужд, е безсмислена, безвременна и ужасяваща.

Стихотворението „Един убит" е пронизано от дълбоко личен субективен елемент. Наред със съдбата на убития неприятелски войник Дебелянов отразява в него и най-съкровени свои настроения и мисли, въпроси, които дълбоко го вълнуват — въпросите за собствената му жизнена съдба. И преди всичко проблемата за смъртта.

Дебелянов, който и в символистическите си стихотворения говореше за смъртта, само че в един абстрактен и мистичен аспект, сега е вълнуван от мисълта за реалната, конкретната гибел, която го заплашва непосредствено, така както заплашва и всеки боец на фронта. Той се заслушва в словата на акад. Михаил Димитров за философията на великия ма-

териалист Спиноза, който го удивлява с безстрашието си пред смъртта. И както случайно попадналата в черупката на мидата песъчинка предизвиква дразнения, от които се ражда бисерът, така и едно случайно попаднало у поета писмо на убит неприятелски войник раздвижва въображението му, събира в едно ядро всичките му предчувствия, настроения и въображение, за да намерят те поетически израз в стихотворението. Така стихотворението обгръща в себе си една реална случка, която поетът в същност не е наблюдавал (убития френски войник, от когото е било взето писмото), и едни настроения и предчувствия, които в същност тогава още не са били реализирани. Оттук иде лично-субективният елемент в картината, рисуваща загиналия неприятелски войник. Тя е плод единствено на въображението и проецира виденията и разбиранията на Дебелянов за смъртта и може би за собствената му смърт — тиха, спокойна, примирена.

Ето, в хлътналия слог
легнал е спокойно бледен
с примирена скръб загледан
в свода ясен и дълбок.

Интересно е да се отбележи, че самият Дебелянов, който, не много след като написва „Един убит", загива в първото сражение, почти по същия начин я приема, има почти същото светло и примирено изражение на лицето си: „Лежи неподвижен, хубав, усмихнат, като че ще ми проговори". „Тялото му беше покрито с одеяло. Открих го и се вгледах в лицето му. То беше съвсем спокойно. Димчо спеше." Така го вижда брат му непосредствено след неговата гибел, сякаш поетът е искал да потвърди собственото си „пророчество".

*

Съвсем естествено един от основните въпроси, които повдига поезията на Дебелянов, е въпросът за отношението към войната. По принцип този въпрос вече е изяснен от нашата критика, въпреки че тук и там се срещат отделни спорни тълкувания, подхранвани впрочем и от самите идейни позиции, и от творчеството на поета.

Дебелянов отива на фронта доброволно. (Като чиновник във Върховната сметна палата е бил освободен от мобилизационно задължение в армията.) Той споделя характерните за онова време заблуждения на нашата дребнобуржоазна интелигенция, че започналата война има националноосвободителен характер. Въпреки резервите си против съюза на България с Германия той приема войната и смята за свой дълг да участвува в нея, защото според него тя ще донесе освобождение на поробените братя българи в Македония и Тракия. Участието в нея за него е въпрос на патриотичен дълг, израз на искрено родолюбие. От друга страна подбудите за отиването му на фронта като доброволец се коренят в честния му характер. Дебелянов е човек с чувствителна социална съвест, неимоверно скрупульозен в гражданското си поведение. Приемайки войната като патриотична, нему му се струва нечестно да остане на прикрито в София, когато всичките му приятели са на фронта. „Срам

ме е — говори той на сестра си, — тия хора отиват да мрат, а аз оставам тук като подлец.“ Казани по друг, сходен повод, цитираните думи точно изразяват развитото гражданско честолюбие на поета. Той ненавижда страхливците и егоистите, всички ония, които, загрижени за еснафското си благополучие, спокойствие и безопасност, манкират от „дълга към родината“. Мисълта, че макар и неволно ще трябва да се нареди между тиловаците, го изпълва с погнуса. Не го успокоява и фактът, че не по собствена воля е освободен от задължението на военната мобилизация. По-добре е, мисли той, да се изложи на рисковете и трудностите на войната, но да бъде с чиста съвест при съзнанието си за „патриотичен дълг“, отколкото да чиновничествува спокойно, без да смее да погледне в очите фронтоваците и близките на загиналите. Мотивите за отиването си на фронта като доброволец Дебелянов сам най-добре обяснява. Когато го запитват защо не си останал в София, където било по-добре според думите му, той отговаря: „Не мога да пълзя, а тук човек е спокоен при мисълта, че изпълнява честно своя дълг към родината.“ Честно да изпълни „дълга към родината и поробените братя“ — ето кое го завежда на фронта. Бедата е там, че самата тази война не изпълняваше „дълга към родината“ и народа, а имаше империалистически характер.

Обаче приел започнатата война поради изложените причини, включил се доброволно да участвува в нея, в същото време като хуманна личност той не приема войната като война, остава чужд на изтребителната ѝ същност. В него се борят две стихии, две тенденции, които го теглят в противоположни посоки. Едната го свързва с войната, конкретната Европейска война, другата го отблъсква от нея като жестоко изтребление между хората. Първата го представя като честен и искрен, но изпаднал в заблуждение човек, а другата — като истински хуманист, който се издига над патриотарските заблуждения. Тези две тенденции слагат отпечатък и върху поезията му. Схващането за „освободителния“ характер на войната се долавя например в стихотворението „Нощ към Солун“. Поетът загатва за „вековното робство“ на братята край Вардар и за настаналия светъл ден в тоя „край неволен“. Слушайки шепота на Вардар, въображението му рисува

. . . настръхналата бъдна среща
на двата вражи вихъра пред Солун . . .

Солун — мечтата на нашата шовинистическа буржоазия. За „освободителната“ мисия на българската армия се говори и в „Тиха победа“:

Там родни сенки с родна реч
посрещат брата и сина,
а нейде гордо и далеч
плющят победни знамена!

Дори такова дълбоко хуманистично стихотворение, каквото е „Един убит“, издава патриотарските увлечения на поета, който сочи за заслужена гибелта на неприятелския войник.

Всички посочени примери показват противоречивостта и още по-точно ограничеността на идейните основи на Дебеляновата поезия. Тази огра-

ниченост се определя от светогледа му, но има корените си и във времето, в епохата, до голяма степен тя е исторически обусловена. С изключение на тесните социалисти цялата наша буржоазна и дребнобуржоазна интелигенция, включително и най-демократичните й и леви представители, приемаше войната и хранеше илюзии в нейния освободителен характер. Едва няколко години по-късно смисълът на събитията изпъкна отчетливо и тогава честната ни интелигенция осъзна антинационалната същност на водената война и я заклейми остро (Хр. Ясенов, Гео Милев, Л. Стоянов). Дебелянов загина в самото й начало и за него бе почти невъзможно да осъзнае истината за нея.

И все пак не е трудно да се забележи, че същината на Дебеляновата поезия не е в патриотичните увлечения. Нейният основен патос е друг. Родени в условията на фронтовия живот, свързани органически по теми, проблеми, сюжети и образи с военната действителност, неговите стихове са твърде далеч по дух и насоченост от войната. Преди всичко това е поезия мирна, изтръгната от чувствителните струни на една нежна лира. В нея долавяме елегичните мелодии на скърбяща виола, а не отсечения ритъм на тимпани и пронизващите звуци на бойни тръби. Изпод военната фуражка ни гледат две очи, тъжни и меланхолични, под войнишкия шинел тупти едно сърце, което се свива болезнено при спомена за мирните дни и което е заслушано в спотаените жалби на бойците.

Дебелянов правдиво отрази мислите и чувствата на фронтовака. Ала не онова, което е бойно и военно, а човешки сърдечното. За него войниците не са бойци, а обикновени хора, откъснати по принуда от мирния труд. На тях войната е чужда, войната с нейния екстаз и кръвожадие. Те участвуват в нея по силата на дълга и изискванията на закона, обаче без вътрешен патос и въодушевление. Поетът проницателно долови безразличие в настроенията на войнишката маса и го отрази в поезията си. И то още в самото начало на войната. Докато другите писатели възпяваха подвизите на българския войник, докато с гръмка фразеология доказваха неговата мощ, патриотизъм и героизъм, докато с невъздържани призиви разпалваха низките страсти, Дебелянов забелязва колко неприсъщ на нашия народ е дивият шовинизъм. Той надникна в скритите тайници на войнишката душа и не откри там нито възторг, нито националистическа самозабрава, може би защото те липсваха и в собствената му душа. И той, честен и хуманистичен, не възпя бойната слава на оръжието, не призова бойците на саможертва в името на идеалите на войната. Погледът му е завладян не от героиката, а от страданията на човека, от мъката и от копнежа по мирно щастие. Във въображението му изпъкват не картини на бойни атаки, а на оня тих и спокоен час, когато вечерната тъма забулва лагера и стихват бойните екове.

Пак тъй жадувана нощта се върна
и с майчин шепот и милувки свежи
съзва на отдих морните войници
и жалбите им с кротък здрач замрежи.

Колко задушевност има в стиховете на поета, каква лирична топлота! Една мечтателност и съзерцателност обагря всяко слово и всеки

образ, избликнали силно от непреодолимия копнеж към тишина и мирен отдих. Нощта се превръща в символ на нормалното човешко битие, защото в нея се стапят кошмарите на бойния ден и човек заживява със съкровените си мисли и мечти, със спомените по станалото недосегаемо минало. И тя е жадувана „пак тъй", както вчера, онзи ден, винаги, защото означава край на неприятно ежедневие. Картината, нарисувана от поета, е очистена от всичко онова, което носи боен дух, тя ни пренася в идиличната обстановка на мирния селски труд. Заменете думата „войници" с думата „орачи" и ще видите, че идейният и емоционален контекст на образа ни най-малко не ще се накърни. Интонацията и емоционалната обагреност на стиховете подхождат много повече за картина, изобразяваща края на трудовия ден, отколкото за фронтовия живот. Поетът живее не с мислите и проблемите на войната като война, като бойно стълкновение, а с чувствата и болките на личността, усамотила се в интимните си преживявания.

Силата на Дебеляновата поезия е в това, че независимо от някои споделяни заблуждения в същност отрече войната с нейния патос. Патриотарските изблици идат умозрително от светогледа, а не произтичат от интимната душевност на лирическия герой. Те дори влизат в противоречие с минорната интонация на емоционалното съдържание. Това са отделни неверни тонове на хуманистичната му лира, които се губят в основното и доминиращо многогласие на естетическите идеи и емоции. При цялостното и непосредствено емоционално-естетическо въздействие на образите те избледняват, оттласнати на заден план, и творбите се налагат главно с хуманизма си, дори и в онези стихотворения, в които при по-взискателен идейно-класов анализ откриваме патриотични тенденции. Дебелянов разкрива горестите и страданията, настройва срещу войната. В поезията му е изплакана мъката на откъснатите от труда войници, в нея дочуваме въздишките на съкрушени майки, плачовете на осиротели деца. За войната поетът не изрича оправдателни думи. Но затова пък често сочи разрушените и обезлюдени селски домове, гладните и бездомни деца. Винаги, когато заговори за войната като война, във въображението му изпъкват картини на опустошение и човешко нещастие,

схлупената, обгорена хижа —
чер знак на лихата стихия бранна.

Резките антитези между плодната зеленина на лъките и мрачните следи на разрушението, между спокойното минало и убийственото настояще, копнежът по „радост тиха" крият в себе си многозначителен смисъл, една отрицателна характеристика на войната. Тя е за поета „разгромна", „кървава неуправия", „лиха стихия", що безжалостно и безсмислено погазва най-скъпите чувства на човека. Няма романтика, няма красота и човещина във войната. Хората са хвърлени в един хаос, в едно анормално съществуване, където са поругани най-благородните нравствени принципи на човечеството. При нея най-скъпото в света — човешкият живот — е нищо, човещината — неподходяща, стремежът към красота и духовно възземане — безсмислен.

В статията си за Дебелянов, печатана в сп. „Литературна мисъл“ (1957 г., кн. 2), Г. Цанев твърди, че на фронта поетът „си измисля в своето примирение една безутешна философия на войната като път

по който земните недра
тъй властно мамят и зоват“ (стр. 54).

Дебелянов наистина „не можа да схване противонародния характер на Първата световна война“. Но от това не следва, че той стои на позициите на една „безутешна философия на войната“ изобщо, че принципиално приема и утвърждава войната като естествен път, по който човекът преминава от битието в небитието. „Безутешна философия на войната като път . . .“ — това ще рече примиренческа, капитулантска, реакционна философия. Контекстът на цялото изречение на Г. Цанев подсказва, че вероятно по-друг смисъл е влагал авторът в своите думи, но независимо от субективното му намерение те навеждат към горния извод.

До цитираната мисъл Г. Цанев стига главно под впечатление от стихотворението „Тиха победа“. Но дали то дава основание за подобен сериозен и обобщаващ извод? Дали основната му идея утвърждава войната? Нека разгледаме какви въпроси то поставя и разрешава.

„Тиха победа“ има подчертан „философски“ елемент. В него Дебелянов засяга редица проблеми на човешкото битие: за войната, за дълга, за смъртта, за смисъла на човешкия живот, за отношението между личност и общество. Самото му философско съдържание определя някои негови жанрови особености, известна разсъдъчност и интелектуалност в подхода към действителността, една логицистичност в постройката. За разлика от почти всички останали стихотворения, в които организиращо начало е един емоционално-образен момент, в „Тиха победа“ композицията се подчинява на строга логична идея и е в известна степен тезисна. Всяка отделна строфа изразява една мисъл, едно положение, свързва се логически с предидущата строфа и доразвива общата идея.

С първата строфа поетът ни въвежда в темата, в „съществуването“ на лирическия герой, в тревожното военно битие, тя е своеобразна лирическа интродукция към „сюжета“ на стихотворението. Животът е излязъл от привичните коловози и е завъртял хората в един хаос.

Денят за труд е отреден,
за сласт и мирен сън — нощта,
но що е нощ и що е ден
за нас изгнани из света?

Човек се ражда, за да се труди, да твори и се наслаждава. В основата на неговото съществуване стои творческото начало. Тук вижда Дебелянов пълнотата и смисъла на човешкото битие, тук е критерият за неговото нормално протичане. А войната е разрушителна стихия, тя е нещо противоестествено. Самият факт, че трудът и мирното съществуване са критерий за нормалното протичане на битието, а войната — объркване на това нормално битие, издава действителните позиции на поета. Да се хвърли човек във водовъртежа на войната е равносилно на изгнание, на духовно и физическо унищожение на личността. „Изгна-

ници“ — ето какво са за поета фронтоваците и самият той. Каква ядовита надсмешка, каква остра отрицателна характеристика съдържа в себе си това определение! Философското разбиране на Дебелянов за войната като социално явление е изразено именно в горния куплет. А както се вижда, разбирането му съвсем не е положително за нея, той не я приема и утвърждава.

Ако има нещо, с което Дебелянов се примирява, то не е с войната като война, а със собственото си участие в нея. Но това примирение иде преди всичко от съзнанието за дълг. Той говори за участието си в нея като за свой дълг пред родината, на който трябва да се подчини:

Сурова вярност на дълга
смени живота пъстролик.

При Дебелянов срещаме в голяма степен противоречие между интимно-лично чувство и патриотично съзнание. Не случайно той споменава за „сурова вярност на дълга“. Верността е „сурова“, защото е жестока спрямо личността и в частност спрямо лирическия герой. От посоченото вътрешно противоречие се ражда и угнетяващото чувство за жертвеност.

Вървим под тежките крила
на буреносна, мощна бран
и върху хиляди чела
чер жертвен кръст е начертан.

Така вместо патетичност и екстаз, както е в господствуващата патриотарска поезия, у Дебелянов откриваме потиснато, драматично, с явен оттенък на трагизъм чувство за саможертва — саможертва за родината.

В душата на Дебелянов се борят чувството на ужас пред смъртта и на копнеж към щастие, на отвращение от войната и съзнание за дълг. И от тази драматична душевна борба поетът излиза победител, издига се над смразяващата го психоза. В това се състои и неговата „тиха победа“ — победа вътре в собствената му душа, победа над гнетящите го сили. Въпреки тежкото крило на войната, въпреки вледеняващия дъх на смъртта.

. . . няма мраз да заледи
топлик жадуващия кълн,
нито ще трепне пред беди
обуреваемият чълн.

Цялото стихотворение „Тиха победа“ е изградено върху антитезата между мрачното и светлото чувство. В първата част поетът развива темата за войната. В нея звучат мрачни и потискащи тонове на неудовлетвореност, на безизходица и трагизъм. Човешката личност е обречена на морално и физическо унищожение. Макар и не пряко, макар и с известно примирение в името на дълга поетът се бунтува против войната, против трагично сложилия се живот. Във втората част звучат тъкмо противоположни тонове — бодри, жизнено-оптимистични. Той е открил светла и окрилляваща го идея. И мисълта за войната вече не е така угнетяваща, образът на смъртта не е ужасяващ и кошмарен —

Че светли тайни дух прозря,

и това прозрение е вляло оптимистични струи. Кои са тези „светли тайни", които укрепват духа на поета? Какво ново е открил той в живота и в душата си, за да гледа с ведър поглед и на войната, и на смъртта? Това е тайната за битието и за смисъла на човешкия живот.

Човек се ражда, живее и умира — това е простата, но велика истина на битието. Както „хрупкавият злак", опознал майката земя, се връща естествено в нея, така и човекът, родил се на тоя свят, изчезва от него, за да се върне в земните недра. Физическата смърт е също такъв абсолютен природен закон, както и животът. Почувствувал интимно тази проста истина, осъзнал неразделността на човека от цялата природа, Дебелянов се успокоява. Той се освобождава от болезнения страх пред смъртта. Но щом е неизбежна като природен закон, то на смъртта човек трябва да противопостави нещо по-силно. Той трябва да осмисли своето краткотрайно физическо съществуване, да го увенчае с един жизнен подвиг.

— Ти наш си, наш си, твоят дълг
е дълг на хрупкавия злак —
земята майка опознал,
при нея да се върне пак.

. . . . . .

. . . . . .

— Дойди, но с подвиг увенчай
ти свойта бренна суета
и нека бъде твоя край
една усмихната мечта!

Какъв е този подвиг, който ще осмисли човешкия живот, ще увенчае „бренната суета"? Несъмнено тук вече ще намерим известен отглас на заблуждението за характера на Първата световна война. Но подвигът, разбран в широкия и философски смисъл, не се свързва с войната като път за неговото осъществяване. Дебелянов разбира подвига, който ще осмисли живота, като деяние, отдадено в служба на хората, на обществото и по-точно на народа. Той се заблуждава, когато го свързва и с целите на Първата световна война, защото тя не е освободителна. Но той се заблуждава не в името на войната, а в името на идеала си да служи на потиснатите. Това не е подвиг индивидуалистичен, насочен да задоволи егоцентрични духовни ламтежи, а подвиг за доброто на човека. Това съзнание за служба на хората, тази дълбоко прочувствена „земна любов" ободрява поета, просветлява неговия дух. И в кървавия хаос на военната вихрушка тя се превръща в нравствена опора на личността. Как конкретно ще се реализира укрепващата „земна любов", за поета не е много ясно. Нещо повече — той греши в частния случай. Но важното е, че той — „странникът недраг" —

след много бури най-подир
намира своя роден бряг —

брега на свързване с живота на обществото. И ако няколко години по-рано пише на Н. Лилиев: „подвиг е да бленуваш за едно служене на

чистата поезия", то сега би могъл да каже: подвиг е да живееш и да умреш, отдал сърцето и любовта си на хората. В такъв смисъл са и думите:

и аз обикнах тоя път,
по който земните недра
тъй властно мамят и зоват.

„Тоя път" не е пътят на войната, а пътят на служене на хората, на народа.

Ясно е, че стихотворението „Тиха победа" не утвърждава „безутешна философия на войната като път", а една хуманистична философска концепция за смисъла на човешкото битие. И каквито и да са нейните недостатъци, каквато и да е идейната ѝ ограниченост, тази философия е пантеистична — що се отнася до смъртта, алтруистична — по отношение на социалното поведение, жизнерадостна — по отношение на духовното самочувствие. Ето това сливане с живота, с хората, насочването на идеала към подвиг за човешкото щастие, преодоляването на интелигентския страх пред смъртта и ужасите на войната представляват и „тихата победа" на Дебелянов, надмогнал в себе си декадентското и индивидуалистичното. Че той стига до подобно схващане, ни подсказват и откровените му думи пред К. Кнауер, какво преди те са живели много отдалечени от народа и сега трябва да намерят пътища за приобщаването си към него. За един разговор с Дебелянов на фронта К. Кнауер си спомня: „Димчо заговори за нашия народ, за многото големи прегради, които са ни делили от него, за огромните ценности, скрити в неговата душа, за нашата света майка родина, която бе турнала пак черна забрадка да оплаква чадата си...

И той говори за бъдещето, за големите проблеми, които днешното време постави пред нашата литература,... за дела и мястото, което всеки ще заеме в нея."

И в дружеската беседа, и в стихотворението се говори за едно и също нещо: след много лутания, след откъснатост от народа, след едно съществуване, заключено в интелигентския индивидуалистичен свят, „най-подир" поетът намира „своя роден бряг", брега на човешката любов.

Ноще, тъй светло примирен,
аз гледам звездния покров
и тихом се струи над мен
и крепне земната любов.

„Тиха победа" се свързва с интересен факт от идейно-творческата биография на Дебелянов — с въздействието на Ницше върху него. Известно е, че поетът се е занимавал на фронта с основното съчинение на Ницше „Тъй рече Заратустра". Към текста на запазения Дебелянов екземпляр намираме многобройни езикови бележки (граматични и стилни, както и относно правилността на превода), някои приписки, а отделни части са преписани от оригинала на отделни листчета изцяло. Но то го е привличало и с някои свои идеи, намерили отражение и в стихотворението. Както отбелязва Т. Геров, „по време и място работата на Димчо над „Тиха победа" съвпада със занятията му върху „Тъй рече Зарату-

стра“ ... Изразените там мисли могат да се свържат с някои места от „Тиха победа“, без да се търси в това каквото и да е подчиняващо влияние.“

„Тъй рече Заратустра“ е привличала Дебелянов главно с идеята си за силната личност, устремена към по-високи цели в живота. Книгата му влияе с подтика към духовно извисяване. Самата идея на стихотворението — „тихата победа“ — е навеяна вероятно от съчинението на Ницше. Срещу „За самопревъзмогването“ Дебелянов отбелязва: „За самонадделяването (?) — победа — надделяване.“ Но като отбелязваме влиянието на „Тъй рече Заратустра“, трябва да подчертаем, че то не върви по линията на самите идеи с тяхната същност, а по линията на асоциациите, които извиква у поета. Поставяйки пред него някои проблеми на човешкото битие и поведение, то не засяга корена на философските и социалните позиции на Дебелянов. На идеята за „самонадделяването“, за силната личност, която поетът несъмнено приема, той й дава друго, принципиално противоположно разрешение.

Философията на Ницше не е само индивидуалистическа, тя е в същото време крайно егоцентрическа, човеконенавистническа и мракобесническа. Свръхчовекът, силната личност на Ницше е някакъв самовлюбен полубог, който гледа с надсмешка и презрение на живота и обикновените хора. Философът цинично демонстрира ненавистта си към човека, гаври се с най-светлите хуманистични принципи, хули демократичните маси.

Можем ли да допуснем, че Дебелянов стои на такава антидемократична и човеконенавистническа философия? В никакъв случай не! Цялото му социално поведение, цялата му поезия се противопоставят на реакционната философия на Ницше. Ницше оправдава дори несправедливата война, стига тя да бъде „добра“, т. е. сполучлива. А Дебелянов не може да приеме със сърцето си дори войната с „добър повод“, каквато по неговите представи е Първата световна война. На ненавистта към човека нашият поет противопоставя любовта към хората, към ближния и далечния, към страдащите и онеправданите. Дори в стихотворението „Тиха победа“, в което може да открием известно „влияние“ от „Тъй рече Заратустра“, е прокарана философия, противоположна на нитчеанската. Защото „тихата победа“ на Дебелянов не го противопоставя на човека, а само го сближава с него, укрепва в душата му „земната любов“, издига го над суетата и егоизма.

*

От тежките предчувствия и самовглъбеното съзерцание на собствения живот на фронта се ражда и лебедовата „Сиротна песен“ на Дебелянов. По жанра си, по своята интимна изповедност стихотворението ни връща към типичните му предишни елегии с тази нова черта, че в нея сякаш поетът прави равносметка на своя изминал живот, претегля радости и горести. И тази равносметка е невесела. Съзнанието, че животът му може би ще заключи своя мъчителен кръг без големи радости, без постигнато щастие, без осъществени идеали, го угнетява. Самотност сред множеството, отчужденост сред близките, примиреност в дни на ожесто-

чение — всичко това внася в душата на поета скръб и мъка. Тук пак изпъква характерният конфликт в Дебеляновата лирика — конфликтът между чувството за неудовлетвореност от живота и мисълта за неизмеримите духовни богатства на личността. Подобно съзнание не го изпълва с индивидуалистична гордост, нито го кара да бъде високомерен и пренебрежителен към „тълпата". То само изтръгва от поетическата му лира меланхоличните вопли на тъгата. В стихотворението с пълна сила са се проявили пасивността и съзерцателността на Дебеляновата личност и поезия, в които по своеобразен начин се съчетават неугасим копнеж по красота и благородство с безсилие и примирение пред враждебните сили в живота.

Ако загина на война,
жал никого не ще попари —
изгубих майка, а жена
не найдох, нямам и другари.

Ала сърце ми не скърби —
приневолен живя сирака
и за утеха може би
смъртта в победа ще дочака.

Познавам своя път нерад,
богатствата ми са у мене,
че аз съм с горести богат
и с радости несподелени.

Ще си отида от света —
тъй както съм дошъл, бездомен,
спокоен като песента,
навяваща ненужен спомен.

„Сиротна песен" е последният вопъл на едно сърце, което е мечтало с благородна чистота за щастие, а е намирало само разочарования, което е обичало много хората, а е разбирало колко животът е несправедлив към тях. Тя е прощаване със света, в който поетът много е търсел, а малко е намирал. В стихотворението са синтезирани най-характерните мотиви на Дебеляновата елегия: самотност, неприютеност и безрадост в живота, високо духовно самочувствие, примирение на личността. Като заключителен акорд на прекрасна мелодия прозвучават меланхоличните звуци на творбата, за да разнесат из света и да напомнят на хората за един нежен поет, честен гражданин и искрен хуманист.

В стихотворението „Сиротна песен" най-красноречиво изпъква идейно-естетическото единство на Дебеляновата поезия, единство в емоционалните мотиви и в художествените принципи. Онези, които виждат у Дебелянов само символиста, отделят стиховете му от фронта в нов обособен период — реалистически. Обособяват последните му творби и онези критици, които виждат у Дебелянов само романтика. В същност поезията му от фронта не очертава качествено нов период, противопоставящ се на предишното му творчество, а продължава съществуваща тенденция.

Стихотворенията „Старият бивак“, „Един убит“, „Сиротна песен“ се отнасят към символистическото творчество по същия начин, както и стихотворенията „В тъмница“, „Скрити вопли“, „Спи градът“, „Пловдив“. Защото и в едните, и в другите откриваме белезите на реалистическия художествен метод. Щом Дебелянов се свързва с реализма и преди отиването на фронта, и в творчеството от фронта, ясно е, че не може да се говори нито за нов период в развитието му, нито едното да се противопоставя на другото.

Новото, което внасят стиховете от фронта в неговото художествено развитие, е това, че реалистичната линия се изяснява докрай, укрепва здраво, става напълно господствуваща и почти единствената във всичките му произведения, които вече създава. Дебелянов напълно се освобождава от уплитащите го нишки на символизма, надмогва декадентските настроения и отделните увлечения по формалистична образност.

От друга страна новото е в някои стилови белези на реалистическия му художествен стил. Кои са тези белези, посочих в анализа на самите произведения. Те са в прякото доближаване до живата действителност, в достоверността и правдоподобността на рисунъка, в широкото място, което заема обективният елемент при поетическото изображение, в контурите на нов герой в стиховете — образа на колектива, на войнишките маси, те са най-после в отчетливия демократичен и народностен елемент при чувствата, мислите и образите.

Всички тези елементи продължават тенденцията на предишното му реалистическо творчество, изявена най-пълно в „Скрити вопли“, „В тъмница“ и др. Същевременно те набелязват нов, по-висок етап в реалистическото развитие на Дебелянов. Чертите на този етап само са загатнати. Смъртта не го остави да го довърши. Но безспорно в тях откриваме първите кълнове на онова поетическо творчество, което получи своя разцвет в стиховете на Хр. Ясенов, Гео Милев, Л. Стоянов след войната.

НЕИЗВЕСТНИ ПИСМА НА Н. С. ДЕРЖАВИН
(Из преписката му с Дино Божков)

Подготвила за печат **Е. Велинова**

Името на Николай Севастьянович Державин, известния съветски славяновед, филолог, историк и общественик, е познато на всеки образован българин. Това име носят няколко училища в България, а също и големият булевард от Княжево за Бояна. Сам Николай Севастьянович беше почетен гражданин на няколко града в България, беше почетен член и на Българската академия на науките.

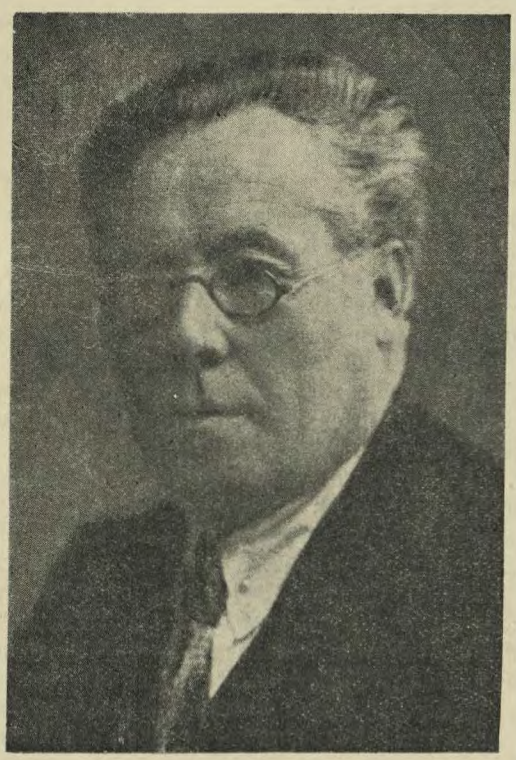
Няма друг учен-чужденец, който да е писал за българската история и култура с такава широка осведоменост и с такава благородна заинтересованост, както вършеше това в Съветския съюз академик Державин.

Роден на 15 декември 1877 г. в българското село Преслав, Таврическа губерния, където баща му бил учител, отраснал в българска среда, между български деца, Николай Севастьянович усвоява българския език като свой матерен език, обиква българите и им остава верен приятел до края на живота си. Още като студент в Нежинския висш институт в 1897 г. той чете научен доклад на тема „За българския поет-фолклорист и народник Цани Гинчев". Една година по-късно, в 1898 г., бива отпечатан и първият му научен труд, посветен на българите — „Очерки быта южнорусских болгар". След това години подред пътува по градове и села в Русия, заселени с българи, изучава техния бит, традиции и обичаи, наречия, приказки, песни, хора и носии. По време на пътуванията си, Николай Севастьянович записва на грамофонни плочи песни, пети от българските преселници, фотографира характерни носии и накити.

В дома на Державин, подреден изцяло в български стил, редовно се събирали многобройни посетители из средата на българските преселници. Тук те правели седянки, играели хора и ръченица, свирели на кавал и гайда и пеели кръшни народни песни. Преди него никой учен не се е интересувал от съдбата на българските преселници в Русия. Той пръв обхожда всички български селища и изучава техния бит и култура.

В многогодишната си научна дейност Державин се интересува не само от българските преселници в пределите на Русия. Той ревностно изучава всичко, отнасящо се до българите изобщо. В 1949 г. по случай седемдесетгодишнината на Н. С. Державин Академията на науките на СССР издаде паметна книга за големия учен. В нея са изброени всички негови книжовни трудове, които възлизат на повече от 400. От тях около 80 са посветени на България и българския народ.

В продължение на повече от половин век почти всяка година Державин издава по една, а понякога и по две книги за България. Пише за произхода на българите, за тяхната история изобщо, за нашето Възраждане и видните ни възрожденци, като Паисий Хилендарски, Софроний Врачански. Пише студии за Ст. Михайловски, Ст. Заимов, Любен Каравелов, Хр. Ботев, Антон Страшимиров, за „Бай Ганьо" на Алеко Константинов, книга за Иван Вазов, книги за Добруджа и Македония.

Н. С. Державин

Изобщо Николай Севастьянович е написал около 6400 страници за България и българите. Написал е повече от 200 статии на български теми по вестници и списания. Тази негова огромна книжовна активност продължи до смъртта му (1953 г.).

Н. С. Державин не се занимава само с българска история и литература. След Великата октомврийска социалистическа революция, като професор и пръв съветски ректор на Петербургския университет, той работи настойчиво и с успех за реорганизацията на научното и учебното дело в младата съветска държава. Той има големи заслуги за поставяне проучванията в областта на славистиката на марксистко-ленински основи. Макар че научната общественост в СССР подложи на критика изводите на Державин по етногенезиса на славяните и славянския фолклор, отбелязвайки, че в тях се е проявило влиянието на антимарксистката теория за езика на Н. Я. Мар, неговите трудове имат важно значение за славистиката.

Н. С. Державин през целия си живот е поддържал връзки и е кореспондирал с българи както от Русия, така и от България. В България той кореспондирал с видни наши писатели, учени и културни дейци.

Кореспонденцията между Н. С. Державин и Д. Божков възниква по повод на първия сериозен научен труд на Державин „Очерки быта южнорусских болгар", отпечатан през 1898 г. Божков му пише писмо, в което проявява интерес към изследванията на младия студент в областта на българистиката. В отговора си Державин дава редица съвети и разяснения на зададените му въпроси. За съжаление първите писма от тази кореспонденция са загубени. По време на войните (1916—1918) връзката между двамата приятели е прекъсната.

Преписката прекъсва и по време на Октомврийската революция, за да се възобнови през 1923 г.

Н. С. Державин и Д. Божков са почти връстници. Следвали са във висши руски учебни заведения в едни и същи години — Державин в Нежин, Божков — в Казан. Лично са се запознали през 1907 г. Сближили се и сприятелили през 1909—1910 г., когато Д. Божков бил в командировка в Петербург за усъвършенстване на своите познания по руски език. Оттогава те са останали приятели, макар да не са вървели по един и същ път в живота си. Державин се предал на науката, написал стотици научни работи, от които, както казахме, около 80 по историята, живота и културата на българите и България. Бивал често в командировка с научни цели, обикалял цяла Русия. Ходил и в чужбина. Заемал и големи, отговорни служби. Бил директор на Петербургската библиотека, директор на Научноизследователския институт на езиците и литературата на народите от Изток и Запад, член на Централния съвет на секцията на научните работници, директор на Института по славяноведение и пр. и пр.

Д. Божков се посветил преди всичко на учителство. 40 години преподавал руски език в различни учебни заведения. Написал няколко ръководства по преподаването на този език (христоматия и граматики), между които е и „Литературный сборник“, съставен с непосредственото участие на Н. С. Державин. Д. Божков е превел повече от 100 книги от руски език. Редактор е бил на списание „Духовна пробуда“ (1906—1911) и други издания. Съавтор е на издадения през 1960 г. Руско-български речник в два тома.

Кореспонденцията на Н. С. Державин до Д. Божков е ценен източник за биографията на видния съветски учен. От нея проличават непрекъснатите му интереси към българската наука и култура, широката му осведоменост по важни въпроси на историческото ни развитие. Писмата са изключително ценни документи за безграничната любов на Н. С. Державин към българския народ. Особено трогателни са онези страници от кореспонденцията му, в които той като пламенен съветски патриот тъгува и страда от грубото прекъсване на връзките на нашия народ с Русия от фашистките правителства, от лъжата и клеветите, с които се обсипва съветската страна, от недопускането на български делегации в СССР.

В някои от писмата се промъкват и неправилни оценки на български списания, които явно се дължат на откъслечните сведения, които са идвали до Державин, или на това, че у него са попадали случайно отделни техни книжки.

Оригиналите на писмата на Н. С. Державин до Дино Божков са притежание на Института за литература при БАН.

Езикът на автора е съхранен, правописът приведен към съвременния,

1

22. V. 910

Многоуважаемый Дмитрий Иванович!

Спешу ответить на Ваше последнее письмо. Спасибо Вам за хорошие слова и добрую память обо мне. Я, действительно, работаю уже 10-й год в том именно направлении, о котором говорите Вы, кое-что сделал, но сделаю

ли что-либо существенное, не знаю. На лето возлагаю большие надежды, надеюсь собрать необходимый для себя материал — особенно в Бессарабской губернии, где я еще не был.

В Петербурге я останусь до 4—5-го июня. За „Дух(овна) проб(уда)" очень благодарен. № 13-ый меня не застанет, но Вы пошлите его или по моему обычному адресу, или по адресу:

СП, Выборгская сторона, 11-я гимназия. Если я буду в Болгарии,[1] то, к сожалению, только до 15-го августа, так как к 20-му авг(уста) уже должен быть в Петербурге, и нам, значит, не придется с Вами повидаться, а главное — не состоится встреча с помпой и музыкой! Жаль. Не бива тъй, Димитре! Как погледнат на това работа гг. Погодин[2] и Штемберг![3] Привет от всех нас!

Жму Вашу руку!

Н. Державин

[1] През 1903 г. — лятото — със средства, отпуснати от Академията на науките, Н. С. Державин предприел първото си пътешествие с научна цел. Посетил Малоазиатското крайбрежие на Черно море, Константинопол и България. В Константинопол той работил в богатата библиотека на Руския археологически институт и скоро бил избран за негов член-кореспондент. В България Николай Севастьянович работил в Софийската библиотека, обработвайки етнографските и езикови материали за българските преселници в Русия. В резултат на това му пътуване се появила статията „Заметки о некоторых рукописях и старопечатных изданиях Софийской синодальной библиотеки", напечатана в Русский филологический вестник, 1903, т. 50, № 3—4, с. 324—353.

Тук се касае за второто му идване в България.

[2] Погодин — професор в Петербургския университет.

[3] Щемберг — директор на Петербургска гимназия. Дохаждал с учениците си на посещение в България. На Д. Божков било възложено от Министерството на просветата да ги посрещне и разведе из София.

2

7. VI. 910,
г. Болград

Глубокоуважаемый Дмитрий Иванович!

Мне не удалось попасть в Одессу, как я предполагал; из Петербурга я выехал прямо в г. Болград — центр болгарского населения — и целый месяц разъезжаю по колониям с фонографом и фотографом.[1] Поэтому Вашу открытку и № 13 „Дух(овна) пробуда" получил только на днях. Спешу ответить: во-первых, спасибо сердечное за те строки, которые Вы посвятили мне, дав такую лестную и правдивую характеристику моей деятельности.[2] Во-вторых, спасибо Вам за содействие к напечатанию моего труда. Если, действительно, мне удастся устроить печатание книги в Софии, я буду счастливейшим человеком.[3]

В Бессарабии я сейчас собрал очень ценный материал, с которым познакомлю Вас при свидании, а главное — я везу с собою в Софию образцы говоров и песни, записанные при помощи фонографа, а также интересную коллекцию фотографических снимков. Через день-два я выезжаю в Софию через Рени и Рущук. Написал прошение вашему министру путей сообщения, будет ли

удовлетворена моя просьба; еду я вместе с Марией Ивановной и Котиком. Очень хотел бы в Софии с Вами встретиться.

Примите привет от меня и жены.

Искренне уважающий Вас

Н. Державин

Пишите в Софию, Народна библиотека, г-ну Державину.

[1] През лятото на 1910 г. Руската академия на науките изпратила Н. С. Державин на научна командировка в Бесарабска губерния. По време на пътуването си Николай Севастьянович записал на грамофонни плочи различни български наречия с рядък за всяка българска област звук, наречен от проф. Милетич силно-глух „ъ". След завръщането си Державин заминал за втори път за България, където демонстрирал записите си, направени при пътуването му в Бесарабия. Тези записи на грамофонни плочи, които по това време били голяма научна новост, произвели особено силно впечатление. Интересни материали за това си пътуване Державин поместил в „Отчет о поездке в Бессарабскую губернию и в Болгарию" (1910), поместен в кн. „Отчет о деятельности Отделения Русского языка и словесности Академии наук за 1910 год., сост. академиком Н. А. Котляревским, СПб, АН, 1910, с. 64—66. Аналогичните отчети, направени от Державин за 1911 и 1912 г., сочат настойчивост, ясен план и широта на изследователската мисъл.

[2] В бр. 13 на сп. Духовна пробуда от 5 юни 1910 г. в рубриката „Хроника и бележки" Д. Божков дава положителна оценка на проучванията на Державин във връзка с трудовете му, посветени на историята и културата на България. Касае се именно за тези му изказвания и оценки.

[3] Отнася се за „Отчет о поездке в Бессарабскую губернию и в Болгарию".

3

СПб 11. IX. 910

В. О. Ср. Пр. 33

Глубокоуважаемый Дмитрий Иванович!

Ваше письмо из Франции я получил накануне отъезда из Софии, ответить на него никак не мог, пропустил время и остался без Вашего адреса, а потому был очень рад, когда получил Вашу открытку, в которой Вы сообщили мне о себе.

Лето провел я очень продуктивно. В Бессарабии собрал интересный материал, а в Софии с большой пользой поработал в библиотеке. После отъезда из Софии и до настоящего дня я был все время с утра до ночи занят приведением в порядок собранного материала и сейчас только что закончил свою работу, подготовив к печати I т(ом) диссертации, который предполагаю издать так, как говорил Вам, т. е. изящно, с фототипиями, диаграммами и проч., чтобы книгой заинтересовались широкие круги читателей; тогда, можно надеяться, и нужды народа, о которых говорится в книге, станут известными широкому кругу.[1] Кое-что в Софии я сделал, именно я имел беседу с Иовом Иван(овым) Титоровым, председателем Сметной палаты. Он бессарабец, и у него есть тоже книга о наших болгарах — и вот он с большим интересом и с любезностью отнесся к моей работе, моя лекция в Софии произвела на него

сильное впечатление — и вот сейчас я по этому поводу веду с ним и еще кое с кем переписку; есть некоторая надежда на то, что дело устроится, но пока еще неизвестно; вместе с тем на Вас, Дмитрий Иванович, я возлагаю тоже некоторые виды и очень надеюсь на Ваше сочувствие и содействие. О результатах переписки я буду Вам сообщать.

Кланяются Вам Мария Ивановна[2] и мой сынишка — Котик.[3] Если встретитесь с Протичем,[4] Костовым[5] (из Этногр(афического) музея); Миховым[6] (из библ(иотеки), кланяйтесь им.

Жму Вашу дружескую руку. Ваш Н. Державин

[1] Державин има пред вид излязлата от печат през 1914 г. първа част на своя обширен труд, посветен на българските преселници в Южна Русия, „Болгарские колонии в России (Гаврическая, Херсонская и Бессарабская губернии). Материалы по славянской этнографии". През следващата година била отпечатана втората част на монографията с подзаглавие „Том 2. Язык. 1. Обзор говоров. 2. Общие итоги, выводы и наблюдения. 3. Тексты". Двата тома представляват магистерската дисертация на Н. С. Державин, защитена от него през 1916 г. в Историко-филологическия факултет на Петроградския университет.

[2] Мария Ивановна — жена на Державин.

[3] Котик — Константин Ник. Державин, син на Николай Севастьянович.

[4] Андрей Протич — български художествен историк, по онова време директор на Археологическия музей в София.

[5] Ст. Костов — български драматург и етнограф, директор на Етнографския музей в София.

[6] Никола Михов — български библиограф.

4

2. IV. 911

Дорогой Дмитрий Иванович!

Сейчас только я получил „Пряпорец" с твоей статьей,[1] которая до глубины души тронула меня и Марию Ивановну. Фактическая сторона верна, идея моей работы и моего воодушевления изложена тобою верно, но значение моей работы слишком преувеличено. Я могу только мечтать о том, чтобы мои труды сделали десятую долю для пробуждения национального сознания, для подъема народного духа — сравнительно с тем, что было сделано когда-то и делается теперь многими другими.

О моем участии в песнопойке Варбанского[2] ты написал правильно. На днях я тебе пришлю свою статью об истории болгарской песнопойки в связи с песнопойкой Варбанского.[3] Недавно я получил от него письмо, в котором он благодарит меня за мою статью и пишет мне, что 5-го мая он выезжает на 2 недели в Софию. Если где-нибудь с ним встретишься, отнесись к нему с участием: это единственный представитель среди наших болгар идеи национального возрождения. К числу успехов моей деятельности отношу я особенно то, что в прошлом году я был командирован Императорск(ой) академией наук и Министерством нар(одного) просв(ещения) со специальною целью изучения наших болгарских колоний.[4] Представленный мною в прошлом году отчет о

поездке в Академию наук произвел такое впечатление, что в этом году я не только получил командировку от Ак(адемии) наук, но и маленькое пособие на поездку и еду опять с фонографом для изучения болгарских говоров в Таврич(ескую) и Херсонскую губ(ернии). Летом буду жить в Крыму. Приезжай! — от Болгарии недалеко, вместе будем ездить по колониям!

Посылаю тебе вместе с этим письмом мою речь на болгарском языке в том самом оригинале, который был у меня в руках, когда я читал ее перед нашими экскурсантами. Если хочешь, исправь ее орфографию и стилистику и используй для печати; она составлена довольно удачно. Заглавие ее „Основные мотивы русской художественной литературы XX в.[5]

С рекомендованным тобою мне обращением в академию об издании книги я пока медлю из-за положительного недостатка времени; буду писать в середине мая!

Относительно „Славянства". Действительно, я являюсь главным его вдохновителем и если не подписываюсь в качестве его редактора, то по соображениям политическим, так как прогрессивная печать у нас еще не имеет свободы.

Я получил „Пряпорец" и с интересом читаю твои статьи — о педагогич(еском) съезде, о религиозном кружке при университете. В заключение выражаю тебе еще раз мое дружеское и искреннее спасибо за твою добрую память и сердечное ко мне отношение.

Н. Державин

Кланяются тебе Мария Ив(ановна) и Котик и благодарят за память. Мы тебя ждали с экскурсантами и очень жалели, что ты не приехал.

[1] Отнася се за статия на Дино Божков, посветена на научната дейност на Н. С. Державин и отпечатана във в. „Пряпорец", 1911 г. Самият Николай Севастьянович много ценял тази статия. Вж. писмо № 32.

[2] В 1911 г. Державин написал отзив за труда „Болгарские песнопойки. Върбански, А. В. Българска песнопойка. Песните на бердянските българи." Ногайск, 1910, поместена в Жив. стар., 1911, в. 1, с. 145—152.

[3] По същото време той пише статията „Болгарский песенник. Песни бердянских болгар".

[4] Вж. писмо 2, заб. 1.

[5] Вж. писмо 5, заб. 1.

5

11. X. 1911
СПб, В. О. Средн. Пр.
д. 33, кв. 3в.

Дорогой Дмитрий Иванович!

Спешу тебе ответить на твое последнее письмо. Прежде всего я, конечно, с полною готовностью исполню твою просьбу, напишу для тебя все, о чем ты просишь, не знаю, конечно, как это удастся мне сделать. А так как работы все-таки предстоит порядочно, то я обещаюсь и постараюсь представить тебе

весь материал до середины января.[1] Обращаться к „Зад. слову“ не стоит, потому что ты там не нашел бы необходимой полноты содержания и рельефности характеристик.

Не писал я тебе потому, что не имел до сих и сейчас положительно ни минуты свободного времени. Сейчас я усиленно работаю над своей магистерской диссертацией, посвященной исследованию наших болгарских говоров, которую хочу во что бы то ни стало закончить к весне. „Пряпорец“ я читаю всегда с интересом, а твои статьи с особенным, в том числе и твою статью о преподавании у вас русск(ого) языка. Будущим летом предполагаю посетить болг(арские) колонии Херсонской губ(ернии). Моя летняя поездка в Таврич(ескую) губ(ернию) (Крым) сопровождалась действительно большим успехом и дала прекрасные результаты. Между прочим, я представил таврическому губернатору обширный доклад по вопросу о современном культурном положении наших болгарских колонистов и их нуждах и настойчиво просил о разрешении нашим болгарам устраивать театральные представления на родном для них болгарском языке, что до сих пор им не разрешалось, несмотря ни на какие просьбы и ходатайства. На основании моего доклада наши болгары Таврич(еской) губер(нии) получили право устраивать любительские спектакли на своем родном языке, что вызвало в местной интеллигенции необычайный подъем духа и настроений, и в первую очередь предполагается постановка пьесы Ив. Вазова „Руска“.[2]

Я имел сведения от моих приятелей, что I т(ом) моего труда принят для напечатания вашей Академией наук, но пока еще я не имею по этому поводу официального извещения. Для этого издания во время своей поездки летом я заказал фотографу-специалисту произвести ряд фотоснимков; фотограф сделал для меня 105 прекрасных снимков, что обошлось мне 125 рублей. Сейчас я живу мечтой о том, когда увижу мой труд изданным так, как должна издаваться книга, посвященная народу и его быту.[3]

Варенье твое, очевидно, съел Парушев,[4] потому что до сих пор он у меня не был, а варенье, должно быть, было вкусное. Во всяком случае Мария Ивановна просит передать тебе сердечную благодарность за память и любезность.

Анна Ивановна сейчас в Петербурге, но не у нас, а у меня сейчас живет хорошенькая болгарочка из Таврич(еской) губ(ернии), дочь простого крестьянина, окончившая гимназию; я убедил отца прислать ее в Петерб(ург) на высшие курсы, и она сейчас изучает естественные науки, живет у меня на всем готовом и платит минимальную плату.[5]

А в будущем году, дорогой Дмитрий Иванович, я уже имею приглашение на кафедру славянской филологии на Высшие женские курсы в Тифлисе на очень хороших для меня условиях и, должно быть, приглашение приму, но пока это мой секрет и я никому о нем не говорю. У вас сейчас идет вопрос о лучшей организации преподавания в ваших гимназиях русского языка и литературы. По всем вероятиям, возникнет вопрос об организации временных летних курсов по русскому языку и литературе. Я бы не прочь был в этом случае приехать к вам и прочесть ряд лекций по русской литературе XIX в. или вообще по русской литературе.[6]

Очень жаль, что ты не можешь заглянуть к нам на рождество. Во всяком случае, мы были бы очень рады тебя видеть у нас, а я бы сыграл тебе новых колядок[7] и новых замечательных песен, которых я очень много привез с собою из Таврической губ(ернии). Со Штембергом я второй год уже не вижусь,

потому что не даю у него теперь уроков, но при случае с удовольствием передам ему от тебя привет.

Нельзя ли мне где-либо приобрести по случаю по дешевой цене словарь Герова; затем у Николова в прошлом году предполагалась к изданию новая грамматика болг(арского) языка; очень нужен мне также хороший ваш учебник болгарской истории. Если случайно найдешь эти книги, особенно по дешевой цене Герова, имей в виду для меня, а за них я тебе пришлю свои литер(атурные) характеристики, если Геров не окажется чересчур дорогим по цене.

Будь здоров! Остаюсь готовый к услугам.

Твой Н. Державин

Привет тебе от Марии Ивановны и Котика.

[1] Като преподавател по руски език Д. Божков решил да издаде помагало за изучаване на езика с откъси от произведенията на руските класици. За този сборник бил помолен Н. С. Державин да напише литературно-исторически коментар и характеристики на отделните руски писатели. Тук Божков помества и доклада на Державин, четен пред българските младежи в Русия — Общий характер и значение русской художественной литературы XIX в. Вж. Д. Божков и Бл. Томов — Литературный сборник. Учебная книга, составленная по новой (1912) программе Министерства Народного просвещения для III и IV гимназического класса; с подробным словарем, с ударениями и с литературно-историческими комментариями петербургского профессора Н. С. Державина. София, 1912.

[2] Българите в Таврическа губерния са играли на български език Вазовата драма „Руска" през 1911 г., а в бр. 1926 на в. „Ден" от 7 август 1909 г. се съобщава, че на 22 юли 1909 г. група български студенти представили „Руска" в Болград, като след три дни представлението било повторено.

[3] Державин има пред вид „Отчет о летней командировке 1911 г. в Таврическую губ. для изучения болгарских говоров".

[4] Парушев, Алекс. — българин, роден в Сливен, лекар, оженен в Петербург и живял там.

[5] Н. С. Державин бил прочут сред българите-преселници със своята благотворителност и услужливост. Не са малко случаите, когато той е издържал български младежи, докато се изучат, а след това се грижел и за постъпването им на работа.

[6] Избухването на Балканската война попречило на Державин да посети България и изнесе лекции по руска литература.

[7] Български народни танци, играни от българските преселници от Таврическа губерния.

6

4. II. 1912
Вас. Остр.
Средн. Просп. 33

Дорогой Дмитрий Иванович!

Две открытки, рукопись и режиссерские указания к пьесе получил и шлю тебе сердечное спасибо.[1] На днях ты получишь несколько статей.[2] Работать над ними пришлось очень много. Остановка сейчас только за Короленко и Чеховым, которые потребуют большой работы, потому что они не входят в программу наших гимназий, следовательно, и в критической литературе нашей о них нет ничего подходящего для школы.

Портрет свой и некоторые биогр(афические) сведения я тебе пришлю, но помещать его в книге, мне кажется, можно было бы только тогда, когда ты поместишь туда прежде всего портреты тех писателей, отрывки из которых будут приведены в хрестоматии, вроде, например, тех, очень хорошо исполненных портретов, которые имеются в вашей хрестоматии г. Дорева (для 3-го класса).

Сейчас ко мне собирается молодежь на блины, ведь у нас сейчас „широкая масляна", на улицах мороз и снег, движение невыразимое, улицы загружены катающимися на вейках. Если бы ты был сейчас в Питере, Мария Ивановна угостила бы тебя прелестными блинами!

Будь здоров, желаю всего хорошего! Имей в виду, для меня книги: 1) Соч. Вазова, т. II и следующие; 2) Рассказы Елин-Пелина, т. I, II; 3) Кир. Христов, Слънчогледи; 4) Известия на българското археологическо дружество, т. I и т. II; 5) Благоев (?) — о богомильстве.[3]

Эти книги вышли мне по мере твоей финансовой возможности, взамен того, что я плачу за переписку статей, считая по 75 коп. на 4 страницы листа писчей бумаги.

Твой Н. Державин

[1] Като пръв любителски спектакъл на български език българите в Таврическа губерния решили да поставят Вазовата пиеса „Руска". Тя била играна още през 1911 г., а в 1912 г., по случай 50-годишнината от преселението на българите в този край, пиесата била възобновена. Д. Божков изпраща подробни режисьорски указания и текста на пиесата. Вж. писмо 11 от 24. VI. 1912 г.

[2] Вероятно се отнася за статии за „Литературный сборник". Вж. писмо 5, бел. 1.

[3] Самият Державин не е бил сигурен дали авторът е Д. Благоев. Д. Благоев няма такова съчинение. Касае се за друг автор.

7

25. III. 1912

Дорогой Дмитрий Иванович!

От себя лично и от Марии Ивановны шлю тебе свой сердечный привет по случаю светлого праздника, желаю тебе оправиться поскорее и окончательно и энергично приняться за работу.[1]

Хорошо, что ты не приехал в Петербург, погоды стоят отвратительные, мороз и снег. Милетичу[2] я ничего не говорил о хрестоматии, но я к нему всегда относился с большим уважением, вниманием, это ему известно, и я думаю, что поэтому он не может помешать своевременному выпуску в свет книги. О его тяжелом характере я знал давно.

Наш церковный вопрос в Госуд(арственной) Думе был действительно подвержен всестороннему освещению, но вся грязь, царящая в этой организации, все-таки не всплыла наружу, та именно грязь, которая царит в ней давно и которая давно уже оттолкнула от себя русскую мыслящую интеллигенцию.[3] Для собственной реабилитации наша церковная сволочь затевает теперь какой-то собор, который, конечно, при тех условиях, на каких он собирается быть устроенным, окажется такою же грязью, как и те господа, которые его организуют.

Относително лета я тебе пока еще ничего определенного сказать не могу. Должно быть, будем в Крыму, куда тебе из Варны рукой подать! Об этом я тебе еще буду писать. Всю свою работу, по твоему поручению, я исполнил, выслав тебе две последние статьи о Чехове и Короленко: было бы не дурно и своевременно сделать маленькую экспроприацию твоего издательского кармана в виде аванса, в котором мой карман и мои кредиторы очень заинтересованы. Похлопочи в этом смысле в мою пользу, и я тебе скажу сердечное спасибо!

Ты интересуешься моими делами на научном поприще. Я сейчас состою приват-доцентом университета по славяноведению, но учительской должности не оставляю, потому что это моя основная служба и заработок пока.[4] С осени же я предполагаю переехать на профессорскую кафедру в Тифлис, откуда получил давно приглашение, но вопрос этот еще окончательно не решен.

В июне месяце наши болгары Бердянского у(езда) Таврич(еской) губ(ернии) справляют 50-летний юбилей своего переселения из Бессарабск(ой) губ(ернии), и я получил от них уже приглашение на юбилей в качестве почетного гостя.

Сегодня вечером у меня собирается болгарская „седянка“, будет наша болгарская молодежь и г. Орешков из Софии. Жаль, что нет тебя.

Будь здоров!

Остаюсь искренне преданный тебе.

Н. Державин

[1] Честити му предстоящите Великденски празници.

[2] Любомир Милетич — именит български филолог, професор и общественик — вероятно по това време е участвувал в комисията по одобряване на учебниците по руски език.

[3] През 1912 г. в руския парламент бил поставен на преоценка черковният въпрос. Д. Божков като редактор на сп. „Духовна пробуда“ и поради интереса си към черковните въпроси (завършил духовна академия) се интересувал от подробности.

[4] През 1912 г. Н. С. Державин бил частен доцент в Петербургския университет, а в 1917 г. бил избран за професор в Катедрата по славяноведение в същия университет.

8

23. IV. 1912

Дорогой Дмитрий Иванович!

Получил твое письмо и открытку, получил и книги, за которые спешу выразить тебе мою сердечную благодарность. К сожалению, я запутался в счете и не знаю, набралось ли книг на 19 рублей, считая в том числе и пересылку, или нет. Если нет, то я не хочу оставить тебя в покое и прошу тебя о ч е н ь еще оказать мне помощь. С сентября я буду читать в университете курс болг(арского) языка и литературы. И с тем, и с другим предметом я знаком прилично, но мне очень надо было бы иметь л е к ц и и по болг(арской) литературе проф. Теодорова; их легко достать в Софии; и затем десять экземпляров дешевого издания романа Ив. Вазова „Под игото“, который я делаю предметом спе-

циальных занятий со студентами. Эти вещи мне надо получить к 20 мая; если мой кредит исчерпан, я немедленно уплачу их стоимость; ты только будь посредником. Имей в виду: лекции, а не учебник литературы, который имеется у меня в двух экземплярах. Получил я ваши программы, от тебя ли — не знаю!

О грамматике — до следующего раза. Как твое здоровье?

Еще раз приношу тебе глубокую благодарность, шлю тебе от всех нас сердечный привет и дружески жму твою руку.

Твой Н. Державин

9

22. V. 1912

Глубокоуважаемый Дмитрий Иванович!

Из-за массы текущей экзаменационной работы я не мог успеть своевременно ответить тебе на последнюю открытку и на некоторые вопросы последнего письма, именно о твоих статьях.[1] Они были своевременно мною получены; я их читал с большим удовольствием и совершенно согласен со всеми твоими мыслями и чувствами. Меня останавливают на себе только два вопроса: 1) вопрос об исторической роли болгарской церкви, 2) насколько целесообразны и есть ли смысл вливать новое вино в старые мехи, т. е. предполагать, что современное православное духовенство может стать иным, чем оно было и есть. Стояло ли оно когда-либо на высоте христианских принципов — для меня этот вопрос очень сомнителен. Поэтому, мне кажется, что если действовать в твоем духе серьезно, то следует действовать в двух направлениях: критика и созидание или организация. Но для второй работы нужны такие данные, которые не у всякого есть, вроде тех, какими располагал, нап(ример), г(раф) Л. Н. Толстой: огромная мировая популярность и состоятельность, делавшая его человеком независимым.

В заключение письма несколько строк о моих делах. Через неделю я еду к нашим болгарам. Только что я закончил для них брошюру „О болгарах и болгарском переселении в Россию“,[2] которая должна быть отпечатана к юбилейным празднествам. За твои заботы о лекциях Теодорова очень тебе благодарен. Относительно Ив. Вазова не беспокойся, так как это дело взялся устроить для меня проф. Златарский, который на днях был в Петербурге.

Пиши по адресу: г. Ногайск, Таврич(еской) губ(ернии) Вас. Ник. Курковскому для Н. С. Д. Где мы будем летом — я тебе сообщу.

Будь здоров!

Твой Н. Державин

[1] Кореспонденцията между Н. Державин и Д. Божков била придружавана от систематическа размяна на трудове и статии, писани от двамата по различни въпроси. Тук се касае за статии на Д. Божков, изпратени на Державин.

[2] Вж. „О болгарах и болгарском переселении в Россию. Краткий исторический очерк для народного чтения". Бердянск, Кочеров, 1912, с. 31.

10

Дорогой Дмитрий Иванович!

Спешу ответить тебе на твое „сердитое" письмо.[1] Во-первых, не сердись, потому что сердиться грешно, а во-вторых, я работал для тебя, конечно, совершенно бескорыстно и никогда о гонораре не думал, потому что меня интересовал только один вопрос: поддержать твою хорошую инициативу и дать вашей учащейся молодежи приличное понимание тех авторов, которые войдут в хрестоматии.[2] На этой точке зрения я и сейчас стою и свое участие в вашем труде понимаю только таким образом и не иначе. Но ты мне писал, что я могу получить все-таки маленький гонорар. Хорошо! Я против этого ничего не могу иметь и думаю, что если бы я от него отказался в твою пользу, я бы обидел тебя. Поэтому от гонорара, и именно маленького, при том условии, если ваша книга пойдет в продажу и даст вам какой-нибудь плюс, я принципиально не могу отказаться. Я уверен в том, что книга ваша пойдет, не может не пойти, и не только пойдет, но к тому же вы будете, несомненно, иметь плюс; а так как я предполагал, что вы имеете дело с издателем, которому все равно, когда платить гонорар, то я тебе и высказал, между прочим, и мою хищническую мысль — написать на твой издательский карман теперь же, т. е. перед летней экскурсией туда же, к нашим болгарам, нельзя ли получить теперь же маленькую часть того будущего гонорара, который упадет на мою долю, т. е. я просил тебя оказать в этом смысле мне содействие перед вашим издателем. Относительно материального риска ты напрасно пишешь, во-первых, потому, что его не будет, а во-вторых, потому, что вся наша жизнь и деятельность есть материальный риск и если бы мы свою жизнь строили по другому плану, то, может быть, и не делали бы того, что мы делаем, а то что мы делаем — есть вопиющее воплощение материального риска. Затем, о гонораре я тебе черкнул совершенно добродушно, между прочим, скорее ради шутки, чем с намерением сорвать с тебя, знаменитого капиталиста вроде нашего Кылчик — Цанкова,[3] солидный куш. Ты, ради бога, забудь эту чепуху, не беспокойся, не волнуйся, как ты волнуешься в своем письме, и считай, пожалуйста, вопрос исчерпанным. Я твое письмо понял так: дорогой Ник(олай) Севастьянович! с радостью был бы готов исполнить твою товарищескую просьбу, но, ей-богу, у меня сейчас, как и у тебя, нет ни гроша! — На это я тебе отвечаю: ради бога, не беспокойся; на нет и суда нет! Если нет теперь — будет потом! . . .

На пасхе я устроил у себя седянку: так танцевали болгарские танцы, что даже я не выдержал и ударил ръченицы.[4] Сейчас меня навещают сербские педагоги, командированные из Белграда, в восторге от моих болгарских песен и поют мне свои сербские, и мы приходим к заключению о племенном и культурном единстве болгар и сербов. Под влиянием моих песен и встреч у меня с болгарами из Болгарии наша болгарская молодежь стала интересоваться

болгарским языком и изучать его. Я остаюсь в Петербурге, потому для книги ты имей в виду, что вследствие отмены поездки в Тифлис, я остаюсь приват-доцентом Императорского СПб университета. Биографию пришлю тебе на днях, а портрет,[5] если тебе не может его уступить временно Пенчо Славейков,[6] у которого он имеется, я тебе вышлю, а с Пенчо тебе по этому вопросу надо было бы повидаться, кланяйся ему и его жене от меня и Марии Ивановны. Мы оба шлем тебе свой сердечный привет, очень беспокоимся о твоем здоровье и желаем тебе скорейшего выздоровления.[7]

Твой Н. Державин

[1] Писмото е без дата, но по съдържанието му се предполага да е от 1913 г.
[2] Касае се за статиите и характеристиките за „Литературный сборник". Вж. писма № 5 и 6.
[3] Кылчик-Цанков — български преселник, род. в гр. Комрат, Бесарабия, родителите му произхождали от Казанлък. Голям богаташ, притежавал няколко чифлика. На два пъти посетил България (1907 и 1910) и двата пъти завещал значителни суми, от които да се издържат в София ученици в гимназиите и студенти в университета.
[4] Вж. писмо № 5, бел. 7.
[5] Биографията и портрета Державин изпратил за „Литературный сборник".
[6] За дружеските отношения на Н. С. Державин с Пенчо Славейков вж. писмо № 27, бел. 10.
[7] През Балканската война Д. Божков като офицер в армията бил тежко ранен. Державин вероятно имал пред вид именно това раняване.

11

24. VI. 1912

Многоуважаемый Дмитрий Иванович!

Пишу тебе из Феодосии, где сейчас у меня штаб-квартира, откуда я предпринимаю свои экскурсии по болгарским колониям Таврической губ(ернии). Только что возвратился из поездки в Бердянский уезд, где присутствовал на большом народном празднестве по случаю 50-летнего юбилея переселения сюда болгар из Бессарабии. На празднике присутствовали депутаты из всех болгарск(их) сел (свыше 30 сел с населением около 40 000 душ). Были устроены борьба, скачки, хоро, песни, гайды и первый в России спектакль на болгарском языке; была поставлена пьеса Вазова „Руска". Играли местные студенты, курсистки, учителя — все дети болгар; играли очень хорошо. Как отнеслась публика к спектаклю, можешь судить по тому, что за два вечера устроители взяли около 700 рублей, и это в деревне!

Завтра я выезжаю из Феодосии в ближайшую болгарскую колонию „Старый Крым"; по возвращению оттуда перееду вместе с Марией Ивановной и сыном в дачную местность недалеко от Феодосии — Судак, где Мария Ивановна проживет июль, а я оттуда же через неделю предприму поездку в болгарские колонии Херсонской губ(ернии). В начале августа через Кавказ мы возвратимся в Петербург.

К сожалению, сейчас стоят здесь такие скверные погоды, что мы ничего не возьмем от юга для здоровья: идут беспрерывные дожди, солнца почти не видно, купаться нельзя.

Будь здоров! Желаю тебе всего хорошего!

Мария Ивановна шлет тебе привет.

Мы глубоко поражены преждевременной смертью нашего близкого друга Пенчо Славейкова и не хотим верить этому печальному известию.

Твой Н. Державин

Феодосия, Таврич(еской) губ(ернии), Инспектору И. М. Корецкому для Н. С. Д.
24. VI. 912

12

Ректор
Петроградского
государственного
университета,
18 ноября 1923

Дорогой Дмитрий Иванович!

Открытку Вашу от 22. X я получил и, пользуясь свободной минутой спешу ответить Вам, что Вы не ошиблись в своем предположении: ректором Петроградского государственного университета вот уже второй год состою я, Ник. Сев. Державин.[1] Очень рад был получить от Вас весточку, из которой узнал, что Вы живы и здоровы. Мы все трое, я, сын и жена, которые шлют Вам свой привет, тоже здравствуем, работаем не покладая рук. Университет наш живет полною жизнью; студентов около 12 тысяч, профессоров 400 душ. Работа кипит, как и вообще сейчас у нас жизнь в России. Исключительно тяжелую напряженную работу приходится нести мне, как профессору и ректору.

Мы переживаем колоссальное культурное возрождение во всех областях жизни, и мне приходится играть большую общественную роль.[2] Научная работа у нас тоже в полном разгаре, и единственная наша мечта — это восстановление наших нормальных, дружеских сношений с соседями, и моя — в частности — с болгарской наукой и литературой. Оторванность наша очень тяжела для успехов нашей научной работы. Теперь я надеюсь, что Вы поможете мне лично в восстановлении этих связей. Я знаю, что у вас в Болгарии вышло очень много за последнее время книг, которые мне иметь было бы очень необходимо для моих занятий по болг(арскому) языку, истории, литературе. Помогите мне эти книги получить. Я Вам отвечу тем же. Мне крайне нужны:

1. А. Теодоров-Балан — Свети Климент Охридски. С. 1919.
2. Его же — Кирил и Методи. С. 1920.
3. С. Романски (ред.) — Ив. Вазов. С. 1920.
4. Хр. Цанков (ред.) — Юбилеен сборник Ив. Вазов. С. 1920.
5. Български старини, кн. VI, С. 1920.
6. Б. Цонев — История на бълг(арски) език. С. 1919.
7. Ряд книг по македонскому вопросу: 8) Yord. Jvanov — La question macédonienne. Paris. 1920.
9. M. Miletič — La Macédoine bulgare. C. 1918.

10. В. Златарски — История на българската държава през средните векове. С. 1918.

11. Сборник в чест на проф. Ив. Д. Шишманов. С. 1920.

Если бы Вы были любезны обратиться к авторам или разыскать эти книги через книжный магаз(ин) „Факел“ и переслать их мне, хотя бы по частям, по адресу: Петроград, Государств. университет (Вас(ильевский) остр(ов), Университетская набережная, д. 7/9) — библиотека, — я был бы Вам очень благодарен. Другой путь сношений у нас может быть такой:

В Берлине наш Народный комиссариат просвещения имеет своего представителя для закупок литературы и учебных пособий; этим представителем является мой хороший знакомый Захарий Григорьевич Гринберг. Там же работает наш торговый представитель, болгарин, некто Стомоняков. Адрес нашего представительства такой:

Berlin, W 15, Lietzenburgerstrasse, 11. Auslandseinkaufskomission des Kommissariats für Volkskaufklärung. Через это представительство я мог бы вести и свои денежные расчеты.

С своей стороны посылаю Вам на первый раз несколько своих новых трудов.[3] В следующий раз вышлю Вам свои новейшие грамматики,[4] пользующиеся у нас большим успехом: я жду сейчас выхода их в новом издании.

При случае передайте проф. Милетичу мой привет и скажите ему, что я на днях пошлю ему ответ Российской акад(емии) наук, согласно обращенной ко мне просьбе т. Раковского о восстановлении отношений нашей академии с болгарской.

Очень был бы рад, если бы Вы передали от меня привет В. Н. Златарскому,[5] Ив. Йорданову, Б. Цоневу, Георгову, Шишманову.[6] Я жажду восстановления наших книжных и личных сношений. Если Вы чем-либо в этом отношении мне поможете, конечно, на условиях денежной компенсации и книгообмена, я буду Вам безгранично благодарен. Полученный свежий материал я сейчас же пущу в оборот на своих университетских лекциях и докладах.

Пишите подробнее о себе.

Жду от Вас скорейшего ответа. Искренне Вас уважающий

Н. Державин

Мой адрес: университет.

[1] От 1922 до 1925 г. Н. С. Державин бил ректор на Ленинградския университет.

[2] След Великата октомврийска социалистическа революция Николай Севастьянович активно работи за изграждането на средните и висшите учебни заведения. Той възглавява редица отдели и комисии по политическа просвета в Петроградската област и е настойчив пропагандист за нова орфография. През периода 1918—1923 г. излезли от печат редица методически трудове на Державин. В първите години на съветската власт той организирал в Петроградския университет „група на леви професори“, вдъхновителят на които бил сам той. Тази група изиграла важна роля в борбата с реакционните професорски кръгове, а също и в процеса на преустройството на висшите учебни заведения. Голяма била ролята на Державин и за реорганизацията на Петроградския университет. През май 1922 г. Народният комисариат по просветата назначил Н. С. Державин за пръв съветски ректор на Петроградския университет. Тази длъжност той заема три години, до май 1925 г.

[3] Касае се за „Литература и общественность“ — Петроград, 1923, № 2; Новые работы о Гончарове — Жизнь искусства, 1923, № 15; Реформа высшей школы — Красный студент, 1923, № 1; Университетская наука и политика — Красный студент, 1923, № 4; Трагедия интеллигенции — Последние новости, 1923, № 13 и т. н.

[4] Вж. Учебник русской грамматики. Опыт научно-элементарного курса. 1. Основы фонетики и морфологии. Для школ и самообразования. Гос. издательство, 1923, с. 243.

[5] В Архивния институт на БАН се намират писма от Н. С. Державин до проф. Златарски от 1910 до 1915 г. В тях проличава сътрудничеството на двамата именити учени по различни въпроси въз основа на взаимна размяна на трудове и мнения.

[6] С Н. С. Державин Иван Шишманов е поддържал тесни приятелски отношения. В Архивния институт на БАН са запазени 5 писма от Николай Севастьянович до Ив. Д. Шишманов от 1904 до 1908 г. По време на тъй наречената „професорска криза" в нашия университет (1904 г.) Державин споделя впечатленията си от тази нетактична постъпка на тогавашното българско правителство. (Вж. писмо от 22. VI. 1904). С писмо от 10. III. 1908 г. Державин съобщава за излизането от печат на т. I от „Болгарские колонии Таврической и Херсонской губернии", щял да му изпрати един екземпляр, за да чуе впоследствие мнението му. В едно писмо без дата (вероятно от 1904 г., тъй като в него се говори за професорската криза) Державин моли Шишманов да го осветли относно събитията, станали в нашия университет по това време. Учуден е от предложението на Апостолов, който го кани да дойде в България и заеме Катедрата по славяноведение в Софийския университет. Последното писмо е от Ив. Д. Шишманов до Державин от 6. VII. 1908 г. от Цюрих, където по това време Шишманов бил на почивка със семейството си. Благодари му за изпратената книга „Българските колонии в Новоросийския край". Благодари на видния учен и българовед за всички хубави и полезни неща, написани от него и посветени на България.

13

Ректор
Ленинградского
государственного
университета

Дорогой Дмитрий Иванович!

Крайняя перегруженность работой не дала мне возможности до сих пор ответить Вам на Ваши открытки № 1, 2, 3. Вы себе не представляете, какой интенсивной творческой жизнью живем мы сейчас и сколько нам приходится работать. Я ложусь спать ежедневно в 5 ч. утра, имея с 9 ч. утра, когда я уже бываю на ногах, два часа отдыха. Много времени у меня отнимает сложная университетская работа. В моем ведении имеется 11 тысяч студентов, 500 профессоров и препод(авателей) и 300 рабочих и служащ(их) Занятия в университете идут полным ходом. Состав студенчества, учебные планы и программы у нас все новые. Масса интересного! Кроме административной работы, я читаю 6 часов лекции по славяноведению, состою председателем коллегии Научно-исследовательского института сравнительного изучения языков и литератур Востока и Запада,[1] состоящей при нашем же университете. Я же несу обязанности председателя комиссии улучшения быта ученых (КУБУ), Дома ученых и клуба ученых. Когда Вы к нам приедете, мы предоставим Вам в своем Доме ученых прекрасное помещение. Для престарелых ученых мы имеем специальный интернат, где они имеют прекрасный уход и полное содержание. Для нуждающихся в отдыхе мы имеем свои собственные санатории в Детском селе (б. Царское село), в Крыму и на Кавказе. Мы же поддерживаем вдов и сирот ученых ежемесячными пособиями, а заслуженные ученые и семьи у нас обеспечиваются хорошими персональными пенсиями.

Вся эта работа протекает под моим руководством. Я же состою и председателем комиссии помощи германским ученым.

Прекрасно работает у нас школа и вообще дело народного образования. Здесь тоже масса интересного и в смысле программ, и в смысле методов преподавания, и в смысле организационных форм. В связи с новой и широкой постановкой народного образования у нас имеется дошкольный институт, внешкольный институт. Для изучения экскурсионных методов преподавания у нас имеется специальный Научно-исследовательский экскурсионный институт.

Огромнейшее движение мы переживаем и в области организации музейного дела: здесь у нас такие достижения, о которых царская Россия и не мечтала: расширены и пополнены старые музеи (Эрмитаж, б. Музей Александра III и т. д.). Зимний дворец превращен в грандиозный Дворец искусств. Организован специальный огромный Музей революции и т. д.

В книгоиздательском деле у нас тоже сделаны огромные успехи. Книг новых вышла и выходит такая масса, что трудно и сказать. Наши знаменитые театры работают полным ходом; рядом с ними возникло много новых с новыми достижениями и новыми исканиями. Словом, скажу Вам откровенно: жизнь Европы представляется нам такой скучной и отсталой, что признает или не признает она нас, это принципиально нас не интересует. Правда, мы бедны, но мы работаем с напряжением и энергией и сами выходим из тяжелого положения без посторонней помощи . . .

Сейчас я заканчиваю книгу „Русский абсолютизм и южное славянство“,[2] в которой подвергаю решительному пересмотру старую идеологию славянофилов и славянофильствующей братии и разоблачаю старую фикцию об „освобождении“, о наших „религиозно-национальных задачах“ на Востоке, всю эту гнусную ложь и провокацию, которыми царизм обманывал русский народ и славян.

Истекшим летом я побывал у своих друзей, болгарских крестьян на Азовском море. Ввиду исполнившегося в 1923 г. 25-летия моей научно-просветительской работы,[3] посвященной болгарскому народу (первый мой труд о болгарах в России был напечатан в „Этнографическом обозрении“ 1898 г.), они собираются что-то писать вашей Академии наук.

Книг своих я Вам пока не успел выслать, потому что жду выхода в свет некоторых из них новым изданием. Стомоняков, конечно, в Берлине. Кроме того, прошу Вас иметь в виду, что в Берлине имеется специальный торговый представитель Народного комиссариата просвещения, З. Гр. Гринберг Auslandseinkaufskomission des Kommissariats für Volksaufklärung, Berlin W 15, Lietzenburgerstrasse, 11, который закупает для нас книги, приборы, реактивы и пр. и пересылает их высшим учебным заведениям. Я думаю, что если бы Вы запросили его открыткой, может ли он взять на себя труд переотправки книги мне, — мы с ним лично очень хорошо знакомы — я думаю, в случае его удовлетворительного ответа, я бы эти книги получил. Со своей стороны одновременно с этим я с тою же просьбой обращаюсь к нему.

По другому интересующему Вас вопросу я навожу авторитетные справки и тогда дам Вам ответ.

От себя лично, Марии Ивановны и сына — Константина — шлю Вам сердечный привет и наилучшие пожелания.

Прошу передать от меня поклон Милетичу, Цоневым, Златарским, Шишмановым, Георгову, Арнаудову. Жив ли П. Орешков? Баласчев?

Как работает Софийский университет?

Ну, всего не напишешь!

Ваш Н. Державин

[1] Н. С. Державин бил председател на реорганизирания по негово предложение Институт за сравнително изучаване на литературите и езиците от Изтока и Запада (ИЛЯЗВ), който изиграл голяма роля за формирането на съветската лингвистика и литературоведение. От 1930 г. институтът е преименуван в Институт речевой культуры. В неговия печатен орган „Язык и литература" (т. I—VIII), 1926—1932 г., били публикувани редица ценни трудове на Н. С. Державин, третиращи разнообразни въпроси от филологически характер, съобразени с позициите на диалектикоматериалистическия метод. Тук са били отпечатани статиите му, посветени на албановедението, старото изследване „Следы древнегрузинских цеховых организаций по данным современной этнографии" и пр.

[2] Вж. „Русский абсолютизм и южное славянство". Известия ЛГУ, 1928, т. 1, с. 43—82.

[3] Вж. „Очерки быта южнорусских болгар. 1. Родинные и свадебные обычаи. 2. Поверья" — Этнографическое обозрение, 1898, № 3, с. 37—62; № 4, с. 113—125.

14

15. I. 1925

Дорогой Дмитрий Иванович!

Спешу сердечно поблагодарить Вас за добрую память и поздравление с Новым годом и с своей стороны приветствую Вас с семьей с Новым годом и шлю Вам самые лучшие пожелания. Все ваши предыдущие письма и фотографию я получил, но колоссальная перегруженность работой помешала мне своевременно поблагодарить Вас.[1] Вы представляете себе, что такое наш университет по своим размерам, в котором работает 500 профессоров и преподавателей! Кроме того, я состою директором Исследовательского института сравнительного изучения языков и литератур Востока и Запада и вице-директором Российской публичной библиотеки. Параллельно с этим веду большую научную работу. За последние годы я закончил обследование открытых мной на азовском побережье албанских колоний, много занимаюсь албанским языком и в этой области пришел к очень ценным наблюдениям и с точки зрения изучения болгарского языка, о чем на днях сделал доклад в Яфетическом институте нашей Академии наук на тему „Албанцы и албановедение".[2] Наш Яфетический институт занимается изучением протоисторических языков и этиологии Европы и Средиземноморья, к которым относятся, между прочим, баскский, этрусский, современные кавказские, вымершие яз(ыки) Малой Азии, скифский, албанский. Во главе института стоит мой друг, академик Ник. Як. Марр.

Институт, во главе которого я стою, обнимает все самые крупные наши лингвистические и литературные силы и развивает огромную работу, которая в текущем году, я надеюсь, выльется уже в форму наших печатных трудов. Свои „албанские колонии" я начну печатать, наверно, осенью. Если у Вас в

Софии имеются знакомые — албанцы, сообщите им о моих работах и сообщите им, что у нас сейчас создается совершенно новый подход к изучению албанск(ого) языка и албанской этнологии, который поднимает албановедение на высоту дисциплины первостепенного значения.

На днях я получил из Софии две книги „Македонски преглед", с наслаждением перечитал их и уже сделал в своем институте доклад на тему „Македонский научный институт в Софии и его деятельность".

Письма проф. П. Цонева, Мих. Димитрова ассист(ента) и посланные им книги о Хр. Ботеве, Нечаеве и пр. я получил, прочел их с большим удовольствием. Кланяйтесь им; я им лично буду писать. Но, вообще, болгарских научных изданий у нас пока еще нет, и это очень печально! У вас за последнее время вышло очень много ценных трудов по языку, литературе, археологии.

В университете я читаю болг(арский) язык и славянские древности, в которых большое место уделяю Болгарии. К сожалению, новых трудов болгарских в этих областях я не имею, и это затрудняет мою работу. Я не знаком до сих пор с реформой у вас орфографии. Мне нужно было бы до крайности иметь новую грамматику болг(арского) яз(ыка), новую вашу историю, очень нужен курс истории литературы болгарской. Мне необходимо было бы иметь что-либо лучшее из новейшей болг(арской) художеств(енной) литературы для чтения со студентами; за отсутствием такого материала я до сих пор принужден пользоваться „Под игото", которое имеется у меня в 10 экземплярах от старого времени.[3]

У нас идет сейчас большая культурная работа в наших болгарских селах на юге. Здесь создается школа на родном языке, пишутся учебники, издается газета. Я стою в тесном контакте с этою работою и помогаю нашим болгарам словом и делом.

Этим пока и ограничусь. От всех нас Вам и семье — привет! Собираюсь писать В. Н. Златарскому. Кланяйтесь от меня ему, Б. Цоневу, Арнаудову, Георгову, Милетичу, Г. Баласчеву — если он в Софии.

Ваш Н. Державин

[1] Наред с интензивната научна и педагогическа деятелност Н. С. Державин развивал и огромна обществена дейност. От 1922 до 1928 г. той бил депутат в Ленсъвета; в една от сесиите бил член на Изпълнителния комитет на Съвета. Той е и един от организаторите на научните работници при Съюза на работниците по просветата и редица години влизал в състава на нейния централен съвет в Москва.

[2] Тези статии и научни доклади били разработени и отпечатани от Державин през 1926 г. Вж. „Албановедение и албанцы". Язык и литература, 1926, т. 1, в. 1—2, с. 171—192.

[3] Всички пособия, нужни на Державин за неговата научна работа, му били изпратени своевременно.

15

1. XII. 1927

Дорогой Дмитрий Иванович!

Мы с большим нетерпением ждали приезда из Болгарии к нам на наш всенародный праздник Октябрьской годовщины дорогих, давно жданных друзей-делегатов, но так и не дождались их. Кого только у нас не было? Весь мир

был представлен, и кем? — лучшими представителями физического и умственного труда! Болгария все еще отсутствовала! Очень жаль! В числе делегатов я думал увидеть и Вас, очень поджидал Вас, поэтому, между прочим, и затянул ответ на Вашу последнюю открытку. Мы так радушно принимали гостей и дали такую массу новых впечатлений, что они очарованные разъехались по домам, никогда не воображая возможности увидеть у нас то, что они в действительности увидели. Вы не можете себе представить, как я горюю, больше того — как я страдаю от того, что болгарский трудовой народ и болгарская трудовая интеллигенция в эти великие дни нашего культурного и хозяйственного возрождения держатся вдали от нас. Что же делать? Пожимая Вам через пространство дружески руку, выражаю свою твердую уверенность в том, что мы, старые друзья болгарского трудового народа, доживем до того дня, когда будем иметь возможность действительно пожать его мозолистую братскую руку здесь, у нас, в Москве, в Ленинграде...[1]

Интересующую Вас книгу постараюсь Вам достать при первой физической возможности.

Посылаю Вам копию адреса, полученного мною от наших болгар по случаю исполнившегося 30-летия моей научно-литературной и обществ(енной) работы, посвященной изучению болгарского народа.[2]

Шлю Вам и семье Вашей общий наш сердечный привет и самые лучшие пожелания.

Дружески жму Вашу руку!

Ваш Н. Державин

[1] Както е известно, тогавашното фашистко правителство в България не поддържаше никакви дипломатически отношения със Съветския съюз, води открита антисъветска политика и не допуска делегации на трудещите се да се отзоват на ежегодните покани от страна на СССР да посетят първата социалистическа държава.

[2] Вж. писмо № 16.

16

Копия

Дълбокоуважаемий Николай Севастьянович!

В културно-историческия живот на българския народ, начевайки от време на славянските просветители и техните ученици и до сегашно време, имало е такива лица, които с златни букви са вписали своите имена в съзнанието на тоя народ. Освен Кирила и Методия и техните ученици: Климента, Ангелария, Лаврентия, Сава и Наума, — Черноризец Храбър, Иван Екзарх, Ефтимий Търновский, Паисий, Софроний Врачанский, Неофит Бозвели, Юрий Венелин, Г. Раковски, Хр. Ботйов, Д. Благоев и др. — ето[1] плеада от бляскави имена, които са оставили неизгладими следи в културно-историческия живот на българския народ. С своите литературни трудове и с своя самоотвержен живот тия лица са спомогнали българския народ да стане такъв, какъвто е — един от културните фактори на международната история.

В реда на тия бляскави имена в културно-историческия живот на българския народ Вашето име, дълбокоуважаемий Николай Севастьянович, зани-

мава[2] почетно място. И не без основание. С своята тридесетгодишна неуморна педагогическа, учена и обществена дейност, значителна част от която е посветена върху изследване на въпроси от етнографически, исторически, културен и обществен характер на българския народ; с своето безкористно и самоотвержено застъпничество за тоя народ през време на най-големите за него исторически изпитания, — с всичко това Вие придобихте право на онова почетно място, за което бе казано по-горе.

И ето, в деня на тържественното празнуване по инициативата на Българския Пед. Техникум — трийсетгодишнината на Вашата неуморна педагогическа учена и обществена дейност заедно с всички Преславски организации, населението и дошлите гости, — тържественото събрание поръча на Президиума да Ви изпрати настоящия адрес, като конкретен израз на справедлива оценка за направеното от Вас за българския народ.

Същевременно тържественното събрание поръча на Президиума да възбуди пред Съюзната Академия на Науките мотивирано ходатайство за приемането Ви член на тая Академия.[3]

Най-сетне, тържественото събрание Ви пожела, дълбокоуважаемий Николай Севастьянович, здраве и дълъг живот за полза на трудещите се в областта на възпитанието, науката и обществения живот и на българския народ.

Дим Димитров.
Президиум: Ф. Креслев.
Грънчаров
В. Федосов
Бунтовников[4]

с. Преслав — Мелитополско
13. VIII. 1927.

[1] Написано е т о вм. това е — под руско влияние.
[2] Написано з а н и м а в а вм. заема, също под руско влияние.
[3] Н. С. Державин бива избран за действителен член на Академията на науките на Съветския съюз през 1931 г.
[4] Подписалите адреса са били представители на българската интелигенция в селото. Между тях има учители (Бунтовников), лекар и др. Някои от тях са получили образованието си благодарение на Н. С. Державин.

17

14. II. 1928

Дорогой Дмитрий Иванович!

Спешу сообщить Вам, пользуясь свободной минутой, что согласно В(ашей) просьбе, я выслал Вам I том сумбурного, парадоксального и совершенно ненаучного труда Н. А. М о р о з о в а „Христос". По получению этого тома Вы мне напишите, я вышлю следующие, II и III, которые лежат у меня и ждут своей очереди. Очень хотел бы получить „Пряпорец" со статьями об орфографии и моем юбилее. Никто из софийских ученых никак не откликнулся

на мой юбилей! Неужели мое имя в Болгарии стало одиозным? Сейчас я читаю в университете: 1) Болгарский язык — 2 ч.; 2) Специальный семинарий по истории и диалектологии болгарского яз(ыка) — 2 ч. 3) Культурно-историческое введение в изучение современного славянства — 2 ч.; в этом курсе огромнейшую часть уделяю Болгарии.[1]

В понед(ельник) 11 ф(евраля) я прочел в Славянской комиссии нашего Научно-исследоват(ельского) института сравнительной истории литератур и языков Запада и Востока доклад на тему „Современная Добруджа в культурно-историческом, этнографическом и политическом отношениях".[2] Несколько ранее этого там же прочел доклад на тему „Из текущей литературы по македонскому вопросу".[3] На днях в Акад(емии) наук буду читать доклад об „Истории Д. Н. Златарского". Весною 1927 г(ода) прочел в инст(итуте) доклад об орфографической реформе в Болгарии. На днях выходит из печати моя работа „Русский абсолютизм и южные славяне"[4] и т. д. Словом, как Вы видите, Болгария у нас в Ленинграде представлена довольно удовлетворительно. Умру — этого не будет! Ведь я на всю Россию сейчас единственный и ревностный болгаровед, но, конечно, как и все мы, я далеко ушел в сторону от болгарской официальной науки и ее идеологии. Сердечный привет Вам и семье от всех нас.

Ваш Н. Державин

[1] От 1928—1938 г. Державин завеждал Катедрата по руски и славянски езици във Филологическия факултет на Ленинградския държавен университет.

[2] Този доклад и други изследвания в тази насока са дали материал на Н. С. Державин за книгата „Добруджа". Преведена с разрешение на автора от Д. Божков, София, косп. печатница „Напред", 1930, с. 36.

[3] Державин е посветил няколко труда на македонския въпрос: „Что видел и чего не видел г. Водовозов в Македонии". — Славянски известия, 1915, № 9, с. 123—127; „Болгарско-сербские взаимоотношения и македонский вопрос" и др.

[4] В „Русский абсолютизм и южное славянство" — Известия Ленинградского государственного университета, 1928, т. 1, с. 43—82.

18

13. VIII. 1928

Крым,
п. с. Байдары,
с. Бати-Лиман

Дорогой Дмитрий Иванович!

Накануне отъезда из Ленинграда на летний отдых я послал Вам благодарственное письмо и I том „Известий" нашего университета с моею статьей „Русский абсолютизм и южное славянство".

Вторую половину июля я провел на Кавказе, в Железноводске, где пил воду, а сейчас, с 10 августа живу до 30 августа в Крыму на берегу моря. Сюда мне переслали Ваше письмо из Варны с газетной вырезкой. В Варне я бывал, хороший городок! Что касается моей статьи о Добрудже, то она еще не на-

печатана. Удивляюсь, каким образом сведение о ней попало в Румынию, и также удивляюсь и тому, что болгарская газета не сопроводила изложение румынского источника никаким своим комментарием.[1] Что Добруджа — болгарская страна, ясно для каждого, малограмотного даже, человека. Ссылки автора на Милетича и пр. не выдерживают никакой критики. Осенью моя статья будет напечатана, и я немедленно вышлю ее Вам. Когда возвратитесь в Софию, прочтите мою статью в „Известиях“ и сообщите мне Ваше впечатление. В Крыму я пробуду до 31 августа, затем возвращусь в Ленинград.

Шлю Вам и семье Вашей от себя и жены сердечный привет. Желаю Вам благополучного отдыха в варненских обителях.

Искренне Вам преданный Н. Державин

[1] Касае се за статия на Н. С. Державин, още неотпечатана в тази година, а именно „Исторические судьбы Добруджи“ — Новый Восток, 1930, кн. 28, с. 124—142. В тази статия се разглеждат въпроси, свързани с историята на Добруджа. Сведения за нея попаднали в Румъния и румънският печат отбелязал в едно съобщение, че според Н. С. Державин Добруджа принадлежала на Румъния. Засегнат от изопаченото тълкуване на неговата статия, Державин пише горните редове.

19

11. XII. 1928

Дорогой Дмитрий Иванович!

Отвечаю на Вашу последнюю открытку, полученную мной сегодня. Ваши предыдущие письма с вырезками я своевременно получил и не успел Вам ответить только на второе письмо и только потому, что страшно загружен работой, которую начинаю в 10 часов утра и оканчиваю в 4 часа утра. Не буду подробно писать Вам на эту тему. Когда Вы приедете к нам, Вы увидите, как мы работаем. Мы с нетерпением ждем, что наши болгарские друзья все же когда-нибудь вспомнят о нас и приедут к нам, чему мы будем очень рады. Пора же, в самом деле, вам признать Советскую Россию! Бросьте надежду увидеть когда-либо реставрированною царскую Россию. Уверяю Вас, что этого мы никогда не допустим, как не допустим ни царства кадетов, ни царства меньшевиков. Я не партийный человек, а рядовой представитель советской трудовой интеллигенции, и мои слова отражают настроение, которым живет сейчас вся наша советская интеллигенция. При этих условиях оставаться Вам долее в положении „великой державы“, не желающей признавать Советской России—смешно!

На днях я получил письмо от проф. Л. Милетича, в котором он пишет мне о своем желании приехать в Россию. Я ему ответил совершенно авторитетно, что Советское правительство не ставит никаких препятствий никому из представителей науки и трудящейся интеллигенции, доброжелательно к нам настроенной, к приезду в Россию. Напротив, мы рады всякому приезду в этом

роде, рады восстановить нормальные культурные связи со всеми народами. У нас имеется даже специальное общество культурной связи с заграницей или так назыв(аемый) ВОКС (Всесоюзное общество культурной связи с заграницей), которое оказывает всякое содействие приезжающим к нам товарищам — ученым, писателям, артистам, художникам, педагогам и пр. В больших центрах у нас имеются Дома ученых, где можно остановиться и получить пансион за самую ничтожную плату, а в отдельных случаях и совсем бесплатно. Мы Вам покажем такие редкости, о которых Вы и не подозреваете!

Очень Вам благодарен за все присланные мне материалы, за прекрасную статью обо мне, которая очень меня тронула, за Ваше содействие к получению мною очень ценного для меня „Училищен преглед", который я получаю самым аккуратным образом. Напишите мне, какие Вам выслать книги, немедленно исполню Ваше поручение. Я считаю себя Вашим должником. У нас — огромная книжная продукция! Работа моя о Добрудже задерживается из-за того, что я не имею одной недавно вышедшей книги: J. Weiss. Die Dobrudscha im Altertum. Historische Landschaftskunde, изданной в Sarajevo в серии „Zur Kunde der Balkanhalbinsel Reisen und Beobachtungen", Heft 12.

В этой серии в 1916 г. вышла интересная книга проф. Гавр. Кацарова:[1] Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker, которую я имею от автора. Пока я не раздобуду этой книги, я не могу двинуть своей работы. Одновременно с этим буду писать и Кацарову, наверно, она у него имеется; не вышлет ли он ее мне во временное пользование.

Сообщаю Вам интересующий Вас адрес М. Горького: Italia, Sorrento, villa Sorita, Maximo Gorky (A. Peschkoff).

Какие это у Вас к нему дела, нельзя ли узнать по-подробнее! Сейчас я надеюсь быть более свободным, а, значит, и более аккуратным в своих ответах на письма. Буду рад получить от Вас весточку и буду еще более рад ответить Вам по всем интересующим Вас вопросам. Примите от меня, от Марии Ивановны, от моего сына Константина сердечный привет Вам, Вашей супруге и детям.

Дружески жму Вашу руку. Ваш Н. Державин

[1] В Архивния институт на БАН се намират четири писма от Н. С. Державин до Гавр. Кацаров. Първото е от 1. XII. 1927 г. В него видният съветски учен благодари за изпратените му от Кацаров: 1. България в древността и 2. Задачи на българската археология. Другото е от 11. XII. 1928 г. По повод аналогичната си работа Кацаров моли Державин да му изпрати книгите: Die Dobrudja im Altertum и др. Третото писмо носи дата 21. V. 1945 г., писано е в Княжево, през време на последното пребиваване на Н. С. Державин в България. Благодари на Кацаров за изпратените материали и заминавайки за Москва, му желае здраве. Последното писмо е от 16. VI. 1945 г. То е написано от Константин Н. Державин по поръчение на баща му.

20

19. XII. 1928

Дорогой Дмитрий Иванович!

Только что получил Ваше последнее письмо с вложением поручительного бланка для М. Горького. Очевидно, наши письма разошлись, и Вы сейчас уже имеете мое предыдущее, в котором я дал подробные ответы на все Ваши вопросы и, в частности, сообщил Вам адрес М. Горького. С ранней осени он уехал из Ленинграда к себе на о-в Капри, где и живет сейчас. Мне кажется, Вам надо написать непосредственно ему по указанному мною адресу. У него имеется специальный управляющий делами, который и оформит надлежащим образом доверенность на защиту его авторских прав. Если почему-либо Вам это трудно сделать, то я возьму на себя отправку ему бланка и Вашего письма, в котором Вы так обстоятельно изложили все, что надо сделать.

Жду от Вас ответа. Не сердитесь на меня за мои длительные проволочки в ответах на Ваши письма, которые доходят до меня аккуратнейшим образом. Причины этого, чисто субъективные, я изложил в моем письме. Теперь в своих ответах надеюсь быть аккуратнее. Не представил лч бы сейчас интереса для болгарских читателей популярный очерк современной русской литературы объемом листов 12? Изданная на болг(арском) языке, она могла бы сейчас найти некоторый сбыт для себя и у нас среди наших болгар.

Такую книгу я бы мог довольно скоро написать, получив от Вас соответствующие справки.

Шлю от всех нас Вам и семье сердечный привет и наилучшие пожелания.

Ваш Н. Державин

21

28. II. 1929

Дорогой Дмитрий Иванович!

Сегодня, вернувшись из Москвы, где я пробыл две недели на Всесоюзном (т. е. раньше мы сказали бы „Всероссийском“) съезде научных работников, нашел Вашу открытку. Предыдущее письмо Ваше я тоже получил, но, Дмитрий Иванович, я так перегружен срочной текущей работой, что я не успеваю немедленно отвечать на письма, которых у меня собираются целые горы. Я захватил Ваше письмо с собою в Москву, надеясь, что там мне удастся урвать свободную минуту и написать Вам из Москвы, но этого не удалось сделать. Работа была огромная, и я буквально выбивался из сил. Очень прошу Вас извинить меня и не сердиться на меня; на ближайшее время, очевидно, я буду неаккуратен в своих ответах, что не должно ни на минуту смущать Вас, так как мои старые добрые отношения к Вам остаются неизменными. Ваше письмо произвело на нас очень грустное впечатление. Наши

мысли и чувства с Вами. Хочется верить, что Вас минует чаша неприятностей. От всей души шлем Вам и Вашей семье наш общий сердечный привет и пожелания благополучия. Происшедшее с Вами для нас совершенно непонятно: мы уже давно забыли возможность подобных дел![1]

Интересующую меня книгу о Добрудже я давно уже получил от проф. Кацарова, использовал ее и на днях ему возвращаю.

Статью о Добрудже я уже сдал в печать.[2] Сомневаюсь, чтобы она могла удовлетворить вашего массового интеллигентного читателя. Подобные вопросы мы решаем по-нашему, в порядке федерации: 1) Добруджа — географически, исторически, этнографически болгарская страна, 2) румынские бояре нагло ее захватили, как они же захватили и Бессарабию, и не имеют на нее никаких прав, 3) но и притязания болгарской буржуазии на обладание Добруджей должны получить сейчас отпор, ибо Добруджа должна принадлежать только Добрудже, т. е. крестьянам и рабочим Добруджи независимо от национальности и каких бы то ни было традиций. Вот основные тезисы моей статьи, которая, во всяком случае, дает самый решительный отпор, обоснованный на данных исторических и этнографических, румынским захватчикам.

Что касается моего участия в Вашем журнале, то я с полною готовностью рад принять в нем посильное участие в целях популяризации нашей современной художеств(енной) литературы, но предварительно я должен все же познакомиться с характером Вашего издания.[3] Ведь у вас в Болгарии информация о Советской России весьма поверхностная, нередко извращенная.

Прочитав недавно в одном из ваших журналов подобного рода заметку, я написал его редактору свое изумление по поводу сообщаемых им невероятных сведений, которые, таким образом, не могут содействовать установлению добрых отношений между Болгарией и Россией. Он мне ответил, что эти сведения он взял из газеты Милюкова,[4] вполне ему доверяя, а Милюков в Болгарии пользуется большою любовью. Это, конечно, для нас не оправдание. С нашей точки зрения, Милюков — дело исторического прошлого, давно и бесповоротно сданное в архив. Между М(илюковым) и Советской Россией нет ничего общего, и для Милюкова, конечно, невозможно сказать подлинную правду о нас, невыгодно и политически недопустимо. Как же можно черпать сведения и пускать их в широкий оборот из столь ненадежного и заведомо субъективного источника. Вы же, Дмитрий Иванович, прекрасно понимаете, что малейший ошибочный тон, взятый по отношению к нам, делает невозможным для меня какое бы то ни было участие в издании.

Шлю Вам от всех нас сердечный привет.

Ваш Н. Державин

[1] По това време Дино Божков бил уволнен от Министерството на просвещението, което споделил в едно свое писмо с Н. С. Державин.

[2] Вж. писма № № 17 и 19.

[3] Дино Божков бил замислил да издава списание и предложил на Державин да сътрудничи в него.

[4] Павел Милюков (1859—1943) — буржоазен историк. Един от главните организатори на либерално-монархическата партия. След Великата октомврийска социалистическа революция Милюков е активен деец за антисъветска чужда интервенция. След разгрома на интервенцията Милюков емигрира в Париж и от 1920 г. издава там антисъветски вестник „Последние новости". В писмото се касае именно за този му вестник.

22

Ленинград, 11,
ул. 3 июля, д. 18,
кв. 2 (Публичная библ.)

23. XII. 1929

Дорогой Дмитрий Иванович!

Я чувствую и сознаю, что я очень пред Вами виноват, но, к сожалению ничего не могу поделать к самоисправлению и уверен в том, что Вы на меня не сердитесь. Я имею свободное время для своей работы и писем только от 10 до 3 ч. ночи. С 10 ч. утра до 7 ч. вечера ежедневно я занят служебными делами. За время, которое я имею для своих работ, я должен готовиться к лекциям, к докладам, писать статьи, отвечать на груду писем и т. п. Много ли можно сделать за пять часов ночной работы? Вот этим только и объясняется то, что я, при всем моем желании, не имею физической возможности быть аккуратным в деле дружеской переписки. Но это не должно останавливать Вас писать мне. Я и вся моя семья всегда с большим удовольствием и очень рады бываем получить от Вас весточку. Поэтому на мое долгое вынужденное условиями моей трудовой жизни молчание Вы на меня не сердитесь.

Сердечное Вам и Вашей супруге с детьми спасибо за фотографический семейный снимок. Надеюсь, скоро придет день, когда и лично мне удастся с Вами увидеться. Мне очень надо было бы побывать и поработать в Софии. У меня начаты две большие работы: 1) „Болгария и болгары“ и 2) „История болг(арской) литературы.“[1] Однако, от непосредственного общения с Болгарией, с болгарск(ой) наукой, литературой и их достижениями нас отделяют 16 лет! При таком интервале мы не имеем возможности ничего ни говорить, ни писать о Болгарии, за исключением того, что мы можем черпать из вторых рук. За эти годы у вас выросла новая художеств(енная) литература, новая критика, новая журналистика, с которыми я не знаком, а я веду в университете курсы по истории болг(арской) литературы и готовлю на эту тему книгу...

Я, действительно, присутствовал в Праге 7—16 окт(ября) на съезде славянских филологов,[2] но я не предполагал быть в Праге и собрался туда в последние три дня перед открытием съезда, а поэтому и сообщить Вам о своей поездке не мог. В Праге же был настолько занят работами съезда, который протекал в трех городах: Прага, Брно и Братислава, что написать оттуда кому-либо из своих друзей хотя бы открыточку я не имел возможности. Я был очень рад встретиться в Праге на съезде с Милетичем, Златарским, Младеновым, Романским, Теодоровым; очень рад был освежить свои старые воспоминания и впечатления...

Каждый день жду выхода из печати своей статьи о Добрудже;[3] к сожалению, в печати она значительно сокращена, в целях экономии места, но как только я получу ее, сейчас же вышлю Вам, на Ваш суд... Я очень рад, что Вы установили связь с моим сыном, бывшим Котиком, а теперь Константином Николаевичем,[4] молодым советским ученым и председателем Ленинградского отделения Всесоюзного общества культурной связи с заграницей. По всем ин-

тересующим Вас вопросам культурного порядка — наука, искусство, литература, театр, кино и т. д. — сноситесь чрез него с этим обществом, и Вы аккуратнейшим образом будете получать все необходимые Вам справки и указания. Оно имеет контакт со всеми странами мира, где в наиболее крупных культурных центрах имеются местные аналогичные организации друзей Советского Союза, помогающие налаживанию культурных взаимных связей данной страны с СССР...

Примите от всех нас сердечный привет; передайте его Вашей супруге и детям. Не сердитесь на меня и пишите.

Ваш Н. Державин

[1] Вж. История болгарской литературы. Т. 3. Эпоха промышленного капитализма Вып. 2. Алеко Константинов, 1863—1897. М.—Л., АН СССР, 1935, 177 с.

[2] През 1929 г. Н. С. Державин бил представител на СССР на Конгреса на славянските филолози в Прага.

[3] Вж. писма 17, 19, 21.

[4] Державин, Константин Николаевич — роден в град Батуми на 5 февруари 1903 г. починал на 2 ноември 1956 г. От 1927 г. бил няколко години пълномощник на Всесъюзното общество за културни връзки с чужбина, след това бил аспирант в Академията на науките на СССР, където учил под ръководството на А. В. Луначарски от 1930—1931 г. От 1931 г. К. Державин станал научен сътрудник I степен на Държавния институт по история на изкуствата в Ленинград и скоро започнал да преподава история на западноевропейските литератури в различни висши учебни заведения в Ленинград. От 1940 г. станал старши научен сътрудник в Института за руска литература (Пушкинов дом). През 1945—1946 г. той бил в научна командировка в България. От 1946—1950 г. преподавал в Ленинградския университет в Катедрата по история на задграничната литература. Преподавал там история на испанската литература и история на славянските литератури. От 1950 г. К. Державин е старши научен сътрудник в Института по славяноведение на АН на СССР, скоро преди смъртта си се завърнал в Института по руска литература — старши научен сътрудник.

В 1946 г. К. Н. Державин бил избран за член-кореспондент на Българската академия на науките. Научните му трудове възлизат на повече от 200. Голяма част от тях са посветени на проучвания в областта на българската история и театър.

23

3. VII. 1930

Дорогой Дмитрий Иванович!

Письмо Ваше от 11. VI получил. Оно меня очень огорчило сообщением о болезни. До сих пор за многие годы нашего знакомства Вы никогда ни слова не говорили мне о болезни. Позвольте, во-первых, не верить Вашему заявлению, а во-вторых, во всяком случае, позвольте от души пожелать Вам с максимальной пользой для своего здоровья провести свое летнее пребывание в Варне.

Посылаю Вам свою статью о Добрудже.[1] Как и моя предыдущая статья „Русский абсолютизм и южное славянство“, она не может понравиться националистическим кругам вашей буржуазной общественности типа С. С. Бобчева и ему подобных. С интересами и настроениями этих кругов я не считался. Я интересовался только политическими судьбами Добруджи и ее рас-

крепощением от какого бы то ни было ига, болгарского или румынского — безразлично. Поэтому, если моя точка зрения очень расходится с господствующими у вас на этот счет воззрениями, я прошу Вас — не делайте ее предметом широкой огласки во всех деталях: не хочу дразнить гусей! Сейчас этого делать не стоит... Статья напечатана сокращенно. Я был бы Вам очень рад, если бы Вы по прочтении ее поделились бы со мною своим впечатлением, а если у меня имеются ошибки, укажите их. Имейте при этом в виду, что это первая и единственная в нашей литературе статья о Добрудже и что она написана мною в трудных для русского научного работника условиях вашего отрыва от Советской России. Этот отрыв очень вредит делу нашего ознакомления с подлинною вашею жизнью, наукой, искусством, литературой. С будущего учебного года я приступаю к подготовке к печати много лет читавшегося мною в университете курса по истории болгарской литературы, но что у вас сделано в этой области за последние 15 лет, или вовсе не знаю, или знаю очень плохо, а для нас сейчас современное славянство представляет исключительный интерес. Старина ваша жевана и пережевана и порядочно навязла в зубах. Нам нужна ваша новизна, ваша новая послевоенная Болгария, а ее мы так же мало знаем, как и Вы мало знаете нас. Вот почему и я не меньше Вашего горюю, что между вами и нами нет до сих пор соглашения, но я не теряю надежды, что уже не далек тот день, когда взаимоотношения между Болгарией и Советской Россией наладятся. Совершенно авторитетно могу заявить Вам, что со стороны Советской власти имеется полная готовность к урегулированию недоразумения, равным образом, как и полная готовность принять у себя любого научного и культурного работника из любой страны, если он не враждебно настроен по отношению к нам. Вот почему я думаю, что вы ошибаетесь, если думаете, что это мы, русские, не пускаем вас к себе. Очевидно, имеются какие-то новые факторы, мешающие осуществлению Вашей заветной мечты навестить нас, чему мы были бы очень рады. Могу только одно сказать: не падайте духом и терпите; не вечно же будут продолжаться эти тяжелые годы нашей взаимной отчужденности, искусственно поддерживаемой нашими врагами.[2]

Посылаю Вам при этом первый проект реформы болгарской орфографии для наших украинских болгар. Он еще не проведен в жизнь и, очевидно, будет еще переработан, но основные принципы его, несомненно, останутся нетронутыми, они вытекают из нужд нашего культурного и хозяйственного социалистического строительства, и с этой точки зрения они, естественно, расходятся с принципами, на которых построена ваша орфография.

От души желаю Вам и семье Вашей всего наилучшего. Всем Вам мы шлем наш сердечный привет.

Искренне Вам преданный Н. Державин

Мой летний адрес — до 1 сент(ября);
Крым, Байдары; д. Батилиман — мне.

[1] Касае се за „Исторические судьбы Добруджи" — Новый Восток, 1930, кн. 28, с. 124—142.

[2] Д. Божков няколко пъти е искал разрешение от официалните български органи да отиде в СССР, но винаги му е било отказвано.

24. IX. 1930

24

Дорогой Дмитрий Иванович!

Очень рад, что мое последнее письмо, отправленное Вам из Крыма накануне моего отъезда оттуда по Вашему софийскому адресу, Вы получили. Не менее рад и тому, что Вы успели справиться с переводом моей статьи. Дня через 2—3 Вы получите заказным пакетом две дополнительные главы, посвященные этнологическим и историческим деталям вопроса.* Сейчас они в переписке. С удовольствием дам коротенькое предисловие для болгарского читателя, но дайте мне немного времени. Сейчас у меня особенно горячие дни — начало учебных занятий! Может быть, для Вас не безынтересно будет узнать, что с этого года мы приняли в наш университет 30 душ болгар из наших болгарских районов; это дети крестьян, прошедшие наш болгарский педагогический техникум в с. Преславе (в котором я родился в 1877 г.). До революции здесь, в центре болгарского населения, была русская учительская семинария, в которой и помину не было о болгарском языке, хотя в ней учились болгары, которые по окончании курса становились учителями в местных болгарских школах, где преподавание велось на русском языке, а болгарский язык был запрещен. Сейчас на месте русской учительской семинарии мы имеем болгарский педагогический техникум, где все предметы преподаются только на болгарском языке и где в числе предметов преподавания имеются русский и украинский языки. На Украине техникумы — высшие учебные заведения; у нас в РСФСР это учебное заведение промежуточного характера между средней и высшей школой. Сейчас в СССР мы имеем несколько автономных болгарских районов, где школа, суд и вся администрация ведутся на болгарском языке. Кроме того, наши национальности и их национальные органы управления имеют право относиться с высшими центральными органами на своем родном языке. Таким образом, в этом году в наш университет принята большая группа болгарской молодежи в порядке специальной командировки местными болгарскими организациями. Эта молодежь распределена по разным факультетам. Имеется группа этой молодежи, душ 12, и на моем историко-лингвистическом факультете, который с этого года превращен в отдельный Историко-лингвистический институт. Заниматься эта болгарская молодежь будет по особому плану, в котором, кроме обязательных для всех студентов общеобразовательных предметов, на первом месте стоят болгарский язык, история болгарской литературы, история болгарского народа и древнеболгарский язык. Кроме того, у нас сейчас в Ленинграде организовано научное общество болгароведения, где я состою председателем. Мы имеем в виду вовлечь нашу болгарскую пролетарскую молодежь в интересы и достижения болгарской культуры, науки и искусства и всесторонне изучать наш болгарский народ, содействуя этим самым максимальному подъему его культуры и просвещения. Таким же точно образом в нашем университете организовано обучение греческой, польской и финской молодежи, на основах углубленного изучения родного языка и национальной культуры. После окончания университета вся эта молодежь будет работать в своих национальных районах СССР. Сплошного гре-

* Эти две главы одна за другою должны следовать после печатной гл. I.

ческого населения в одном Мариупольском округе у нас имеется свыше 100 000; имеются у нас специальные польские районы, а финскими народами населен весь наш Север до глубин Сибири. Все это — завоевание нашей Октябрьской революции!

И вот, в этой нашей обстановке грамадного культурного и хозяйственного строительства, я, конечно, совершенно не понимаю того, как болгарская интеллигенция может устраивать такие торжественные встречи и овации нашим врагам, так называемым „русским" ученым за границей. Если эти овации устраивает правительство Ляпчева — Цанкова, это понятно! Но участие в этом деле интеллигенции для меня, да и не только для меня, а для всех нас, людей беспартийных, совершенно непонятно. А, кроме того, подлинная русская наука делается все же не заграницей, в кругах нашей эмиграции, а здесь, у нас в СССР, и какая наука! Один мировой конгресс сменяется другим: физики, математики, почвоведы и пр. и пр. К нам съезжаются ученые, со всего мира и учатся у нас!

Вот только болгарские ученые нас не признают, но зато они очень хорошо встречают наших эмигрантов... Не может же этого быть! Я не верю! Объясните, пожалуйста, в чем дело? — Во всяком случае за присылку материалов очень и очень Вам благодарен.

Теперь несколько слов по интересующему Вас вопросу.[1] Прежде всего, Вы должны знать, что у нас в СССР проведено полное отделение церкви от государства. Церковное имущество (храмы со всей обстановкой) сейчас у нас передано в ведение общин верующих, которые обязаны не только хранить это имущество, но, пользуясь им для своих вероисповедных нужд, поддерживать его целость и сохранность. Если данная община плохо выполняет свои обязательства или вовсе их не выполняет, то имущество от нее может быть отобрано и передано другой организации, а если этой другой не находится, тогда имущество консервируется, пока не найдется организация, готовая взять его в свое пользование на общих началах и т. д. В связи с огромными успехами в области культурного и хозяйственного строительства, религиозные интересы в широких народных массах у нас очень упали, что я лично наблюдал в прошлом году также в Польше и Чехословакии. Очевидно, это общее явление, неизбежный результат исторического процесса. В силу этого оказывается, что некоторые церкви остаются бесхозными, некому взять их на свое попечение, и они стоят без дела. Если то или иное из таких бездействующих сооружений представляет собой историческую или художественную ценность, оно сохраняется и поддерживается правительством как исторический или художественный памятник, а если оно не представляет собой никакой ценности и угрожает общественной безопасности, то оно или разбирается или приспосабливается для культурно-просветительных целей. Никаких гонений религиозных людей у нас нет. Это возмутительная чепуха, гнусность, басни, искусно поддерживаемые на Западе по чисто политическим соображениям нашими врагами. Богослужение совершается у нас совершенно открыто и публично, и каждому предоставляется полная свобода вероисповедания. Мы, советская интеллигенция, ученые, неоднократно протестовали против этой лжи, возглавляемой римским первосвященником, апеллировали к западноевропейской интеллигенции, но, очевидно, последняя настолько закабалена, что не решается или не может посадить почтенного папу на свое место, а мы его давно послали... к маме, и

глубоко верим в то, что то же самое скоро будет и на Западе... Верно то, что религия у нас не поддерживается правительством в силу отделения церкви от государства, верно и то, что она не поддерживается и трудовыми массами, культурно необычайно выросшими, имеющими в своем распоряжении не только искусство Мариинского театра, но величайших артистов, композиторов, дирижеров всего мира. Зачем им поп? Они думают больше о царствии божьем на земле, а не на небе, ибо если они будут думать о небе, так в один миг те, кому давно надо было бы быть на небе, вырвут у них землю, совершенно понятно!... Я сам лично, как Вы знаете, никогда не интересовался вопросами религии, с церковью порвал всякие сношения с 18-летнего возраста, а сейчас мне уже 52 года, но с попами в своей жизни дело имел часто, дрался с ними, видя в них злейших врагов культуры, науки и прогресса. Такими они остались и сейчас, и если, бывает, что тот или иной попик в своем божественном экстазе прорвется какой-либо спекуляцией, мошенничеством или воспоминаниями о прелестях царского режима, рабоче-крестьянская власть привлекает его к законной ответственности как мошенника и жулика, а не как религию; поп-преступник не есть же религия, а попы, надо Вам сказать, в контрреволюции играли у нас не последнюю роль: редкое гнусное дело обходилось без попа! Вот на этой-то почве в тех же контрреволюционных кругах и создалась сознательная ложь и клевета, будто бы наша рабоче-крестьянская власть преследует религию: не религию она преследует, а жуликов и прохвостов, хотя бы и в священном сане! Вот все, что я могу сообщить Вам по интересующему Вас вопросу. Конечно, с Вашей стороны было бы большой заслугой, если бы Вы с своей стороны, где возможно, в меру своих сил, помогали бы нам разоблачать истинную подоплеку поповского похода против нас. Что касается „Безбожника“, то я просто не удосужусь купить его и послать Вам, так как сам лично не имею физической возможности отдавать себя этим интересам. Но обещаю Вам все же Вашу просьбу выполнить.

Очень и очень рад, что врач нашел состояние Вашего здоровья удовлетворительным. Постарайтесь строго выполнить его предписания.

Простите за мое длинное письмо, но оно вызвано Вашими вопросами.

От себя лично, Марии Ивановны и Константина Николаевича шлю Вам, Вашей уважаемой супруге и детям наш сердечный привет и наилучшие благопожелания!

На 2-ой странице того же номера „Мира“ меня очень заинтересовала в отделе „Новини и съобщения“ заметка „Из партиите“...

Ну, будьте здоровы! Желаю Вам всяческих успехов.

Ваш Н. Державин

[1] Д. Божков се интересувал от черковния въпрос в Русия след Великата октомврийска социалистическа революция.

25

21. X. 1930

Дорогой Дмитрий Иванович!

Получил Вашу открытку от 8. X. Одновременно с письмом я тогда же послал Вам заказною бандеролью рукопись, дополнительную часть к моей статье о Добрудже.[1] Получили ли Вы ее? Я очень хотел, чтобы она вошла в состав Вашего издания.

Предисловие, если в нем окажется необходимость, прошу сделать Вас как переводчика и издателя: мне и некогда, да притом же я не хочу задерживать Вашей работы. Я чувствую, какие строки в заключительной части Вас смущают. Я думаю, что в болгарском издании их можно, конечно, выпустить. Вообще, прошу Вас, отнеситесь с максимальной осторожностью к тексту, чтобы, с одной стороны, не исказить его и, с другой — чтобы напрасно не раздразнить гусей; в последнем сейчас нет никакой надобности.

Примите мой сердечный привет и наилучшие пожелания.

Ваш Н. Державин

[1] През 1930 г. Дино Божков превежда с разрешение на автора книгата „Добруджа" от Н. С. Державин (вж. „Добруджа", 1930, София). В предговора към книгата Д. Божков между другото отбелязва: „. . . Тая книга в оригинала е по-обемиста. Има в нея интересни части за културното минало на Добруджа, научно изследване. Тия части не влизат в това българско издание по технически причини. Може би те ще бъдат издадени отделно: ръкописите за тях ми са изпратени от любимия и уважаван автор."

В писмото се касае именно за тези допълнения.

26

12. XII. 30

Дорогой Дмитрий Иванович!

Отвечаю на Ваше последнее письмо от 1. XII. с. г.

Недели две тому назад я получил из Софии, не знаю — от кого, один номер газеты „Добруджа" (брой 116 и 117) — орган Союза просветительно-благотворительных обществ „Добруджа" в Болгарии. Спешу Вам сообщить к сведению, что он мне очень не понравился, да, кроме того, в нем имеются такие вещи, которые ни в каком случае не могут содействовать налаживанию нормальных взаимоотношений между Советской Россией и Болгарией (см. „Резолюции, гласувани от XIV редовен конгрес" и „Добруджанския Дон Кихот в обиколка"). Я очень обеспокоен тем, чтобы в этом органе не появилось бы какой-либо заметки обо мне, особенно хвалебной. В добруджанском вопросе я стою на диаметрально противоположной точке зрения и не хочу никого вводить в заблуждение, особенно те факторы в болгарской общественности, по отношению к которым „Добруджа" занимает резко враждебную позицию,

но доброе настроение которых по отношению ко мне является для меня вопросом первостепенной важности. Я Вас покорнейше прошу в этом смысле всячески оградить мою личность. Покорнейше прошу Вас также беречь мой портрет. В таких изданиях, как „Добруджа“, он не может иметь места ни под каким видом. Я убежден в том, что Вы меня понимаете и в ближайшем же письме дадите мне в этом смысле несколько успокоительных заверений.

По поводу Ваших сношений с нашим „Интроргкино“[1] на предмет широкого распространения в Болгарии наших советских фильмов, я думаю, что самым важным препятствием в данном деле служит неналаженность дипломатических и торговых взаимоотношений, т. е. отсутствие необходимой для всякого серьезного начинания и серьезных разговоров юридической базы. Я считаю большим Вашим успехом уже то, что „Интроргкино“ установило с Вами персонально связи и послало Вам для Болгарии свою картину „За ваше здоровье“. Для ясноты дела Вы должны иметь в виду, что все подобные предприятия у нас носят или государственный, или общественный характер. Поэтому, совершенно естественно, развивать широко свою деятельность у вас на базе только персонального доверия или персональных связей они не могут. Вы этому не удивляйтесь и не сердитесь за это на наше „Интроргкино“. Оно, несомненно, пойдет Вам навстречу, но при более нормальных международно-юридических условиях. Кроме того, надо иметь в виду, что оно завалено и перегружено работой по отношениям со странами, которые находятся с нами в дружественных сношениях, где имеются необходимые законные юридические основания для широких сношений и гарантии.

Болгария пока стоит вне этих стран. Я далеко стою от этого мира, но готов был бы оказать Вам возможное в моих силах содействие путем своего письменного обращения в дирекцию „Интроргкино“, но думаю, что при настоящем положении вещей это не принесет делу никакой пользы. Не думайте, что „Интроргкино“ благосклоннее отнесется к Вашему „Киноуниверситету“, хотя на его стороне то, что оно — общественная организация, а Вы пока — отдельная личность. А вот как только Вам удастся организовать „Общество друзей советской культурфильмы“,[2] Вы об этом немедленно сообщите в Москву, дайте также характеристику того, что представляет собою „Киноуниверситет“; думаю, что тогда у „Интроргкино“ будет больше данных для установления связей с Вами. Буду Вам очень благодарен, если Вы будете держать меня в курсе дел, проявляется ли у Вас движение в сторону сближения с Советским Союзом и как оно проявляется. Я только и живу мыслью о скорейшем наступлении этого дня. От меня и всей моей семьи Вам и Вашей семье сердечный привет. Большое спасибо Вам за содействие, которое Вы оказываете мне снабжением меня литературой. Б. Пенева пока не получил!

Искренне Вам преданный

Н. Державин

[1] През 1929 г. в България бил основан „Български киноуниверситет“ от проф. Ас. Златаров, Тодор Самодумов и Дино Божков с цел да популяризира сред нашата младеж културни филми, внасяни от чужбина. От „Интроргкино“ — Москва бил внесен филмът „За Ваше здраве“, третиращ борбата срещу алкохолизма. Този филм, придружаван с подходяща сказка, бил прожектиран из цяла България. За това голямо постижение в областта

на българското кино голяма заслуга има синът на Николай С. Державин — Константин Н Державин. Последният, като пълномощник-представител за Ленинград на Всесъюзното общество за културни връзки с чужбина, се застъпил за нашия киноуниверситет, написал редица писма-ходатайства в Москва и Берлин, на тамошното „Торгпредство" и в България били получени съветски културни филми. Писмата на К. Н. Державин, писани по този случай, са предадени за съхранение в музея на Българската кинематография.

[2] Такова общество било създадено, но тъй като не било благосклонно посрещнато от официалните власти, не дало очакваните резултати.

27

12. IV. 31

Дорогой Дмитрий Иванович!

Спешу сообщить Вам, что я получил высланную мне г. Балабановым „България — 1000 години", а также и несколько книг отдельных авторов, высланные мне от 5. III. с. г. № 5008. Очень прошу Вас выразить от моего имени глубокую признательность г. Балабанову Н. за ценный для меня, для моих научно-преподавательских занятий и для моих студентов подарок. Относительно книги „България — 1000 години" я уже писал проф. В. Н. Златарскому. Повторю и Вам, что это выдающееся по замыслу, по плану и по исполнению издание, которое станет на долгие годы настольной книгой для всякого болгароведа и славяноведа. Как строгие, вообще, к печатному слову критики и требовательные читатели, мы, конечно, хотели бы видеть в этом же труде и очерк, посвященнный такому крупному историческому факту в жизни болгарского народа в прошлом, как богомильство, и кое-что другое, но, тем не менее, то, что дано в книге, представляет собою большую научную ценность и для меня, как историка и историка болгарской литературы, драгоценное пособие. Несколько растянута статья Д. Т. Страшимирова. По своему объему и характеру содержания (частное исследование со множеством деталей) она более подходила бы для какого-либо специального академического издания, чем для настоящего юбилейного сборника, рассчитанного на широкие круги читателей и долженствующего дать сжатые очерки самого общего итогового характера, а не специальные монографии, что представляет собою статья Д. Т. Страшимирова. Очень интересная по материалам, эта статья менее удачна в методологическом отношении: историк революционных движений, сознательно открещивающийся от социологического анализа изучаемых им фактов, — это недоразумение, а не история! В лучшем случае — это архибуржуазная, контрреволюционная история революции. Повторяю, мы очень строгие судьи и к авторам, особенно историкам, предъявляем очень строгие методологические требования. История — не сказка, не рассказ, не повествование, а анализ. Его-то и недостает Д. Т. Страшимирову. С большим интересом и пользой для себя я прочел статью д-ра Ив. Сакызова. Сообщаемый им материал в систематическом изложении есть основа и истории, и литературы, и революции. Не мешало бы г. Страшимирову присмотреться поближе к этому материалу! Словом, юбилейный сборник составлен очень удачно и представляет собой очень интересное и полезное издание, даже при всех тех строгих требованиях, кото-

рые к печатному слову обычно предъявляем мы, советские читатели. С большим интересом и нетерпением я жду присылки мне Бояна Пенева „История на новата българска литература".[1] Я сейчас веду в нашем университете занятия по истории болгарской литературы, готовлю к печати общий курс истории болг(арской) литературы[2] и, конечно, был бы очень рад получить книгу одного из наиболее талантливых болгарских историков литературы. Прошло несколько дней после получки мною книг от г. Балабанова, как я получил два номера „Златорога" и полное собрание соч. Йордана Йовкова (8 томиков) от изд(ательства) „Хемус". Не знаю, кого благодарить за любезность и внимание. Прежде всего благодарю Вас за Вашу протекцию и отзывчивость к моим книжным нуждам. Я не знаю, кого персонально благодарить в „Хемусе"; Вы мне напишите, а пока будьте добры, от моего имени поблагодарите за высылку журнала и книг. Журнал я проглотил в один вечер. Книги помогут мне дать историко-литературный очерк о Йовкове. Становясь во главе Института славяноведения Академии наук СССР, я буду в изданиях института давать широкое место (равно как и вообще в изданиях нашей Ак(адемии) наук) информации о вашей книжной продукции, о ваших писателях и изданиях. „Златорог" произвел на меня самое хорошее впечатление, равно как и прекрасное чистенькое издание сочин(ений) Йордана Йовкова. Все это своевременно с благодарностью будет мною публично отмечено. Конечно, я был бы очень рад отблагодарить издательство присылкой каких-либо наиболее интересующих его наших изданий, и если в этом смысле я получил бы от Вас справку, я был бы очень рад на любезность ответить тем же.

Я нахожу, что Вы очень хорошо поступили, передав свое издание Добруджи добруджанцам. Они, несомненно, очень нуждаются.[3]

На днях собираюсь побеспокоить Вас следующим поручением. Когда в 1910 г. я был вместе с московским профессором М. Н. Сперанским в Софии, Сперанский сделал любительский фотографический снимок с покойного Пенчо Славейкова в кабинете директора Нар(одной) библ(иотеки). Это, конечно, очень редкая вещь и очень важная для истории болгарской литературы и общественности. В свое время я получил от проф. Сперанского один экземпляр снимка в маленьком формате. На днях я заказал приготовить мне этот снимок в увеличенном размере, и вышло очень удачно. Я пошлю Вам два экземпляра этого снимка. Один покорнейше прошу Вас передать от меня на память в Нар(одную) библиотеку, где в 1910 г. Пенчо был директором и где я в тиши его кабинета проводил с ним многие часы незабываемых мною бесед. Второй экземпляр этого снимка я попрошу Вас передать Маре Бельчевой и засвидетельствовать ей от меня, как старого и близкого друга Пенчо, мои горячие симпатии и сердечный привет.[4]

На другом снимке такого же происхождения, но менее удачном, Вы найдете покойного Б. Цонева, меня и моего сына, Котика, которому сейчас уже 28 лет, у подъезда Народной библиотеки. Один экземпляр этого второго снимка попрошу Вас передать туда же, в библиотеку, а второй — моим друзьям, вдове Цонева, в доме которой в Софии и на даче я вместе с Марией Ивановной часто бывал, но о судьбе которой сейчас уже давно ничего не знаю. От меня и Марии Ивановны передайте ей тоже самый горячий привет.

Вот, дорогой Дмитрий Иванович, какую навалил я на Вас нагрузку! Очень рад буду отплатить Вам тем же. . .

Примите от меня и моей семьи сердечный привет и передайте наш привет супруге.

Искренне Вас уважающий

Н. Державин

[1] Касае се за „История на българската литература", т. I от която излиза през 1931 г., а томовете II и III излизат от печат през 1933 г.

[2] Вж. Очерки по истории болгарской литературы эпохи капиталистического накопления и промышленного капитализма. Стоян Михайловски как сатирик (1856—1927).

[3] Книгата на Н. С. Державин „Добруджа", която била преведена от Дино Божков на български, била предадена по желание на автора на просветително-благотворителното дружество „Добруджа" с право да я издаде.

[4] Н. С. Державин бил в преписка с Пенчо Славейков. В архива на музей „Петко и Пенчо Славейкови" с инв. № 78 е запазено писмо от Н. С. Державин до П. Славейков с дата 1910 г., Одеса. В него Державин го поздравява от свое име и от името на семейството си. В същия архив с инвентарен № 224 е запазено копие от снимката, за която говори Державин в писмото си. На нея личи П. Славейков в кабинета си като Директор на Народната библиотека — 1910 г. Д. Божков изпълнил молбата на големия руски учен, предал тази снимка на Мара Белчева, като с архива на нашата поетеса тя попада по-късно в музея на П. Р. Славейков.

28

17. IV. 31

Дорогой Дмитрий Иванович!

Одновременно с этим письмом посылаю Вам заказной бандеролью книгу проф. Никольского „История русской церкви". Думаю, что эта книга из нашей современной литературы в интересующей Вас области даст Вам конкретное представление о наших основных методологических установках. В этой же книге Вы найдете список всех изданий интересующего Вас издательства. На основании этого списка составьте и пришлите мне Ваш список desiderata, а я вышлю Вам все, что Вас интересует. Сделайте это не откладывая.

Сердечный привет!

Ваш Н. Державин

Я уже запечатал было это письмо, как вспомнил, что мне очень нужна статья Божана Ангелова на тему „Хронологический обзор библиографических трудов в Болгарии". Она напечатана в журнале „Родна реч", год. IV, кн. 1 („ Към въпроса за уредба на българския общ книгопис"). Я Вас покорнейше прошу, раздобудьте и вышлите мне этот номер; спросите у кого-либо из Ваших знакомых на время для меня. Использовавши статью, я могу номер журнала вернуть. Буду Вам очень благодарен. Дело в том, что у меня приготовлена к печати аналогичная работа и я по необходимости задерживаю

сдачу ее в печать — пока не познакомлюсь с этой новой болгарской работой, чтобы случайно не упустить из виду в своей работе чего-либо существенного.[1] За услугу, тысячную по счету, которую Вы мне уже оказали, буду Вам весьма благодарен.

Н. Д.

[1] Вж. „Очерк болгарской библиографии". В кн. Сборник статей к сорокалетию ученой деятельности академика А. С. Орлова, АН СССР, 1934, с. 45—57.

29

16. VIII. 940

Дорогой Дмитрий Иванович! Вчера я получил Вашу открытку и спешу на нее ответить.[1] Все мы, жена, Мария Ивановна, сын Конст(антин) Ник(олаевич) и я, живы и здоровы и шлем Вам и Вашей семье наш сердечный привет и благодарность за Вашу неизменную добрую память. Мы переживаем сейчас великие события, которые воодушевляют нас на большую работу. Побывавшие у Вас 7 наших футболистов это маленький кусочек новой Советской России. Она такая же по своим достижениям во всех областях жизни. Через несколько дней я уезжаю на лечебный отдых в Кисловодск. Вернусь к 1 октября. Зимою выйдет моя большая книга с несколькими очерками по истории болг(арской) литер(атуры) начального периода Возрождения:[2] П(аисий) Хиленд(арский) и Софр(оний) Врач(анский). Д(аю) кое-что новое. Привет!

Н. Державин

[1] Текстът е написан на пощенска картичка.

[2] Вж. Очерки по истории болгарской литературы эпохи Возрождения. 1. Паисий Хилендарски и его „История Славяноболгарская", 1762. 2. Софроний Врачанский. Его жизнь и литературная деятельность (1739—1813) — 1941 г.

30

20. IV. 1947
г. Ленинград
ВО, 6л. д. 39, кв. 17

Дорогой Дмитрий Иванович!

Спасибо Вам за письмо от 16. II, которое я получил в начале апреля. Ваша ласка и Ваше внимание ко мне и всей нашей семье очень нас тронуло. Сейчас, отложив свои текущие дела в сторону, спешу ответить прежде всего

Вам За приглашение приехать в Болгарию на лето я Вам очень благодарен. Мне нужна Болгария с ее теплом и прохладою, с ее сухим воздухом, фруктами и овощами. Здоровье мое почти восстановлено полностью; осталась только сильная слабость ног и кое-какие неполадки в организме, но самочувствие у меня прекрасное. Самое большое мое лишение после перенесенной болезни — это болезнь горла, я не могу много говорить и в частности не могу читать лекций. Надеюсь, что с течением времени я справлюсь с этою болезнью. Во всяком случае, сейчас для восстановления сил и здоровья мне очень была бы полезна Болгария и именно Княжево, о чем мы в семье мечтаем. Я никогда не забуду прожитого мною лета 1945 г. в Княжево.[1] Я убежден, что если мне удалось сравнительно скоро побороть свое заболевание,[2] то этим я обязан в значительной мере климатическим условиям Княжево.[3] Мы все до сих пор живем светлыми воспоминаниями о днях, проведенных нами в Княжево в 1945 году. Прошу Вас передать мой и всей моей семьи горячий привет княжевской общественности за внимание и оказанный мне прием. Однако, сейчас приходится считаться с общей обстановкой и материальными затруднениями, которые приходится переживать Вашей, дорогой моему сердцу и любимой родине. Поэтому о поездке в Болгарию в этом году я пока не думаю, откладываю это дело до будущего года, когда хозяйственная жизнь войдет несколько в колею, что для меня совершенно ясно, как дважды два — четыре. Независимо от этого, мысли мои всегда с Вами и Болгария всегда стоит у меня перед глазами. . .

Я очень рад, что Вы близко познакомились с писателем Лесковым. Это один из наших оригинальных писателей. В языке его много искусственности и отсебятины, т. е. личной выдумки, но вообще язык его оригинальный. Сейчас он отодвинут у нас несколько на второй план ввиду специфичности своего содержания, тем более, что по талантливости он никогда не стоял рядом ни с Гоголем, ни с Тургеневым и пр., а всегда относился еще и до революции к числу dii minores.

В середине прошлого века наряду с термином турчанка (в дворянско-помещичьей среде) употребляли у нас термин ТУРКИНЯ или ТУРКЕНЯ, называя этим термином всякую женщину, привезенную с Балк(анского) п-ва; ею могла быть и гречанка, и болгарка, и кто угодно, но иметь в составе дворовой прислуги турчонка или турчанку — это было в помещичьей среде своего рода модой.[4]

Вас интересует личность Спиридона Николаевича Палаузова. Вероятно, это сын Николая Христофоровича Палаузова. Во всяком случае С. Н. Палаузов, одесский болгарин, представляет собою выдающегося русского ученого-болгароведа середины XIX в. Ему, между прочим, принадлежит знаменитая монография „Век болгарского царя Симеона“, СПб., 1852, не утратившая своего научного интереса и до настоящего дня. Для более подробной справки посмотрите Энциклопедический словарь Брокгауза (русск. изд.), т. XXII, стр. 605.

В этом году мы пережили в Ленинграде, да и в Москве тяжелую весну, недавно сошел снег, стоят холодные и сырые погоды, а мне нужно солнце и тепло.

Примите от всех нас — меня, Марии Ивановны и Константина Николаевича — сердечный привет. Передайте такой же привет от всех нас Вашей Марии Ивановне[5]

и Вашим прекрасным детям. Я жалею, что моя болезнь помешала мне в Софии чаще с Вами встречаться. Надеюсь наверстать это в ближайшем будущем.

Дружески жму Вашу руку.
Ваш Н. Державин

[1] През 1945 г. Н. С. Державин посетил за трети и последен път в живота си България в качеството си на член на съветската делегация на Славянския събор, свикан в София по случай тържественото отпразнуване 67-годишнината от Освобождението на българския народ от турско иго. Българското правителство, Отечественият фронт, прогресивната наша общественост и целият ни трудов народ оказаха на най-крупния руски българовед и виден деятел на съветската наука изключително внимание. Николай Севастьянович взе участие в работата на Славянския събор, прочете в Софийския университет цикъл лекции по история на България, изнесе редица доклади в Българската академия на науките за българо-руските фолклорни връзки, за организацията, дейността и научните достижения на Съветската академия на науките. В отчета на Н. С. Державин от 1. V. 1945 г. до Председателя на Академията на науките на Съветския съюз акад. Л. Комаров, копие от който се намира понастоящем в Партийния архив на ЦК на БКП, Державин между другото сочи, че за три месеца (от 1 март до 1 юни 1945 г.) той прочел в България 21 лекции и доклади, изнесъл 29 приветствия в различни градове на страната и написал 25 статии и 1 книга в български превод „Племенные и культурные связи русского и болгарского народов". Нашето правителство награди големия съветски учен с ордена „Св. Александър" II степен; градовете Свищов и Пловдив го избраха за почетен гражданин; БАН го избра за почетен член, Софийският университет за доктор на науката. В съпроводителните бележки на своя отчет Державин казва: „О приеме со стороны болгарской общественности и болгарского отечественофронтовского правительства писать Вам не буду. Это далеко превзошло мои ожидания и глубоко трогает меня как выражение чувств болгарского народа к СССР и русскому народу." Копие от този отчет Державин изпраща и на Георги Димитров.

[2] В България през време на последното си гостуване Н. С. Державин вследствие на прекомерна преумора и вълнения заболява от отслабване на сърдечно-съдовата деятелност и получава лек удар.

[3] На негово разположение е била предоставена вила в Княжево.

[4] В едно от произведенията на Лесков се говори за една прислужница туркиня, Божков пита за произхода на тази дума.

[5] Жена на Д. Божков.

31

24. IX. 1947
Ленинград 4
ВО, 6л., 39 кв. 17

Дорогой Дмитрий Иванович!

В дополнение к телеграмме приношу Вам прежде всего от себя и всех Ваших искренне любящих Вас друзей Державиных извинение за промедление с ответом. По-видимому, это обстоятельство заставило Вас написать мне три письма, которые все аккуратнейшим образом и своевременно были получены мною. Объясню Вам, почему я до сих пор не удосужился ответить Вам.

Прежде всего, состояние моего здоровья. После перенесенного мною у Вас в Софии заболевания на почве утомления, я до сих пор еще не успел окончательно поправиться и полностью восстановить свои силы. Сейчас я почти здоров, но не совсем здоров. Так, например, я до сих пор еще не твердо хожу; не могу громко говорить, быстро утомляюсь, поэтому не могу читать лекций и т. п. Если я сейчас относительно и здоров, то потому, что живу на строгом режиме питания и труда и этого режима я не нарушаю, потому что мне хочется еще немножко пожить и поработать. В связи с этим я пока еще воздерживаюсь от дальних поездок, которые, при нынешних условиях народного питания, сейчас пока еще очень затруднительны. Я имею в виду поездки по жел(езной) дороге. Поездки самолетом трудны для Марии Ив(ановны), она очень болезненно переносит их. Живу я сейчас и в Москве, и в Ленинграде. Основное местожительство мое — Ленинград (Вас(ильевский) о-в, 6 л(иния), д. 39, кв. 17), но мне часто приходится бывать и в Москве (Пятницкая ул., 33) по разным академическим, общественным и литературным делам. В Москве же я имею и своих врачей — консультантов. Июль и август я с Мар(ией) Ив(ановной) провел в известном санатории под Москвой — „Узкое“, который принадлежит Академии наук. В начале сентября опять был в Москве, где принимал участие в праздновании 800-летия Москвы. Я состоял членом правительственного юбилейного комитета. В середине октября, вероятно, опять придется быть в Москве на очередной сессии Академии наук, которая будет носить юбилейный характер в связи с отмечаемым в этом году 30-летием Советской России. С другой стороны, ввиду болезни, я должен был весьма сжать свой рабочий день. Сейчас я стараюсь в 12 ч. — не позже — обязательно быть уже в постели, а прежде я никогда не ложился спать раньше 4-х часов утра. Встаю по-прежнему в 9 ч. утра и значительную часть дня обязательно провожу на воздухе, где-либо за городом, чему помогает то обстоятельство, что как в Ленинграде, так и в Москве я имею в своем распоряжении автомобили. Для работы у меня остается очень мало времени, но я не горюю: поработал за свою жизнь достаточно, пора и отдохнуть, но отдых не любит меня и я все же продолжаю свои работы. Сейчас я печатаю IV том „Истории Болгарии“.[1] III должен выйти в сентябре; сдаю в печать небольшую книжечку о Христо Ботеве,[2] сдал большую монографию об Иване Вазове.[3] Мечтаю об общем курсе истории болг(арской) литературы, для которого у меня уже сделано очень много.

Константин Ник(олае)вич недавно выпустил прекрасную работу о Вольтере, сейчас он работает над Сервантесом и готовит книгу по истории болгарской драмы. Он имеет специальное высшее театроведческое образование... Таким образом, еще раз примите от всех нас сердечный привет и благодарность за внимание и приглашение приехать в Болгарию. Это наша общая мечта, но осуществить ее придется несколько позднее при более благоприятных условиях здоровья и путешествий. О своей прошлой поездке мы всегда вспоминаем, как о прекрасном сне. К сожалению, моя неожиданная болезнь помешала мне увидеть Болгарию так, как того хотелось бы. О Морозове напишу Вам несколько слов в следующем письме. Пока просмотрите нашу „Литер(атурную) энциклопедию“ и вообще — не увлекайтесь им! Дружеский привет Вашей милой Марии Иван(овне) и моим друзьям — детям.

Н. Д.

[1] От 1945—1948 г. излиза от печат четиритомната „История на България". — История Болгарии. Т. 1. Происхождение болгарского народа и образование первого болгарского государства на Балканском полуострове. М. — Л., АН СССР, 1945, 248 с.; Т. 2. Болгария времени первого и второго царств (679—1393). М. — Л.; АН СССР, 1946, 161 с.; Т. 3. Болгарский народ под турецким владычеством. М.—Л.; АН СССР, 1947, 127 с.; Т. 4. Национально-освободительное движение в Болгарии (от конца XVIII в. до 1877). М.—Л.; АН СССР, 1948, 242 с.

[2] Христо Ботев — поэт-революционер, 1847—1876. М. — Л.; АН СССР, 1948, 103 с. През 1948 г. Н. С. Державин бил награден за този свой труд със Сталинска премия, I степен.

[3] Иван Вазов. Жизнь и творчество. М. — Л.; АН СССР, 1948, 352 с.

32

13. XII. 1947

Дорогой Дмитрий Иванович!

От себя лично и от всей моей искренне любящей Вас семьи шлю Вам, Вашей супруге и Вашим детям наш сердечный привет и благодарность за присылку нам Вашей заметки в газете „Народен пастир", из которой мы впервые узнали о состоявшемся переименовании Одринской улицы в улицу моего имени.[1] Это высокая честь, и я уже беспокоюсь, как отблагодарить Вас и княжевчан за оказанное мне столь лестное для скромного ученого внимание. Я никогда не забуду, что первую информационную заметку обо мне лет 45 тому назад напечатали Вы в газете „Пряпорец" под заглавием „Второй Венелин". Эту заметку я храню у себя до сих пор. Она будет выставлена на моей юбилейной выставке, устраиваемой Ленинградским университетом в связи с исполняющимся моим 70-летием со дня рождения и 50-летием моей научно-литературной работы. Празднование намечается на декабрь текущего года (15 числа), когда я отмечаю обыкновенно годовщину своего рождения.

Здоровье мое сейчас в удовлетворительном состоянии. Страдаю только длительным заболеванием горла, что совершенно лишило меня возможности читать лекции и доклады. От дальних поездок я пока еще воздерживаюсь, тем более, что сейчас я живу на строгом режиме питания и труда и постоянно имею дело с лекарями и лекарствами. Не теряю надежды, что горло мое к лету поправится. При случае передайте мой горячий привет княжевчанам и засвидетельствуйте им мое уважение и благодарность. Я всегда с восторгом вспоминаю те радостные и незабываемые для меня дни, которые я провел в 1945 году в с. Княжево.

Вашу статью „Николай Морозов" я прочел с большим удовольствием. Прекрасная статья! Я лично был знаком с Морозовым и его супругой и поддерживал с ними дружеские отношения. Это был большой человек по своей страдальческой жизни и по своей моральной личности. Провести 25 лет одиночного тюремного заключения и сохранить такую бодрость духа и жизнедеятельность, какую сохранил Ник(олай) Алекс., это дается немногим. Как „шлиссельбуржец" он пользовался всегда и всюду глубокой любовью и уважением. Он очень любил науку и много работал, но он не был по существу ученым. Шлиссельбургская крепость помешала ему стать подлинным ученым. Так, напр., он хотел быть историком („Христос"), но отрицал под-

линность всех первоисточников, греческих и римских, и утверждал, что все они, начиная с апостольских посланий, как и все сочинения античных, греческих и латинских писателей, представляют собой фальшификацию эпохи итальянского Возрождения. При этом его нельзя было переубедить в противном. Я начал было читать его „Христос", но после первых же нескольких страниц должен был прекратить это совершенно бесполезное занятие. А он все писал и писал . . . Советская общественность относилась к нему с исключительным уважением и вниманием и не хотела его обижать. Поэтому его сочинения печатались, поэтому же он был избран в почетные академики, поэтому же ему было подарено советским правительством большое имение на Волге (около Рыбинска) и пр. Вот что значила всколзь брошенная мною фраза — „не увлекайтесь Морозовым". „Откровение в грозе и в буре" представляет собою самое удачное из всех его произведений, основанных на домыслах и фантазии.

Рукописи Сечанова я пока не получил. Возможно, что он направил ее моему сыну, Константину Николаевичу, специалисту по истории и теории театра. При свидании с сыном я его спрошу. Болгарских газет я, к сожалению не получаю, и доставать их в Ленинграде невозможно. Поэтому я был бы Вам весьма признателен, если бы Вы время от времени снабжали меня прочтенными Вами газетами, но это, конечно, не обязательно, а только лишь время от времени и по мере возможности.

Еще раз крепко обнимаю и целую Вас, своего старого и любимого друга. Привет от Марии Ивановны, меня и профессора „Котика" Вам, Вашей Марии Ивановне, милой Веселине[2] и капитану Георгию.[3] Не сердитесь на меня, если я иногда не сразу отвечаю Вам на Ваши письма. У меня очень большая корреспонденция, а времени мало.

Ваш Н. Державин

[1] В чест на големия и заслужил съветски учен бившата улица „Одрин" (в Княжево) била наречена на името на Н. С. Державин.
[2] и [3] Дъщеря и син на Д. Божков.

33

22. VI. 1948

Дорогой Дмитрий Иванович!

Сейчас только возвратился из своих поездок (по научным делам) в Москву и в Киев и начинаю свой летний отдых. Начинаю его, как видите, с письма Вам. Ваше письмо давно лежит у меня на столе в ожидании очереди. Сейчас ему угрожала новая волна писем и телеграмм, которые идут ко мне в связи с присуждением мне Сталинской премии. Но меня уже стала не только мучить, а просто грызет совесть за мое промедление с ответом Вам. Прежде всего, горячо благодарю Вас за приветствие, за статью, очень хорошо написанную (я Вас давно знаю как прекрасного стилиста), и за интересную книгу Минко Генова „Етюди върху . . ."[1] и пр. Больше от него я ничего не получал. Я очень рад, что мои друзья в Софии отметили так торжественно мой юбилей, но никаких сообщений о нем я не имею, и если бы не Ваше письмо,

я и не знал бы, что у Вас был отмечен этот знаменательный не только в моей личной жизни, но в жизни русско-болгарской общественности день.

Вам пришла в голову замечательная мысль: напечатать в эти дни статью „Втори Юри Венелин". Вашим трогательным приветствием открывался мой путь почти пятьдесят лет тому назад, и Ваше же приветствие на ту же тему встречает меня и в день 50-летия моей работы, о которой тогда мы и мечтать не могли, т. е. не предполагали — я говорю о себе, — во что она выльется.

Сейчас мой „Христо Ботев" удостоен высшей Сталинской премии; только что поступила в продажу большая монография „Иван Вазов"; заканчивается печатанием IV том „Истории Болгарии" и т. д. В этих работах прошла вся моя жизнь, закончившаяся болезнью на почве переутомления и запрещением мне усиленно работать. Но не усиленно я все же работаю. Хочу сделать кое-что и по истории болг(арской) литературы, хотя бы систематизировать уже имеющиеся у меня работы. Вот тут-то книга М. Генова мне будет очень полезна. Я прошу Вас, передайте ему от меня привет и благодарность.

Отчета Княжевского читалища я еще не получил. Получил от них приветственные телеграммы, на которые ответил с большим удовольствием и радостью, но отчета не получил. Книги уважаемого М. Генова о происхождении болгар я пока тоже еще не имею.

Шлю Вам от себя, от Марии Ивановны и Константина Николаевича наш сердечный привет и наилучшие благопожелания. Просим передать наш привет Вашей супруге, Марии Ивановне, дочери Веселине, вполне оправдывающей своей натурой свое прекрасное имя; не забудьте передать от нас привет и Вашему молодому капитану и поздравить его от нас с молодой супругой. От души желаем молодоженам счастья, любви и благополучия.

Дорогой Дмитрий Иванович! Не сердитесь на меня за мое долгое промедление с ответами на Ваши письма и пишите... мы будем Вам всегда очень благодарны. Дружески жму Вашу руку. Ваш

Н. Державин

[1] Божков цитирал книгата на М. Генов „Етюди върху старобългарската литература", 1947 г.

34

16. XI. 1949

Дорогой Дмитрий Иванович!

Первое полученное мною от Вас письмо было от 12. IX. 1949 г. До этого письма в течение длительного времени я не имел от Вас писем, поэтому и не писал Вам. Сентябрь же я проводил в подмосков(ном) санатории „Боровихе". С 3 октября лег в Москве в Кремлевскую больницу для маленькой операции — удаления из носа полипов, затруднявших мне дыхание. К 20 октября я вернулся к себе домой в Ленинград, а 11 ноября опять уехал в Москву для участия в сессиях Акад(емии) наук. Таким образом я живу и в Москве, и в Ленинграде, но главная моя квартира остается в Ленинграде. Это скитание между Ленинградом и Москвою отражается, конечно, неблагоприятно прежде всего

на моем здоровье, а затем и на моих занятиях. После перенесенного мною в 1945 г. у Вас в Софии заболевания здоровье мое пошатнулось и я стал полуинвалидом, в частности — уже не могу читать лекции. Таким образом, мои публичные лекции в Софии были моею лебединою песнью. Особенно я страдаю болезнью ног, с трудом хожу. В санатории „Боровихе" я лечил ноги электричеством; мне стало легче. В будущем году надеюсь еще месяц провести в том же санатории. Думаю, что улучшу положение своих ног. Сейчас большую часть времени я живу за городом, на даче, которая расположена в местах, Вам хорошо известных, у б. станции Финляндской ж. д. Келломяки. Здесь правительство построило для академиков, проживающих в Ленинграде, городок из 25 дач, среди соснового леса, на высоком плато, возвышающемся над городом Терриоки. Наш поселок называется Комарово, так называется и жел.-дорожная станция — по имени б. президента Акад(емии) наук Комарова. Город Терриоки называется теперь Звенигород, а расположенный в этом же районе поселок Куокалла теперь называется Репино. Знаменитую репинскую дачу „Пенаты" немцы и финны разрушили до основания, осталась от нее груда камней, уцелела только могила Репина. Мы много времени проводим на даче и зимой. Она у нас благоустроена, хорошо отапливается, а зимою воздух здесь исключительно здоровый. Кроме того, на даче мы пользуемся тишиной и спокойствием; меня не тревожат ни телефонные звонки, ни посетители, так что я могу и отдыхать и работать. По возвращении из Москвы, мы с Марией Ивановной уедем на дачу, откуда, по мере надобности, я буду приезжать в город, а в конце ноября опять придется быть в Москве, в декабре — тоже. Константин Николаевич живет сейчас на даче и усиленно работает над диссертацией о Сервантесе. Со дня на день ждем выхода в свет его большой книги, посвященной истории болгарского театра. Сейчас мы с ним принимаем большое участие в издании болгарской художеств(енной) литературы. Летом я отредактировал сборник рассказов Л. Каравелова, сейчас редактирую большой сборник избранных произведений Ив. Вазова и т. п.

Здоровье Марии Ивановны тоже неважное. Она по-прежнему уделяет много внимания и труда уходу за мной.

Живу и каждый день думаю, удастся ли мне еще раз побывать у Вас в Болгарии, среди своих друзей и знакомых. А если бы и удалось, то в какой роли я мог бы сейчас явиться к Вам, когда я не могу читать лекций. Очень горюю по поводу преждевременной смерти Г. М. Димитрова, с которым я имел счастье поддерживать самые дружеские отношения.[1] Он бы нашел выход для моего „безвыходного" положения.

С восторгом и радостью вспоминаю всегда дни, проведенные в Софии, в Княжево. Передайте мой горячий, сердечный привет моим княжевским друзьям. Княжево всегда стоит у меня перед глазами.

Ну, дорогой Дмитрий Иванович, на этом закончим пока нашу беседу. Я верю, что мы еще увидимся.

Верю, что я еще буду в Софии. Желаю Вам, Вашей милой Марии Ивановне, Вашим детям — здоровья, счастья, успехов и благополучия. К моим пожеланиям горячо присоединяются Константин и моя Мария Ивановна.

Дружески жму Вашу руку.

Ваш Н. Державин

[1] Н. С. Державин изпитвал към Георги Димитров най-топли чувства. Особено крепка станала тяхната дружба след внезапното заболяване на Николай Севастьянович в България през 1945 г. С изключителните си грижи и топло съчувствие към съветския учен Георги Димитров спечелил сърцето и благодарността не само на Державин и неговото семейство, но и благодарността на целия съветски народ. В Партийния архив на ЦК на БКП са запазени няколко ценни документа, свидетелстващи за голямата любов и уважение на Николай Севастьянович към Г. Димитров и за топлите грижи и внимание на вожда на българския народ към Державин.

Още при самото заболяване на Н. Державин Г. Димитров поканва неговата жена, син и снаха да посетят болния и останат в България, за да се грижат за него до заминаването му в Москва. В писмо от 7. VI. 1945 г. жената и снахата на Н. С. Державин благодарят на Георги Димитров за участието му в тежките за семейството дни. „Вашите грижи ще пробудят нови жизнени сили в Николай Севастьянович", пишат те. В друго писмо, с дата 11. VI. 1945 г., синът на Н. Державин — Константин Н. Державин благодари на Г. Димитров за това, че се е погрижил да улесни пристигането от Москва на съветския специалист-невролог Ю. В. Коновалов, за да лекува болния, докато е в България. Следват телеграма и писмо до Г. Димитров от 13 юни и 3 юли 1945 г., с които семейството на Н. Державин го уведомява, че здравословното състояние на Николай Севастьянович върви към подобрение. На 21. VII. 1945 г. проф. Коновалов по молба на Георги Димитров му съобщава за значителното подобрение в здравословното състояние на Державин. Благодари от името на семейството на съветския учен, а така също и от името на Съветското правителство за големите грижи и моралната помощ, оказана му като лекар от Г. Димитров в неговата тежка задача. На 27. X. 1945 г. Н. С. Державин лично пише на Георги Димитров, описва здравословното си състояние. Пътуването му в България го обогатило с огромен материал от знания и наблюдения. „Я был окружен в Болгарии такой широкой народной любовью, вниманием и лаской, что говорить на эту тему без слез я не могу", казва той.

35

9. VII. 1950

Дорогой Дмитрий Иванович!

Спешу ответить на Ваше последнее письмо. Очень благодарю Вас от себя лично, от Марии Ивановны и Константина за добую память. Мы отвечаем Вам тем же, постоянно вспоминаем Вас и не теряем надежду увидеться. Я на 2 года младше Вас. Здоровье мое удовлетворительное. Сердце хорошее, легкие — тоже. Однако меня мучит полнота, от которой я никак не могу избавиться, несмотря на строгую диету. По-видимому, на почве полноты в последнее время меня часто стала мучить одышка: я ничего не могу поднять, затрудняюсь передвигаться и т. п. Мое заболевание в Болгарии на почве переутомления в 1945 г. положило конец моему здоровью, в частности — лишился возможности читать лекции и доклады. Другими словами, все более и более становлюсь инвалидом! Но лечащие меня врачи убеждают меня, что я заблуждаюсь и что я совершенно здоровый человек! Так это или нет, не знаю, но работы своей не прекращаю.

Сегодня я получил большую телеграмму от Председателя Академии наук Тодора Павлова. Он отвечает мне на моё приветствие по случаю юбилея Ив. Вазова. В телеграмме своей он дает блестящий и весьма лестный отзыв о моей книге, посвященной Ив. Вазову и его творчеству. Как Вы знаете, я состою почетным академиком вашей Акад(емии) наук, а между тем я не только не получил приглашение на вазовские юбилейные торжества, но и простого извеще-

ния о чествовании болгарской общественностью 100-летней годовщины со дня рождения Ив. Вазова с краткой программой торжества. Из газет я узнал, что моя книга переводится на болгарский язык. Таким образом, мой возраст и одышка мешают мне предпринимать какие-либо дальние поездки или вылеты. Кроме того, один я уже не решаюсь никуда выезжать. Меня всегда сопровождает Мария Ивановна, а она не может ни летать, ни передвигаться на пароходе. Вот и я сижу, тем более, что я не получил и вообще не получаю никаких не только приглашений, а даже простых извещений. А я бы с радостью еще раз побывал в Болгарии, в Софии и в Княжево. Передайте мой сердечный привет моим княжевским землякам. Передайте княжевцам и семье Мандушева мое глубокое соболезнование по поводу его неожиданной для меня смерти.

Газеты с Вашими воспоминаниями я пока не получил.

Таким образом, дорогой Дмитрий Иванович, я и моя маленькая семья ни минуты не забываем Вас и Вашей милейшей семьи, которой шлем наш горячий привет. Я очень хотел бы побывать у Вас, но сейчас мое здоровье несколько ухудшилось, я боюсь и летать, и ехать. Надеюсь, что скоро оправлюсь и стану совсем на ноги.

К вазовскому юбилею я написал десяток статей для газет и журналов в том числе одну большую статью — исследование — „Вазов и русская литература", для Института славяноведения.

Посылаю вам недавно изданную нашей Академией наук книжечку, посвященную мне и библиографии моих трудов. Может быть, она Вам пригодится.

Прошу передать наш сердечный привет Марии Ивановне (Божковой), милейшей Веселине и Георгию Дмитриевичу.

Сейчас я живу на даче в хорошо известных Вам местах Финляндской ж.-д. ст. Келломяки, теперь она называется Комарово. В этой местности Советское правительство отвело ленинградским академикам участок, построило академический поселок из 24 дач и каждому академику подарило в собственность дачу — прелестный домик в два этажа, 6 комнат, с большим дворовым участком земли, где у меня разбит хороший цветник и огород. Половину двора занимает сосновый лес. Из окон моей комнаты я вижу море. Недалеко от нашего поселка находится б. дача Репина — „Пенаты".

Крепко Вас целую, дружески жму Вашу руку и от души желаю Вам здоровья и благополучия.

Ваш Н. Державин

36

28. I. 1951

Дорогой Дмитрий Иванович!

С большим удовольствием, хотя и с некоторым опозданием, отвечаю на Ваше последнее письмо. Прежде всего, примите от меня и Марии Ивановны наш сердечный привет и самые лучшие пожелания. Мы до глубины души тронуты Вашей доброй памятью о нас и отвечаем Вам неизменно тем же.

Ваше пребывание в Ленинграде в дни нашей молодости было для нас большою радостью. После Вас такого друга у нас уже не было, хотя кое-кто из наших болгарских знакомых и навещал нас. Сейчас все они уже в могиле. От души желаем Вам и всей Вашей милой семье здоровья, благополучия, долгих лет жизни и успехов. В 1945 г., злополучный год в моей жизни, Вы в смысле своего здоровья оставили у меня хорошее впечатление совершенно здорового человека, которому предстоит еще много лет жизни. Я же, после заболевания в Софии, стал уже почти инвалидом. Хожу плохо, как ходил когда-то Пенчо Славейков, немного лучше. Надеюсь, однако, что мои ноги скоро совсем поправятся. Но читать лекций я уже не могу, говорить долго тоже не могу, следовательно, и читать докладов тоже не могу. Но сердце у меня хорошее, кровяное давление — нормальное, склероз меня не беспокоит, поэтому я и живу и еще понемногу кое-что делаю. Но ездить далеко один не могу. Мне часто приходится бывать в Москве по должности члена Президиума Академии наук, и меня всегда сопровождает Мария Ивановна, сделавшаяся из моей подруги моей нянькой. Очень хотелось бы мне побывать еще хотя бы разок в Болгарии, но об этом мне страшно даже и думать. Очень далеко! А самолетов Мария Ивановна не выносит!

Сейчас болгарское Министерство информации высылает мне много болгарских газет, получаю также издания Болгарско-советского дружества — так что я в курсе всех подробностей текущей болгарской народной жизни. Много у вас делается интересного! Я восхищаюсь! От души желаю болгарскому народу стать крепко на ноги.

Константин Николаевич напечатал новый большой свой труд — „История болгарского театра". Откровенно должен сказать, замечательный труд![1]

Мой Вазов произвел у Вас в Болгарии хорошее впечатление, чему все мы очень рады.

Работаю сейчас я уже меньше, чем работал раньше. Мне запрещено переутомляться, волноваться и т. п. Но жить без волнений невозможно. И, хотя я и работаю значительно меньше и не переутомляюсь, но все же не перестаю волноваться, т. е. не перестаю жить полнотой человеческой жизни. Долго ли еще протяну, конечно, не знаю, но чувствую себя сейчас вполне удовлетворительно.

Одновременно с этим письмом посылаю Вам отдельным пакетом книжечку, где Вы найдете мой биографический очерк и полный список моих печатных трудов. Другой биографии пока нет.[2]

Примите от меня, Марии Ивановны и Константина наш сердечный привет и наилучшие пожелания. Передайте наш горячий привет Вашей Марии Ивановне, сыну и дочери с самыми лучшими от нас пожеланиями.

Крепко Вас целую. Ваш

Н. Державин

П. С. Дорогой Дмитрий Иванович!

Очень прошу Вас, не ставьте мне на вид то, что я не сразу отвечаю Вам на Ваши дружеские письма, и пишите нам почаще. Я очень загружен рабо-

той, поэтому не успеваю справиться с кучею получаемой мною корреспонденции. Не обращайте, пожалуйста, на это внимания!

Передайте, пожалуйста, мой горячий привет моим княжевским приятелям. Я всегда вспоминаю их с радостью.[3]

Н. Д.

[1] Касае се за „Болгарский театр. Очерк истории". Гос. изд-во „Искусство". М.—Л., 1950, с. 458.

[2] Вж. Николай Севастьянович Державин, Издательство Академии наук СССР, Москва, 1949, Ленинград, с. 68.

[3] На 27 февруари 1953 г. Н. С. Державин почина. Това е последното му писмо, изпратено до Дино Божков.

НИКОЛА КОЗЛЕВ

Нови данни за биографията му

Димо Минев

В развоя на българската предосвобожденска поезия Никола Козлев заема почетно място само с една своя творба — епическата поема „Черен арап и хайдут Сидер“, — макар че е писал и печатал още поеми и стихотворения.

Той има заслуги и като учител, поради което животът му като просветител и поет представлява интересна брънка в редицата фигури на възрожденски дейци, които през втората половина на XIX в. със слово и перо са повдигали националното самочувствие на българския народ, разпалвали са неговото родолюбие и са го подготвяли за борба, чрез която той по-късно извоюва своето културно и политическо освобождение.

Животът на Н. Козлев е низ от усилия да превъзмогне нерадостната си съдба на сирак и зависим човек, който благодарение на вродената си упоритост, ученолюбие и жизнерадост е надделявал трудностите и е излизал победител.

В издадената преди 29 години моя книга — Цани Гинчев. Никола Козлев. Живот и творчество. Варна, 1932 г. — очертах съвсем накратко живота на Н. Козлев, за който използувах предимно неговата непълна автобиография, печатана през 1923 г. в списание „Родна мисъл“. След тая книга се яви в печата допълнение — няколко намерени листа от същата автобиография, едно писмо от Козлев до П. Р. Славейков, а преди няколко години Козлевата архива бе предадена в Народната библиотека „В. Коларов“ — София.

От тия нови документи, от други, издирени в печата, от повторен разпит на Козлевия син Иван и дъщеря Радка събрах нови данни, които допълват и значително разширяват онова, което през 1932 г. бе дадено в книгата ми за Н. Козлев.

Затова се наложи да се напишат нови редове за живота и творчеството му. Новите проучвания също поправят някои грешки в тая книга. Използуваме случая да прибавим някои нови сведения за родното място, за рода, учителствуването и за последните години на поета. От предишните и сегашните данни може да бъде съставен по-цялостен, макар още непълен животопис на тоя заслужил учител и поет.

Родното място на Н. Козлев — град Лясковец — през XIX в. било земеделско и градинарско селище с чисто българско население, между което чужди жители са само циганите. Лясковец заедно с околните селища Горна Оряховица, Долна Оряховица и Арбанаси е заемал особено място в турската империя. Според един запазен ферман, издаден от султан Махмуд II от 1810 г. и потвърждаващ друг ферман от султан Сюлейман I (1520—1566),

тези четири големи села били частно владение на султан Сюлейман I. Този владетел ги подарил на зетя си, великия везир Рустем паша, който пък ги завещал на вакъфа, за да бъдат издържани от приходите им джамии и богоугодни заведения в Мека и Медина.[1]

Привилегиите на Лясковец били по-големи, защото е бил войнишко селище. В него турчин нямал право да се заселва, нито дори да преспива. Това се отнасяло особено за кадъните, за да не би там да се роди турско дете. Дори лясковският мюдюрин живеел в Горна Оряховица, откъдето отивал сутрин в Лясковец, а вечер се връщал пак в Горна Оряховица. Лясковчани имали право да носят оръжие и да стрелят по празници и веселби. В Лясковец имало около 60 войнишки къщи, които всяка пролет пращали дружина момци в Цариград да пекат хляб и сухар в беглишките фурни за войската или да пазят и извеждат султанските коне на паша. В началото на XVIII в. тия войнигани станали излишни във фурните и войската, та някои се пазарили да работят при цариградските градинари, които повечето били гърци, и от тях изучили градинарския занаят, който лясковчани по-късно пренесли във Влашко, Сърбия, Австро-Унгария и Южна Русия. Градинарството, покрай земеделието в самия Лясковец, станало главен занаят и поминък за стотици млади мъже, годни за по-тежка физическа работа.[2]

През XIX в. Лясковец достигнал до голям стопански разцвет вследствие на печалбите, донасяни от странствуващите градинари, от земеделието и лозарството, за което почвените и климатическите условия са особено благоприятни. Скитанията на градинарите из турската империя, из по-свободните страни, като Влашко и Сърбия, са всадили у лясковчани по-независим и свободолюбив дух. Унгарският пътешественик Феликс Каниц, посетил Лясковец през 1872 г., пише за „богатото село Лясковец с градски изглед", а за жителите му съобщава, че „проявяваха в поведението си известна гордост, самочувствие, каквито никога по-рано не бях забелязал у българските селяни. Мнозина от тях носеха градски дрехи . . . и бяха твърде горди с познанията си за далечни страни."[3]

Икономическото процъфтяване дало отражение и в духовния живот на градчето. Още през 20-те години на XIX в. в Лясковец имало тайно килийно училище за четене на славянски език, а през 50-те години е имало училища за българско четмо при черквите в четирите махали. Гръцкият език бил изгонен от черквите и в богослужението бил въведен черковнославянският език.

Самородният национален характер на населението, забогатяването му от градинарството, създаването на родно българско училище, липсата на турци в селището — това са били все добри условия за изграждане на свободолюбив и ученолюбив характер у лясковчани. Последните са участвували в няколко бунтове и въстания против робството. В песента за капитан Николовото въстание през 1856 г., в което от 13 четници на капитан Никола 9 са били от Лясковец, лясковчани са назовани „сербес лясковчани".

[1] Д. Ихчиев, Привилегиите на християните — рая в частните султански земи, (хасс-муката-кариелери), сп. Минало, I, 1909, кн. 2, стр. 139—156.

[2] Димо Минев, Град Лясковец. Минало, сегашно състояние и дейци. Варна, 1944, стр. 25—27, 226 и сл.

[3] F. Kanitz, La Bulgarie danubienne et le Balkan. Etudes de voyage (1860–1880). Edition française sous la direction de l'auteur. Paris, Hachette, 1882, p. 362—363.

Автобиографията на Козлев не дава сведения за неговите родители, ала в новите документи осветленията са по-пълни. Родителите му били заможни стопани. Бащата Димо Козлев произхожда от стар и известен род Козлевци, между които се знае един свещеник през XVIII в. — Стоян, — който четял и служил в черква на български език.[1]

Димо Козлев се занимавал с търговия: прекупувал овци и кози, а от месото им правел пастърма и суджуци, които продавал в дюкяна си. Той имал много земя — ниви, гори и две къщи.[2] За майката на Н. Козлев — Рисава Димова — липсват сведения. Н. Козлев бил едно чедо на родителите си.

Нерадостното му детство, първото му учение, градинаруването, повторното му учение в Елена, Татар Пазарджик, заминаването му в Русия са разказани подробно в автобиографията, използувана в първия ми труд за Козлев. Все там е казано, че в Кишинев Козлев изпаднал в немотия, понеже бил измамен от своя свако. В новите архивни документи е обяснено как Козлев могъл там да се издържа и да учи. Парично му помагал йеромонах Партени Зографски, ученик в горните класове на семинарията. Козлев живял при него шест месеца, но когато тоя негов благодетел завършил ученето си в семинарията и си заминал, за Козлев дошли черни дни. За жалкото си съществуване през това време (1849) той пише в една бележка: „Аз бях принужден да презра гордостта и честолюбието си и да стана нищий и с една изготвена просителна брошурка ходех по къщята и дюгените на българските там по-богати търговци, понякога и по руските и тъй: кой рубла, кой две, кой пет и тъй съм учил цели 2 години.“[3]

През 1850 г. Козлев се завърнал в Лясковец и се съдил с роднината си за проядените негови пари, но не спечелил.

Архивата дава интересни сведения за живота и учителската дейност на Козлев, който след неуспеха си да възвърне предишното си имотно състояние бил принуден да стане учител. Учителската професия в началото не го привличала, защото той знаел какво мислят съвременниците му за учителите: „най-низкото съсловие в народа, по-долу от бавачките, гдето и когато ученето на българите беше в голямо пренебрежение и учителите се считаха за човеци от най-низкото между народа съсловие, като дряхли баби бавачки на дребни деца, без да се забелязва в тях някакво знание и разум“, пише той пресилено в намерен допълнителен лист от автобиографията му.[4]

Ако повярваме на Козлев, такова мнение ще е имало населението към килийните учители, които са били слабо образовани, запознати само с азбуката, а на практика — поддържници на остарели методи в образованието и възпитанието. Като нямал друг избор за професия, Козлев се условил през 1852 г. за учител в махленското училище при черквата „Св. Димитър“.

---

[1] Димо Минев, Град Лясковец . . ., стр. 130.

[2] Из ръкописната биография на Н. Козлев, писана от сина му Иван Козлев, под диктовка от поета, но предадена като разказ в трето лице. Намира се у Ив. Козлев. Тия сведения липсват в печатаната „Автобиография“, Сп. Родна мисъл, III, Плевен, 1923, кн. VII—VIII—IX—X.

[3] Архива на Н. Козлев в Народната библиотека „В. Коларов“ — София, фонд 225. Понеже тая архива не е обработена, ще я посочвам: НБВК, фонд Н. Козлев, 225.

[4] Ст. Алб. Гечев, Към биографията на Н. Д. Козлев, в. Съвременник, год. II, брой 38, 8 юни 1932 г.

Той не искал да прилича на простите килийни учители, затова започнал новото си поприще с реформаторски намерения. Опитал се да измени дотогавашната закостеняла метода на обучение — килийната, „тази заслепителна метода, и да въведе ланкастерската, която тогава беше рядкост". На това негово нововъведение се противопоставили лясковските попове, които той окачествява като „полудиви, тъпи за просвещение на юношеството"[1].

Учениците в килийните училища седели на рогозки с подгънати крака, а Козлев поискал да направи чинове. Това той извършил скрито по следния начин: „Пазил съм време, когато жителите отсъствуват по кърска работа, и тайно съм извличал от дворовете, гдето съм намирал материал за чинове, и сам на гърба си съм ги носил през къра в една отвън селението запустяла църквица, наэиваема „Светицата", гдето имах от себя си наети двама дюлгери, които скритом правеха чиновете. Хранил съм ги с краден от съседи и роднини хляб и нощя с тях съм ги носил и ковал в училището с озъртание и ослушание на вси страни, за да не чуе или види някой, особено от поповете." Последните помислили, че Козлев строи „еретическо училище", в което да учи децата на безбожие, та насъскали народа да пресече пътя на учителя реформатор. „Полудивата тълпа щеше да ме разкъса на части, разказва Козлев, ако не бях успял да избягам и ако не бяха се притекли двамата тогава по-разбрани чорбаджии х. Тодор Бързаков и х. Досю Буров. Биха изсекли с брадвите си чиновете и биха осуетили предприетото ми дело за образованието на децата им."[2]

Козлев успял да убеди своя чичо, един от първенците в Лясковец и същевременно черковен епитроп, в полезността на чиновете и по негово застъпничество чиновете били оставени.

Последвала за Козлев друга беда от политически характер. Тогава се разнасял слух, че Русия ще обяви война на Турция и че с войската си ще дойдела да освободи българите от робството. В един дюкян Козлев присъствувал на разговор между стопанина и друг българин от близко село. Последният бил турски шпионин и той обвинил руската войска, че била безнравствена. Козлев, без да подозира уловката, се намесил в разговора и с възмущение отхвърлил обидата, нанесена на руското войнство. Той казал, че за българите има голямо значение руските войски да минат отсам Дунава.

След няколко дни Козлев бил задържан от властта и завързан го откарали в Търново. Стоял два дни в затвора, без да го разпитват. На третия ден го оковали в букаи и на кон го отвели в Шумен. Дълго го разпитвали да признае казаното в лясковския дюкян, но Козлев, както той твърди в автобиографията си, все отричал и най-сетне, след една седмица, го освободили.

На връщане към Лясковец, придружен от стража, носил в дисаги две отрязани човешки глави. В къщи заварил роднините си да му правят „деветини" и той заедно с тях ял от житото и ориза, приготвени за негов помен.

Този факт, разказан подробно в печатаната автобиография на Н. Козлев, но без посочване кога е станало това, не бе използуван в книгата ми от 1932 г. Той е потвърден от две съобщения в „Цариградски вестник". В пър-

[1] Из едно изложение на Н. Козлев до министъра на народното просвещение Ив. Вазов, без дата, НБВК, фонд Н. Козлев № 225.

[2] Същия архив.

вата дописка от Търново, 18 октомври 1853 г., съобщават: „За подозрение неизвестно уловен е един человек в село Лясковец, някое даскалче Никола, като го отвождаха заптиетата за Шумен до военното там началство умря, като отиваха, в Джумаята . . .“[1]

В следващия брой на същия вестник от 26 декември 1853 г. опровергават: „Даскалчето Никола, за което в предидущий наш лист по погрешка бяхме писали, че е умряло, завърна ся, както ся известяваме, живо и здраво в селото си Лясковец, после като се управило и извинило в Шумен.“

След това премеждие Н. Козлев продължил да учителствува в Лясковец.

В навечерието на подготвяната война между Турция и Русия духовете на българите били възбудени. Лясковчани чрез своите градинари във Влашко били осведомявани за назрелите политически събития. Някои градинари постъпили доброволци в руската конница и пехотата и участвували в Кримската война (1853—1856). В Лясковец и околността българите подготвяли въстание със следния план, както го излага Н. Козлев: „Пред началото на Кръмската турско-руска война, като се мислеше, че само двете държави ще воюват и руските войски ще се стекат все по границите, а в средата ще остане празно от войски, за да повдигнем едно силно и от няколко хиляди души въстание за смущение и побъркване на турските войски и в такова надеждно въстание ще ни бъде от нейде вдадено да открийме поток на руските войски, и като се снабдим и с руска сила, ще може по-скоро да се съкруши турската армия и след победата над Турция с надежда да получиме свобода: но на плана ни побърка намесата на Средна Европа в помощ на Турция и не влезе в действие.“[2]

След тоя наивен замисъл на българите в Търновско и след злополучния завършък на Кримската война възникнало ново съзаклятие — Капитан Николовото движение, — ръководено от Никола Филипов из Силистра. „Неговото установяване в Търново, пише един съвременник, а не в други град, е било по предначертан план, за какъвто още в Букурещ се споразумял с българите градинари от търновските големи села, най-вече от чутовното градинарско село Лясковец.“[3]

Никола Филипов отивал често в Лясковец, гдето се срещал и приказвал за бунт с някои учители, между които бил и Н. Козлев. Последният възприел идеята му и обикалял околните села да събира четници за подготвяното въстание, но когато на определения ден — 29 или 30 юли 1856 г. — четицата на капитан Никола се събрала в лясковския манастир „Св. Петър и Павел“ и там бил повикан Козлев, той само доложил, че няма повече четници и не заминал с четата.[4]

След неуспеха и на този бунтовнически опит Н. Козлев бил заподозрян от турската власт и той решил да избяга от родното си място.

Пътят за бягство на българите от Търновско водел през Дунава за Влашко. Н. Козлев минал по тоя път. Установил се в Бесарабия. Не е известно с какво на първо време се е занимавал, но можем да допуснем — с традиционния за лясковчани занаят, градинарство. Децата на Н. Козлев знаят, че

[1] Цариградски вестник, год. IV, бр. 152, 19 декември 1853 г.
[2] Архив Н. Козлев.
[3] П. Кисимов, Исторически работи, част II, София, 1900, стр. 84.
[4] Димо Минев, Град Лясковец . . ., стр. 58.

баща им се върнал в Лясковец през 1858 г. и се оженил за 16-годишната мома Кириаки Качулкова от съседното на Лясковец село Арбанаси. Козлев я преименувал Неделя.

Новите архивни документи уточняват, че в същата година Н. Козлев заминал за Руска Бесарабия да дири парите си от Цани Каляндживев, но като пристигнал в Комрат, срещнал големи пречки от Каляндживевци — Цани и сина му Иван Ст. Иванов. Избягал оттам, минал във Влашка Бесарабия и отишъл в Болград, където се запознал с Панайот Греков и с учителя Сава Радулов, който го препоръчал на д-р Димитър Мутев, директор на Болградското централно училище, открито на 1 май 1859 г. Мутев му дал учителско място в с. Шикирли Китай. Основано през 1819 г. от български преселници, това село било населено само с българи. Поради неговата големина и красота смятали го за градец. Според статистиката от 1870 г. селото имало 910 жители.[1]

Попаднал в среда на сънародници, Козлев се задържал много години като учител в Бесарабия. Според една биографска бележка, намираща се в архивата му, Козлев учителствувал в Шикирли Китай две години. Много повече — шест години — той служил като учител в с. Болбока, Кахулско-Прутска околия, населено с българи, които го основали през 1814 г. През 1870 г. Болбока брояла 665 жители.[2] Козлев бил учител и в трето село, все в Молдавска Бесарабия — Етулия (Итулия), основано от българи преселници, с население 505 жители през 1870 г.[3] Заплатата му на учител била 250 рубли и шест кила (навярно кофи) жито годишно.

В тоя отдалечен от родината край, след като минал четиридесетата си година, у Козлев се пробудил поетическият талант, на който първият зрял плод е епическата поема „Черен арап и хайдут Сидер".

По въпроса за произхода на тая поема проучванията ми налагат да приема съобщението на сина му Иван Н. Козлев, дългогодишен първоначален учител, че баща му от малък обичал българските народни песни и приказки, че бил недоволен от българските поети, дето те „избягвали хубавата българска реч на народните песни, подражавали на чуждото или превеждали", затова той поискал да напише „нещо" — „както са наредени народните песни, и с дух, който да показва българина такъв, какъвто си е бил — свободолюбив, силен, юначен. За тази цел избрал слушания от баба си разказ за юначния лясковчанин хайдут Сидер и юначните му руси биволи."[4]

Без сам да пее народни песни, той обичал да слуша песните на жена си, която, когато работела, пеела старинни юнашки песни, между които и за Крали Марко.[5]

Подобно на други поети, живели в изгнание, и у Козлев сред усамотението и отдалечеността от родния край се пробужда фантазията, която подирва поетическо излияние. В такова настроение Козлев възсъздава с ярки образи и удивителна изразност мощната фигура на легендарния хайдут Сидер

[1] Йов Титоров, Българите в Бесарабия, София, 1903, стр. 79 и 276.
[2] Пак там, стр. 75 и 275.
[3] Пак там, стр. 75 и 276.
[4] Биографска бележка от Ив. Н. Козлев в книжката му — Никола Д. Козлев, Хайдут Сидер и черен арап, Поема, София, Хемус, 1927, стр. 6—7.
[5] Неговият син Иван през 1909 г. записал в една тетрадка 12 народни песни, които слушал от майка си. Между тях се намират две песни за Крали Марко.

и подвизите на неговите силни биволи, тъй както народът е прославил в песните си своя закрилник Крали Марко и неговия юначен кон Шарко.

Хайдут Сидер е живял в Лясковец в същата махала, близо до Козлеви, и споменът за него бил пресен в паметта на лясковчани.

Втори сигурен извор, повлиял книжовно на Козлев, е историческата поема в народен дух „Песня про царя Ивана Васильевича, молодого опричника и удалого купца Калашникова“ (1837) от М. Ю. Лермонтов, от когото Козлев е заел някои положения — обстановка и рамка на действие, — също и стилни фигури.[1]

В първото издание на поемата (списание „Общ труд“, год. I, 1868, кн. 3) в края е отбелязано — „Кол. Болбока 1866“, а в следващите нейни отделни издания (Стихотворения Стар помян, Търново, 1883; История на Хайдут Сидер и на неговия бивол Голя, второ издание, Лясковец, 1891) е писано „Колония Шикирли Китай, 1866“. Това показва, че поемата е писана в тия две места. Вероятно е започната в Шикирли Китай, а е довършена в Болбока.

Докато по свидетелство на самия Козлев знаем, че тая поема е първата му поетическа проява, трябва да добавим, че първото му печатно произведение е стихотворението „Днешний град Търнов“, подписано Н. Д. Козлов, във вестник „Дунавска зора“ (год. I, брой 19, Браила, 18 март 1868 г.). То е повлияно от стиховете и описанието, което Г. Раковски в поемата си „Горски пътник“ (1857) прави на старата българска столица, добре позната на Н. Козлев.[2]

В годината, когато е печатана поемата „Черен арап и хайдут Сидер“ — 1868 — Козлев се завърнал със семейството си в Лясковец, гдето станал пак учител. Там са родени следните му деца: Димо през 1868 г., дъщеря Сава — 1872 г., син Иван — 1877 г. и последна дъщеря Радка — 1880 г.

За да изхранва голямото си семейство, Козлев обработвал лозя и зеленчукови градини. Продължавал да се занимава и с поезия. Когато „Периодическо списание“ на Българското книжовно дружество било пренесено от Браила в София, Козлев изпратил на редакцията голямото си епическо стихотворение „Падание на българската стара държава“, което било печатано в книжка първа, 1882 г. Стихотворението е придружено от редакционна бележка, в която е казано, че предишната поема „Черен арап и хайдут Сидер“ „завзема първо място до тос час в нашата поетическа писменост“, а нейният автор „принадлежи към оние наши най-редки еднородци, които небето е надарило със силна поетична душа, та, и при най-тежки неволи и тегла, могли са да увардят тази своя най-висока божествена дарба и чрез нея сегис-тогис да създават и оставят на народа си духовни паметници с дълговечна цена и достоинство за чест и слава на България“ (стр. 163).

Насърчен от тая прекалена похвала (направена от Васил Д. Стоянов), Козлев изпратил на същото списание второ епическо стихотворение „Мечта“,

---

[1] Димо Минев, Революционната поема „Черен арап и хайдут Сидер“ от Никола Козлев, сп. Септември, год. V, 1952, кн. 10.

[2] М. Арнаудов, Към хронологията и характеристиката на първите печатани Вазови стихотворения. Иван Вазов. Сборник по случай сто години от рождението му, БАН, София, 1950, стр. 370.

но редакцията с писмо № 34 от 4 ноември 1882 г. му отговорила, че то е неподходящо за списанието.[1]

Истинската причина за отказа е слабата художествена стойност на стихотворението, което е запазено в архивата на Българското книжовно дружество.[2] Редакцията навярно е била повлияна от отрицателния отзив, който Ив. Вазов направил за първото Козлево стихотворение в „Периодическо списание". Вазов пише за него: „От стихотворенията това на г. Козлова под название: Паданието на старата българска държава, види ни се, че не струва нищо. Г. Козлов, съчинителят на сполучений лирический разказ Хайдут Сидер, съвсем се не познава в новото си произведение, което не заслужаваше нито обнародване в първата книжка на списанието, нито препоръката, която му прави редакцията на това списание."[3]

Като не намирал място за печат, Козлев събрал всичките си написани стихотворения, някои от които преработил и ги издал в отделна сбирка с наслов: „Стихотворения Стар помян". Напечатана с иждивението на лясковското читалище „Напредък", Търново, Печатница К. Тулешкова, 1883, 74 стр.

Хонорарът за тая книжка — 100 броя, дадени на Козлев да ги продава за своя сметка — не подобрил материалното му положение. Това узнаваме от едно писмо на Козлев до Петко Р. Славейков от 13 януари 1885 г. В него Н. Козлев описва тежкото си домашно положение. Съобщава, че почнал да пише автобиографията си, но е достигнал само до единадесетгодишната си възраст. „Причината, за дето нямам повече списания и биографията си готова, не е леност, а неволна бедност, която често ме довежда до отчаянье, даже и в този час съм в такова положенье: жената ми е в търновската болница, а аз гледам четири деца малолетни. Сам меся хляб и ризите им пера; но днешното ви писъмце ме съживи и ще се вземна за работа и след няколко дена ще ви пратя поне част от биографията си.[4]"

Тая автобиография е писана в течение на няколко години и не е завършена. Части от нея са загубени. Писал е повечето синът му Иван под диктовката на баща си, затова езикът и стилът на писаното са съвременни.

Съседи на Н. Козлев му купили дворно място в края на града и му съградили къщица на улица „Мазневска" № 1264. В нея старият поет отгледал челядта си и доживял последните си дни. Покрай сиромашията го споходили редица беди и нещастия.

Най-големият му син Димо завършил военното училище и през 1888 г. бил произведен подпоручик, ала през зимата на 1894 г., когато дежурил в царския двор при раждането на престолонаследника, простинал и през лятото на същата година умрял. По-малкият му син Иван завършил Търновското духовно училище и станал учител, но като социалист бил преследван и постоянно местен от село на село.

---

[1] АБАН, фонд 1, част II, инв. № 8.

[2] Пак там, инв. № 1349.

[3] Иван Вазов, Събрани съчинения, том 18. Под редакцията на Емил Стефанов. Български писател, София, 1957, стр. 874. Отзивът е печатан във в. „Народний глас", брой 293, 24 май 1882 г.

[4] Любомир Стефанов, Едно писмо от Никола Д. Козлев до П. Р. Славейков, сп. Изкуство и критика, год. VI, 1943, кн. 10, стр. 451.

Най-малката дъщеря Радка успяла с голяма мъка в издръжката да завърши девическата гимназия в Търново и да стане учителка. Никола Козлев и жена му останали в къщата с най-голямата си дъщеря Сава, на която не дали образование.

Козлев бил недоволен от малката си пенсия — 50 лева месечно. Писал писмо до Стефан Стамболов, на когото изложил страдалческия си живот и заслугите си като учител. Поискал увеличение на пенсията си, но Стамболов не му отговорил, нито удовлетворил молбата му, защото слушал съветите на своите съпартизани в Лясковец, които не обичали Козлев заради волнодумството му.

Н. Козлев по-късно изпратил изложение със същото съдържание до Ив. Вазов, когато последният станал министър на народното просвещение, но и от него не получил помощ. Дори митрополит Климент писал на Вазов и го помолил да отмени заповедта си за уволнението на Козлевия син Иван. Вазов и тоя път не уважил молбата, защото считал Ив. Козлев за опасен революционер, който бил член в настоятелството на новообразувания Български учителски съюз, ръководен от социалисти и от други противници на народняшката партия.

Лясковските учители ценели своя по-стар другар заради поемата му „Черен арап и хайдут Сидер", която всички учили наизуст и са я декламирали.[1]

Н. Козлев живеел със съзнанието, че е поет. Той продължавал да се опитва в стихотворното изкуство. Пишел по различни поводи, някой път и по поръчка, но всичко му убягвало: вдъхновение, образи и език. Домашните условия на живот били неблагоприятни за писане.

Козлев бил импровизатор. Когато го замолели да напише в стихове за някое събитие или случка, например за имен ден на някого, и му поднасяли хартия, той на часа написвал текст, наполовина български, наполовина турски, но винаги успявал да развесели слушателите си.[2]

В архивата му са запазени по няколко черновки на едно и също стихотворение. Това показва, че той продължително работел над даден мотив.

Макар да бил потиснат от немотия и грижи, той не унивал и поддържал бодрия си дух и шеговитост. В едно писмо до сина си Иван от 21 февруари 1899 г. Н. Козлев пише повечето шеговито, отколкото отчаяно: „Сиромашията я прекарваме без никакви недостатки, а с преизлишни допълнения. Просията мина на ръката ми. Не остана порта да не тумна, где за лев, где за два, и с тъй си прекарваме живота." По-нататък в писмото се проявява характерната Козлева жизнерадост и вяра в по-честито бъдеще: „Жив господ, жива душа терпети будем до конца, че дано възкръсне и нашият бог и да расточатся врази наши". . . „все са има малко надежда, за да ни огрее ясно слънце и дя седнеми и ний веднъжд на припек както всичките хора."[3]

Н. Козлев бил убеден русофил, но мразел народняшката партия в България, която се смятала за русофилска. За управлението на последната той

[1] Настоятелството на учителското дружество „Сам си помагай" завело „дяда Никола", както всички в Лясковец го наричали, при фотограф за снимка. Един от учителите заел на Н. Козлев зимното си палто, за да бъде последният по-угледно представен на портрета. Тази снимка от 1887 г. е единствена.

[2] Записано през 1929 г. от стария учител Цончо Бонев.

[3] Архив на Института за българска литература при БАН, № 2198.

написал голямо стихотворение „За поминака на Българския народ под управлението на консерваторите и неговите министри от 1894 до 1898 г.“, останало непечатано. Това стихотворение е пропито с омраза към народните мъчители, начело с княз Фердинанд.

Тежината на жизненото бреме накрай сломила стария поет и той чрез стих е изразил своята безпомощност:

Аз си, свете, веч остарях,
остарях си и оглушах.
Очи ми се премрежиха,
сили ми ся изнуриха.
. . . . . .
Младина ми се присмива,
богатия ме подритва.
Тъмно ми е светло небе,
омръзна ми все на земя.[1]

Така той доживял 78 години и склопил очи в дома си на 28 юли 1902 г. (а не на 25 юли, както бе писано в книгата ми от 1932 г.) два часа след пладне от болестта Emphisème pulmonaire, както е отбелязано в регистъра на умиранията през 1902 г. на Лясковската градска община.

Петгодишнината от смъртта на Н. Козлев била почетена в лясковското читалище със събрание, на което било решено да събират пари чрез волни пожертвования, с които да бъде издигнат паметник в града (в. „Ден“, год. IV, бр. 1270 от 25 юли 1907 г.), но до паметник не се стигнало. След Първата световна война едно от лясковските първоначални училища бе наименувано „Никола Козлев“.

Костите на Н. Козлев стояха в махленското гробище до 2 май 1932 г., когато оттам бяха пренесени в двора на черквата „Св. Димитър“ и положени до самата черква в специално оградено място. През тоя ден в Лясковец стана голямо паметно тържество в читалище „Напредък“, посветено на тридесетгодишнината от смъртта на Н. Козлев и стогодишнината от рождението на другия виден писател лясковчанин Цани Гинчев. През същата година Историческата комисия, която тогава преименуваше селищата с чужди имена, сложи името Никола Козлев на централната община Дживел, Новопазарска околия.

Петдесетгодишнината от смъртта на Н. Козлев през 1952 г. събуди нов интерес към името и литературното му наследство. Съюзът на българските писатели и Институтът за българска литература при БАН уредиха паметни събрания за Козлев в София, Лясковец и с. Никола Козлево.

[1] НБВК—БИА, фонд Н. Козлев, № 225.

РУСКИ ПЕЧАТНИ КНИГИ В С. ЖЕРАВНА ДО ОСВОБОЖДЕНИЕТО

Донка Петканова

През периода на Българското възраждане Жеравна е голямо и икономическо издигнато село, което наред с близкия Котел става едно от средищата на възрожденската култура. Тук заедно с развитието на овчарството, занаятите и търговията разцъфтява забележителна дървена битова архитектура и се развива значителен просветен живот, който има своите корени в предвъзрожденската епоха. В Жеравна е имало метох на Хилендарския манастир, в който са отсядали атонски монаси, носещи със себе си книги. В Жеравна са били преписвани богослужебни книги, създавани сборници-дамаскини, а по-късно преписвана и Паисиевата история. Когато излиза първата печатна книга на новобългарски език — Неделника на Софроний, — жеравненци посрещат възторжено това събитие, а през разцвета на Възраждането стават едни от най-отзивчивите спомоществователи за издаването на български книги и учебници. Самото село излъчва редица просветни дейци, като Сава Филаретов, Райно Попович, Васил Д. Стоянов, Тодор Иономов, които внасят своя дял в развитието на българското училище и култура въобще.

Жеравна както през Възраждането, така и преди него не е оставала настрана от важни явления в културния живот на народа ни. През XVII и XVIII в., когато просветните нужди на българите порастват и когато в братска Русия отдавна се печатат в голямо количество славянски църковни книги, българите вече не могат да се задоволяват с ръкописите. Както редица будни български селища с уредени църкви и Жеравна се погрижва да се снабди с руски печатни книги. Снабдяването й с тях продължава през XIX в. и се прекратява след Освобождението.

През XVIII и началото на XIX в. руските печатни книги в Жеравна са се използували освен в църковната практика още и от населението. Псалтири и часослови, намиращи се в жеравненски домове, някога по време на килийното образование са служили като учебници по четене. От бележки по книгите в църковната библиотека проличава, че някои книги са се използували и като четиво.

С излизането на първата печатна книга на новобългарски език жеравненци, макар да продължават усилено да купуват руски църковни книги и да си служат с тях, насочват погледа си и към българските издания. У частни лица, главно потомци на духовници и учители, и днес може да се намери „Цветосъбирание“ или „Сто и четири священи истории, избрани от вехтият и новият завет“ (преведено от руски език на словеноболгарски от Анастаса Стояновича Котлянина, Будим, 1825 г.), „Христоития“ (Р. Попович,

Будим, 1838 г.), „Новый завет“ (новопреведено от словенскаго на болгарский язык от Неофита иеромонаха П. Рылца, II изд., Смирна, 1850), „Неделник“ Софроний, II изд., Нови Сад, 1856 г.). В няколко къщи е имало и първото издание на Неделника, но сега липсва.

След преминаването на жеравненското килийно училище напълно във взаимно (около 1855 г.) използуването на руските църковни книги се ограничава в рамките на църковната практика. В училището започват да постъпват светски произведения и учебници, книги, необходими за новото светско образование. Например през 1858 г. С. Филаретов поднася „в дар на книгохранилище при Жеравненското българско училище“ *Λεξικον-ἑλλινορωσικο-γάλλικον*“, т. I и II (Доситей Комас, Москва, 1811 г.). Населението в голямата си част също изоставя църковните книги. В домашните библиотеки постъпват издания, отговарящи на новите изисквания на времето. И сега в различни къщи се намират: „Критически издирвания за историята българска“ от Ю. Ив. Венелин (преведено и издадено от Б. Петков, Земун, 1853 г.), „Поглед врьх произхождението на българския народ“ от М. Дринов (1869), „Народне песме македонски бугара“ от Ст. Веркович (Белград, 1860 г.), детски повести от Блъсков, преводи на С. Доброплодни и др.

Днес руските печатни църковни книги в Жеравна са над 70 на брой. Това число обаче далеч не дава точна представа за притока на руски книги в селото. По сведение на жеравненеца Ив. Жейнов, който се грижеше за църковното имущество, до неотдавна в църквата е имало повече книги. Част от тях се намирали в черковната канцелария, която през 1950 г. се запалила и изгоряла изцяло. По сведения на други възрастни жеравненци много руски книги е имало и в частни библиотеки. Повечето от тях обаче са изнесени от селото с преселването на притежателите им (след Освобождението изселването от Жеравна става масово явление; през 1878 г. с повече от 6000 жители сега селото наброява едва хиляда души). Друга част са изгнили по таваните от влага или са проядени от мишки. Трети са унищожени от хората като вече ненужни или неразбираеми.

Запазените до днешно време руски книги в Жеравна са главно от втората половина на XVIII и първата половина на XIX в. Те са най-разнообразни— евангелия, псалитри, часослови, триоди, требници, осмогласници, служебници, минеи, пролози, месецослови и др. В селото обаче са внасяни руски църковни издания и от по-ранно време. За това говори фактът, че между книгите от XVIII в. в жеравненската църква се намира и един „Златоуст“, издаден през 1614 г. Освен това обилието на книги от втората половина на XVIII в. подсказва за установена вече традиция в тяхното използуване. А и от бележките, поставени върху книгите, подарени на църквата, личи, че руските черковнославянски издания не са нещо ново за селото. Дарителите са най-различни — духовни лица, чорбаджии, обикновени жители на Жеравна, а бележките са кратки, еднотипни и говорят, че ктиторите наистина следват утвърдена традиция. Като се има пред вид всичко това и като се вземат под внимание бедствията, които Жеравна е претърпяла (две кърджалийски нападения, при които много къщи били опожарени и разграбени и една стара църква изгорена), може да се твърди, че руски печатни книги в нея започват да прииждат много по-рано от средата на XVIII в., но че те са изгорели или са заменени с нови.

Бележките по руските богослужебни книги в Жеравна още показват, че голяма част от книгите стават притежание на жеравненската църква или на отделни лица — една, две или няколко години след издаването им в Русия. Някои книги са закупени от свещеници при църквата (откъде, няма данни), а по-голямата част са поднесени в дар от жеравненци, живеещи в селото или извън него.

Описът на руските печатни църковни книги в Жеравна ще даде поточна представа за тях. Ако се направят подобни описи на руските книги в още редица български селища, ще може с по-голяма точност да се говори за величината на притока на печатни богослужебни книги от Русия в България и за тяхното влияние у нас. Особено важни са, струва ми се, книгите, проникнали в страната ни преди началото на XIX в. Те, от една страна, временно са задоволили порасналите нужди на българската църква, а, от друга страна, са послужили като подтик за по-бързо издаване на печатна книга на новобългарски език. Тъкмо като имат пред вид езика на руските книги, поп Пунчо и Софроний Врачански със загриженост говорят, че народът не разбира „типографени словеса", поради което е необходимо да се създаде печатна книга на народен, говорим език.

При подредбата на материала в описа следвам хронологическия принцип, който е приет в повечето библиографски трудове върху славянските старопечатни книги. В скоби след годината, когато е отпечатана книгата, отбелязвам в какви библиографски източници е описано даденото издание, като имам пред вид намиращите се в софийските библиотеки библиографски трудове. Приемам следните съкращения:

1. Славянские книги кирилловской печати XV—XVIII вв.— Славянские книги кирилловской печати XV—XVIII вв. Описание книг, хранящихся в Государственной библиотеке УССР. Съставители С. О. Петров, Я. Д. Бирюк, Т. П. Золотар. Отг. редактор П. Н. Попов, Киев, 1958.

2. Ундольский — Ундольский В. М. Очерк славянорусской библиографии, Москва, 1871.

3. Бычков — Бычков А. Ф. Дополнение к „Очерку библиографии" В. Ундольского, составленое по экземплярам церковно-печатных изданий, находящихся в Имп. Публичной библиотеке. В кн. на Ундольский — Очерк славянорусской библиографии, Москва, 1871.

I. Опис на руските печатни книги в Жеравненската църковна библиотека

Днешната жеравненска църква е построена през 1834 г. До тази дата жеравненци са се черкували в друга малка дървена църква, строена неизвестно кога, която след завършването на новата била изоставена и съборена. Тази дървена църква през XVIII и първите десетилетия на XIX в. е купувала и приемала в дар руски църковни печатни книги и е съставила библиотека, която после била пренесена в новата сграда. От новопостъпилите след 1834 г. книги повечето са издадени пак в Русия, но срещат се и някои печатани в Букурещ и Цариград, както и нови религиозни и светски произведения, издадени след Освобождението в България. С оглед на руското книжовно проникване у нас интерес представляват следните книги:

1. Иоан Златоуст, Книга о священстве. Подвързия — дърво и кожа. Печатана в Лвов в година $\overline{\text{а}\text{х}\text{д}\text{і}}$ [1614], в „дроукарни братской Ставропігію, въ обители прпдобнаго оца нашего Онуфрїа, трудомъ иже тамо Кіновіатовъ“ (Славянские книги кирилловской печати XV—XVIII вв., № 58).

2. Цветен триод. Подвързия—дърво и кожа. Печатан в Москва с позволението на Екатерина Алексеевна, в година $\overline{\text{а}\psi\xi\beta}$ [1762] (Ундольский, № 2363).

Бележка на първата страница от подвързията: „сей Цвѣтникъ wбновиль Жейну хаци Цончувь, настоѧтель Стоѧнь іирей, лѣта $\overline{\text{а}\text{w}\text{и}\text{ї}}$ [1818].

3. Осмогласник. Подвързия—дървени кори и кожа. Печатан в Москва в година $\overline{\text{а}\psi\xi\text{д}}$ [1764] (Ундольский, № 2410).

Бележка на вътрешната страна на подвързията: „Книга сїѧ wсмогласникъ на грѣшнаго Грігоріа іеромонаха Иверица, $\overline{\text{а}\text{w}\text{г}}$ [1803]“.

Приписки: „Кугату бѣха русите на Букурещъ, додоха на лѣто $\overline{\text{а}\text{w}\text{s}}$ [1806] дикем“. От друга ръка: „Сїѧ книга глаголема wктоихъ како го повезахь азь даскаль Стефан $\overline{\text{w}}$ селу Килефарюво, лета $\overline{\text{а}\text{w}\text{г}}$ [1803], цена грош$\overline{\text{ѣ}}$“.

4. Деяния на светите апостоли или Апостол. Подвързия—дървени кори и кожа. Печатан в Москва с позволението на Екатерина в година $\overline{\text{а}\psi\xi\text{д}}$ [1764] (Славянские книги кирилловской печати XV—XVIII вв., № 812).

5. Осмогласник. Подвързан с дърво и кожа. Печатан в Москва по времето на Екатерина Алексеевна в година $\overline{\text{а}\psi\xi\text{е}}$ [1765] (Ундольский, № 2443).

6. Миней за м. януари. Печатан в Москва по времето на Екатерина Алексеевна в година $\overline{\text{а}\psi\xi\text{s}}$ [1766] (Ундольский, № 2483; Славянские книги кирилловской печати, № 901).

На предния лист от подвързията бележка: „Сей миней на Цонка хаци Точувъ, Вълчу синъ неговъ wбновилъ.

Лѣта $\overline{\text{w}}$ $\overline{\text{Хрта}}$ $\overline{\text{а}\text{w}\text{и}\text{ї}}$ [1818] Стоѧнъ иерей настоѧтелъ.“

7. Миней за м. февруари. Подвързия—дърво и кожа (всички следващи минеи имат същата подвързия и са запазени добре). Печатан в Москва, при Екатерина, в година $\overline{\text{а}\psi\xi\text{s}}$ [1766] (Ундольский, № 2383).

На последния лист от подвързията бележка, поставена от ръката на поп Стоян, както и бележката на минея за януари: „Сий миней на хаци Господина, зел гу за гроша $\overline{\text{є}}$, а wбновилъ гу Дочо Стоѧулу за гроша $\overline{\text{и}\text{ї}}$.

Папа Стоѧнъ настоѧтль, лѣта $\overline{\text{а}\text{w}\text{и}}$ [1808].“

8. Миней за м. март. Москва, година $\overline{\text{а}\psi\xi\text{s}}$ [1766] (Ундольский, № 2483).

Бележка: „Сеѧ именей да се знай катъ $\overline{\text{гw}}$ wзель Дойнw Стойкинъ синь ради $\overline{\text{сѣгw}}$ Никола за гроша $\overline{\text{є}}$ да работи за негова $\overline{\text{дша}}$, за бащина $\overline{\text{дша}}$, за родители му $\overline{\text{егw}}$, кое чети да помени, $\overline{\text{Бѳ}}$ (гъ) да прости, вь лету $\overline{\text{а}\psi\xi\text{и}}$ [1768]“.

9. Миней за м. април. Москва, година аѱξs [1766] (Ундольский, №2483; Славянские книги кирилловской печати XV—XVIII вв., № 901).

На последния лист от подвързията приписка: „Да се знае кога се потресе землѧта ва лѣтѡ аѱпи [1788], на мць априлїа, на нї день на воскресенїе Хрстово, на третїѧ денъ."

10. Миней за м. май. Москва, година аѱξs [1766] (Ундольский, №2483).

Бележка на първия вътрешен лист от подвързията: „+Сей иманей да се знае кога гѡ озелъ Желѧско Стоѧновь ради сгѡ Николаѧ за грош є да рабути за негова дша и бащина, кой прочете да помене бо(гъ да) прости Въ лету аѱξи [1768]."

11. Миней за м. юни. Москва, година аѱξs [1766] (Ундольский, №2483).

Бележка: „+ сїе иманеи да са знае како го узелъ Калчо Сьбювь ради сгго Николаѧ за гроша є, да рабути за негува дша, за бащина му дша. Сьби, кой чите, да помине бь да прости.

Въ лето аѱξи [1768]."

Под черта следва приписка: „ И сїе знано да естъ коги стана брашноту wката му осемъ пари съсъ ръжь карашикъ и солта тако стана в лѣто: 1805. На мцъ їунїи, кд денъ са писа и азъ да помина бгъ да прости за тогѡва чѧвка, детуй зель тоѧ миней: аѡе [1805]."

Следва тайнопис: „Θгъ аелѕлцъ кθкθ зецѡвξлиъ. Лѣта ѡ Адама ζтрї, ѡ Христа аѡє [1805], індикт ѳ, круг луне ζї, основнїє аї."

12. Миней за м. юли. Москва, година аѱξs [1766] (Ундольский, №2483; Славянские книги кирилловской печати XV—XVIII вв., № 901).

Бележка: „Сїе имане да се знае като зель хаци Никула чорбаци, синь Русювь, да работи за сгго Никола, за грош є, кой чите да помине Никола Руси Фуснию, в лето аѱξи [1768]."

13. Миней за м. август. Москва, година аѱξs [1766] (Ундольский, №2483).

Бележка: „+сей иманей да се знае кога гѡ озелъ Желѧско Стоѧновь ради сгагѡ Николае за грош є, да работи негова дша и за бащина дша, кой прочете да помене бо прости.

Въ лету аѱξи [1768]."

14. Миней за м. септември. Москва, година аѱξs [1766] (Ундольский, №2483).

Бележка: „+ Сеѧ иманеи да са знай коґь гw оузель попь Стоѧнь. сщеникъ цркowcлужитлъ ради сгаго Николаѧ за грош є, да рабути за негwва дша, за бащина дша, за родители му егови, кое чети да помени бw(гъ) да прости.

Въ лету аψξи [1768]."

15. Миней за м. октомври. Москва, година аψξs [1766] (Ундольский, № 2483).

Бележка: „Сей миней на дѧда Райна Гереню, папа Кръстю, синъ Манувъ, wбновилъ: лѣта ѿ Хрста аωиіі [1818]. Папа Стоѧнъ настоѧтѣлъ."

16. Миней за м. ноември. Москва, година аψξs [1766] (Ундольский, № 2483; Славянские книги кирилловской печати XV—XVIII вв., № 901).

Бележка: „Сей минѣй на хаци Руси, сина му Ѳеодоръ; внука Райну wбновилъ, awгїї лѣта [1813]."

17. Миней за м. декември. Москва, година аψξs [1766] (Ундольский, № 2483; Славянские книги кирилловской печати, № 901).

18. Триод постен (Триодион си есть Трипесниц). Подвързия — дърво и кожа. В края на книгата са прикрепени 21 ръкописни листа, съдържащи „троични пѣсни". Ръкописът е украсен с малки винетки по подражание на печатните страници. Триодът е отпечатан в Москва с повелението на Екатерина Алексеевна в година аψξs [1766] (Славянские книги кирилловской печати XV—XVIII вв., № 908).

19. Миней общ. Подвързия — дърво и кожа. Печатан в Москва при Екатерина в година аψξθ [1769] (Ундольский, № 2545).

Бележка на предния вътрешен лист от подвързията: „Оузелъ папа Стоѧнъ тьс книга, цена грош'ї ї, awи [1808]."

Втора бележка с друг почерк: „Писахъ асъ негофъ синъ като сиде учителъ на Арнауткюфъ Райну Стуянуфъ, ноември 15, 1858."

Едно изречение-молитва към богородица със славянски букви, а гръцки думи.

Трета бележка с граждански букви: „Из книгите на оца папа Стояна и син негов Райну Попов, 1874". (Става дума за брата на Райно Попович — поп Стоян, дългогодишен учител в жеравненското килийно училище и неговия син Райно.)

20. Миней общ. Печатан в Москва в година аψξθ [1769] (Ундольский, № 2545).

Бележка на първия лист от подвързията: „Боговдохновеннаѧ книга сїѧ миніа общаѧ на грѣшногw Грїгорїа їеромонаха їверица ѵ светыѧ горы Аѳона, ѿ свети славнїй и велїкїй монастиръ глаголемїй Їверъ, лѣта awг, 15 юли [1803], родом' ѿ Башкїwвю [турското име на Жеравна], цѣна грош' 10."

На друг празен лист в книгата: „Знано творимо когда бѣхъ азъ грѣшнїй Грїгорїй їеромонах' иверицъ, ѡ епархїа Дристра, ѡ село Вистер' и ѡ Бабадаа, и стана врѣмиту студену три денѧ, 1805, септ. 20.

И ходих' ѡ пещерата, щото е ѡ Вистеръ."

21. Осмогласник. Подвързия — дърво и кожа. Първият лист с данните за времето и мястото на изданието липсва.

Бележка: „Знано творимо како оузех азъ Грїгорїа їеромонах сїѧ книга осмогласнаѧ, глас' е, s, ꙁ, и ѿ пап' Мелхиседека: ѿ феда бей чифлик, цѣна 4, лѣтѡ аѡг [1803], августа 24."

22. Ирмология. Подвързия — дърво и кожа. Печатана в Москва по времето на Екатерина Алексеевна в година аѱо [1770] (Славянские книги кирилловской печати XV—XVIII вв., № 942).

В края на печатания текст е прибавена една ръкописна молитва.

23. Служебник (Канон пасхи). Подвързия — мукава. Печатан в Киево-печерската лавра по времето на имп. Павел Петрович, годината непосочена. (Павел I, наследник на Екатерина II, 1796—1801.)

24. Евангелие. Подвързано с дървени кори и кадифе. Печатано в Москва с позволението на Екатерина Алексеевна в година аѱое [1775].

На предния вътрешен лист от подвързията бележка: „Сїе еѵлиие да сезнай как го зе Їѡванъ хаѵи Николовъ синъ, та го приложи на стогѡ Никола, да работи за негова душа и за негови чеда и за весъ ротъ неговъ. Кой го прочите да риче Бгъ да ги прости тѧхно прегршение: конецъ бго слава. Писалъ Сава ермонахъ хилендарски."

25. Книга на светото писание — Библия, т. I. Подвързия — мукава. Издадена в Москва, при Екатерина, в година аѱои [1778] (Ундольский, № 2675; Славянские книги кирилловской печати XV—XVIII вв., № 1020).

Бележка: „Потопь бисть на земли ѿ Адама лѣта 2262".

По свободните листове се забелязват различни подписи.

26. Библия, т. II, т. III и т. V. Подвързани и запазени. Същото издание като библия № 25.

27. Синиксарий или Пролог за м. септември, октомври, ноември. Подвързия—дърво и кожа. Печатан в Москва, при Екатерина, в година аѱоѳ [1779] (Ундольский, № 2697; Славянские книги кирилловской печати XV—XVIII вв., № 1041).

Бележка на първия лист от подвързията: „Зачахъ маїѧ въ еї день".

Бележка на края на книгата със същия почерк: „Мцъ септемвриѧ, октомврїѧ, оста новенврїѧ, прочетахъ сей прологъ мць октовріа вь ї день".

С друг почерк: „Сїѧ сщеннаѧ книга, нарицаѧмї и Прологъ, душевну полезна е много на христиѧнете, асъ В".

28. Пролог за м. март, април, май. Разкъсан, без подвързия и без начални и крайни листове. Формат, печат и украшения като пролог № 27. Явно издаден е в същата 1779 г. (Ундольский, № 2697).

29. Пролог за м. юни, юли, август. Заглавният лист със сведенията за печатането на книгата липсва. Печат, формат и украшения като пролог № 27 и 28 (Ундольский, № 2697).

30. Месецослов. Подвързия — дърво и кожа. Печатан в Москва, при Екатерина, в година аѱп]1780] (Ундольский, № 2713).

31. Псалтир. Подвързия — дървени кори и кожа. Първият лист с данните за времето и мястото на печатането липсва. На горното поле на един от листите със ситни букви е написано: „Ганчу, Стойну ва лету аѱпꙁ [1787]".

32. Требник. Подвързия — дърво и кожа. Печатан в Москва в година аѱпθ [1789].

33. Евангелие (четено във велики четвъртък и петък). Подвързия — мукава. Издадено в Москва по времето на Екатерина, в година аѱч [1790]. На последния лист бележка: „Този евангелие узе Диму Бужилъ Кихаѡвъ, кои прочете да помине Бгъ да прости, аѱ? (не се чете).

34. Четвероевангелие. Книгата е много повредена. Липсват начални и крайни листове и не личи кога и къде е печатана.

35. Псалтир. Подвързия — дърво и кожа. Печатан в Москва в година аѱч [1790].

Бележка — по една дума на всяко долно поле: „Сей ѱалтиръ на киръ Никола Божилъ Кехаїѡвъ на стый Никола, да служи за негѡва душа и за негѡви сродници, 1792, мцъ майѧ. Кой се покуси да гѡ ѿкрадне, да му е соперник самъ стый Никола, дето е в' черква Жеравнска."

36. Служебник. Подвързия — мукава. Печатан в Киевопечерската лавра в година аѱча [1791].

37. Слова на Ефрем Сирин. Подвързия—дърво и кожа. Заглавният лист, съдържащ сведенията за мястото и времето на изданието, липсва. Явно обаче книгата е от XVIII в., както личи от бележката, писана по една дума на всяко долно поле.: „Сиѧ книга стагѡ Ефрема приложисѧ во стый храмъ стаѧ хрства Николаѧ черковнимъ имѣниемъ въ село Жеравна, въ лето 1794, ѡктомриѧ 9."

На последния лист от подвързията приписка: „Кто хощет познати что естъ монашеское ѡдеѧние, да чететь ава Доротеѧ, лист їи-їθ и да вестъ. Аще хощеши познати попущение Бжие за грехи нашѧ, читай стаго Доροθеѧ, лист чд на оборот."

„Колко листа в тази книга, сума 518
126
644

Все със същия почерк — думи с еднакво звучание, а различно написание и значение, обяснени с турски и гръцки думи:

вíно-шарапъ
винó-кабахатъ
мїръ-дунѧ
миръ-баръшакъ, ирини

Тука се познава, вишъ кое как се пише.“

38. Стихир. Подвързия — дърво и кожа. Първият лист с данните за времето и мястото на изданието липсва. Най-вероятно обаче стихирарят е отпечатан през XVIII в. пак по времето на Екатерина, защото на няколко места в текста се отправят молитви за здравето на „императрице нашей“.

39. Месецослов. Печатан в Москва в година аѡлг [1833].

40. Последование в деня на светата пасха и за цялата светла неделя. Подвързия — дървени кори и кожа. Печатано в Киевопечерската лавра, годината не е посочена.

Бележка от притежателя на книгата върху първия свободен лист от подвързията — „Сїю книжицу естъ на Θеѡдора поп’ Θеѡдоровъ ѡ село Жеравна, пувеза[ѧ Нетку Зографъ [Нетко е оставил на жеравненската църква и няколко икони с надпис „Рука Неткува ѡ Жерона“] ѡ селу Катунища [малко село, намиращо се на три-четири километра от Жеравна], кой прочите да риче Богъ да прости оца его Θеѡдора їереа и праотца егѡ Григорїѧ їеромонаха иверитисъ, 1840, мсцъ март, 16.“ Втора бележка на последния лист от книгата: „Сїю книжицу на поп’ Θеѡдора поп’ Θеѡдоровъ ѡ Жеравна, писахъ когату бѣхъ на селу Преславъ, по турчаски ꙗзыкѡмъЕски Стамболъ, оу дѧдови Димуви като са запопихъ въ лѣто ѡ Адама зтми, ѡ рождаства же по плоти Бга слова аѡм [1840], мсцъ мартъ, ла [31] дѣнь.“

41. Псалтир. Подвързия — дърво и кожа. Печатан в Москва в година аѡле [1835].

Бележка на парче кожа, залепено на вътрешната страна на подвързията: „Тоѧ псалтиръ принадлежи на Христа Бечев в Котель, 1876 година, іануерїе, на 1-ый день.“

42. Евангелие. Подвързия — дърво, обковано с бронз и върху него образи от емайл. Печатано в Киевопечерската лавра през 1851 г.

43. Евангелие. Подвързия — дърво, обвито в кадифе и върху него фигури от бронз. Печатано в Москва през 1851 г.

44. Месецослов. Подвързия — дърво и кожа. Печатан в Москва в 1852 г.

Бележка: „Да се знаи, на 1877 са развалихми, на юлий, а денъ въ моработо.“

45. Месецослов. Подвързия — мукава. Първият лист с данните за изданието липсва. По вътрешната страна на подвързията са отбелязани разни дати след 1880 г.

46. Миней — 9 книги за м. януари, февруари, март, април, май, август, септември, октомври, декември. Печатани в Москва в година 1853 (Бычков, № 651).

Всички минеи на вътрешната страна на подвързията имат една и съща бележка, написана с граждански букви: „Даръ Миней на ново еуцененатa въ Жеравна черкова светаго wтецъ Николай архиепискупъ Мирликийски чудотворецъ wтъ покорните раби негови за паметъ вецная. Тулча на м. јуние, 1857, братия Теодор“ (Теодорови — жеравненци, търговци в Тулча).

47. Псалтир. Подвързия — дърво и кожа. Издаден в Москва в 1854 г.

48. Типикон или Устав. Подвързия—дърво и кожа. Печатан в Москва в 1859 г. (Бычков, № 811).

Бележка с граждански букви на предния лист от подвързията отвътре: „Жеравненской церкви святаго Николая чудотворца въ даръ съ просьбою упоминать при литургии о здравии

Саввы и Јорданки из София, 1860, октомврия 16
от С. Филаретова.“

По книгата са отбелязани два подписа с дати: „поп' Русско Гергювъ, 1878, април 4. поп' Теодоръ їкономъ, 1877“.

49. Каноник. Подвързан с дърво и кожа. Печатан в Москва в 1859 г.

Бележка: „Священику отцу Мавею Жеравненскому для поминования именъ о здравии Јорданка и Саввы.

София 1860, окт., от С. Филаретова.“

50. Триод цветен. Подвързия — дърво и кожа. Печатан в Москва в 1863 г. (Бычков, № 988).

Бележка, в която се казва, че книгата е подарена на църквата от Атанас Ив. Памуков в 1870 г.

51. Триод постен. Подвързия — дърво и кожа. Печатан в Москва в 1864 г. (Бычков, № 1013). Подарен също от Памуков.

II. Опис на руските църковни печатни книги в домашни билиотеки

1. Служебник и Месецослов (подвързани заедно). Повреден. Подвързия, начални и крайни листове липсват. От молитва за здравето на царското семейство се разбира, че книгата е печатана при имп. Елисавета (1741—1761). Намира се в дома на К. Д. Константинов заедно със следващите книги до № 4 вкл.

2. Евангелие. Подвързия — дърво и кожа. Печатано в Москва с позволението на Александър I Павлович в година a w r [1803] (Ундольский, № 3238).

Бележка: „Да се знае кое е това евангелие на Калиска поп Костов в Жерона, година 1872“.

3. Кратки поучения за главните догми на вярата от различни свети отци и учители. Подвързия — мукава. Печатано в Москва в година a w r [1803] (Бычков, № 149).

4. Псалтир. Подвързия—дърво и кожа. Липсват начални и крайни листове, поради което не може да се разберат годината и мястото на изданието. По формат и печат книгата прилича на горните две.

5. Минеи общ. Подвързия—дърво и кожа. Печатан в Москва в година аѡїѳ [1819] (Бычков, № 224). Намира се у Д. Петканова.

6. Акатистии канони. Подвързия—мукава. Печатано в Киевопечерската лавра по времето на Александър Павлович в година аѡкє [1825].

7. Псалтир. Подвързия — дърво и кожа. Печатан в Москва в година аѡмг [1843] (Ундольский, № 3627). Намира се в дома на Васил Серев.

Бележка: „Забележвамъ куга са женихъ азъ Николай Василевъ Бабаджовъ 1867, януари 22, Жеравна."

8. Часослов. Подвързия — дърво и кожа. Печатан в Москва в година аѡмд [1844] (Бычков, № 442). Намира се у К. Константинов.

Бележки: „Да се знаї коѧ ї тази наусница Стифанъ Цонков" (след това се изреждат и други имена, навярно на тези, които са учили от часослова).

9. Часослов. Без подвързия и без начални и крайни листи. Издаден по времето на Николай I Павлович [1826—1855], както проличава от молитвата за здравето му. Намира се в дома на К. Константинов.

10. Часослов. Подвързия — дърво и кожа. Заглавният лист е откъснат. От молитва за здравето на императора е явно, че книгата е печатана пак при Николай I. Намира се у К. Константинов.

11. Часослов. Подвързия — дърво и кожа. Началните листи липсват. От молитвите личи, че е издаден при Николай I. Намира се у К. Константинов.

Към 80-и лист от книгата са прибавени два ръкописни листа—описание на светогорските манастири, направено от ръката на поп Кръстю (1767—1863), както свидетелствува внук му К. Константинов. Описанието е едностранчиво, в религиозен смисъл. В него се съобщава какви мощи съдържа всеки манастир и кой е неговият ктитор. При това то е запазено в непълен вид — началото и краят липсват.

НЕИЗДАДЕНИ ПИСМА НА КОНСТАНТИН ВЕЛИЧКОВ
(Из архивата на д-р К. Кръстев)

Ст. п. Василев

През време на Стамболовия режим (1886—1894) много видни наши русофили се подвъргнаха на самоволно изгнание. Между тях бе и Константин Величков — писател и общественик. Русофилските среди, измежду които Величков бе един от първите съмишленици, бяха крайно недоволни от Батенберг, мислейки, че той именно е главната причина за охлаждането на Русия към българския народ или че той е причина за злото в България. Разгласената по него време из политическите среди мисъл „злото е в двореца" е Величкова.

Осемгодишния си изгнанически живот Величков прекарал във Флоренция, Рим и Цариград (о-в Халки) — нерадостен живот, придружен с нищета и страдания. На един свой близък той пише през 1893 г. от о-в Халки: „Никога не съм се намирал така нищий, както сега, и почти че няма откъде да очакваш нещо." А на други близък: „Засега не мисля за нищо. . . Боря се с двама неприятели: болестта и мизерията." Въпреки това си угнетено душевно състояние той непрестанно пише и превежда, праща в България ръкописи за печатане, срещу които получава скромен хонорар. Свои трудове обнародва по това време във Вазовото списание „Денница", в професорското списание „Български преглед", в пазарджишкото списание „Лъча", в д-р Кръстевата „Мисъл" и другаде. В сп. „Мисъл", което почна да излиза през 1892 г., Величков обнародва следните работи: четири цариградски сонета, два разказа („Призраци" и „Златан" в год. I), пет писма от Рим (IX—XIII в год. II и III; преди това в „Денница" бяха се появили писма I—VIII), няколко песни (I—VI) от Дантевата поема „Ад" в год. III, по-късно и други песни; като приложение към год. I излезе и преводът му на Шекспировата трагедия „Макбет". Величковото участие в „Мисъл" е породило оживена преписка между него и редактора й д-р Кръстев, от която в архивата на д-р К. Кръстев са запазени само 6 писма, които публикуваме.

I

Цариград, 10 март 1892 г.

Уважаемий господине,

Приех во време любезното Ви писмо, както и отворената Ви картичка и хонорара, и съжалявам твърде много, че Ви отговарям тъй късно. Мислех да Ви изпратя същевременно и ръкопис, като се надявах, че ще мога да Ви го

изпратя много по-рано. Принуден както съм по здравословни причини да работя по-малко, можах за жалост едва сега да го приготвя. Надявам се, че ще ме извините. Изпращам Ви началото от един разказ, който ще се свърши в идущата книжка на „Мисъл“, ако приемете, разбира се, да го обнародвате. Казвам Ви това, защото аз сам със страх Ви го изпращам.

Искрено Ви благодаря, че не сте публикували последний ми сонет. Още повече бих Ви бил благодарен, ако бяхте оставили и първий. Аз съм го преработвал няколко пъти и като го четох напечатан, видях, че съм Ви изпратил най-лошата редакция.

Приемете уверение в най-отличното ми почитание.

К. Величков

2

Цариград, 24 юлий 1892 г.

Уважаемий господине,

Приех навреме отворената Ви картичка от 15 тек., но не можах за жалост да разбера, че трябва да Ви изпратя веднага края на „Златан“. Моля да ме извините. Заедно с повестта изпращам Ви и ръкопис от „Макбет“, който мисля, че ще стигне за кола и половина. Ако е нужно още ръкопис от Макбет, известете ми и веднага ще Ви изпратя. Ще ми бъде много приятно, ако мога да приготвя нещо за първата книжка от втора година на Мисъл. Много желая да се обнародва в „Мисъл“ драматическата фантазия, но аз ще мога да я приготвя и да Ви я изпратя, за да се произнесете по-напред върху нея едва към края на августа. Ще ми направите удоволствие, ако можете да ми изпратите оная книга от „Мисъл“, в която са обнародвани „Призраци“.

Приемете уверение в най-отличното ми почитание.

К. Величков

3

Цариград, Халки, 8 декември 1893 г.

Любезний ми д-р Кръстев,

Вчера приех отвореното Ви писмо и не мога да Ви изкажа колко съм се ядосвал, че е пропаднало писмото, което казвате, че сте ми писали подир получаването на ръкописа. Много съжалявам, че не сте счели за нужно, ако и в кратце, да ми намекните за това, което сте ми били писали в него. Ще ми направите крайно удоволствие, ако можете да ми пишете пак. Ако не съставлява това голям труд за вас, искам да се надявам, че не ще откажете да изпълните молбата ми.

От редакцията на „Б. Преглед“ нямам още нищо, но аз Ви моля нищо никому да не говорите. Аз намирам, че тия господа постъпиха твърде неделикатно спрямо мене, от една страна, дето не се обадиха да ми пишат, че са

получили ръкописа и какво мислят да правят с него, и от друга — дето с обнародването само на половината ръкопис (ако впрочем е истина, че са печатали нещо в IV книжка) искат да покажат като че са приели да печатат труда ми не защото струва, а във вид на благоволение. Люто се кая, че изпратих ръкопис, но може би не е късно да поправя погрешката си. Много приятели ми натякват, че съм направил това, и длъжен съм да призная, че имат право. Не може да се гледа сериозно ни на правописната реформа, която това списание си е дало задача да разпространява, ни на списанието, което, колкото се отнася до онова, що пишат в него господата от висшата школа, стои в моите очи по-долу от всяка критика. Аз Ви моля обаче да остане това, което казвам, между нас, тъй като имам нещастието да се вплета в списанието и от чувство на деликатност трябва до някое време да каля чувствата си.

Писал съм нещо в новото списание, което наши приятели ще издават в Пловдив. Статията ще се свърши в II брой. Ако пишете нещо за списанието в Мисъл, надявам се, че ще бъдете снизходителен. Чакам с нетърпение да ми пишете.

Ваш всепредан друг

К. Величков

4

Цариград, Халки, 28 януарий 1894 г.

Любезний ми д-р Кръстев,

Писах Ви преди три недели и приключен в писмото си Ви изпратих ръкопис — осем песни от „Ад“ (5—12), но и досега нямам известие от вас за приемането им. Като зная колко сте акуратен, много се боя да не би да са пропаднали, та затова ми и не пишите: Ще ми направите преголяма услуга, ако ми пишите и ме извадите от безпокойство. Ще бъде жално, ако се е загубил ръкописът, защото нямам чернова от бележките, а и в песните съм направил при преписването много поправки, които не съм отбележил в останалий у мене ръкопис от превода.

С удоволствие видях от последната книжка, че с въпросника сте сполучили повече, отколкото е могъл да се надява кой да било. Аз не вярвах, че ще имате успех, и скърбях, че ще претърпите фиаско. Радвам се от сърце, че останах излъган. Полемиката с филолозите от „Б. Пр.“ Ви прави голяма чест. Тия господа показаха, че нямат ни наука, ни характер. Подир плесницата, която им са дали, като са накарали редакцията на „Б. Пр.“ да печата списанието по старото правописание, трябваше да имат толкова честолюбие да се оттеглят от списанието и ако мислят, че са прави, за защита на своите идеи да почнат да издават свое собствено списание. Чини ми се, че за тях всичката тая работа е просто едно средство, за да си създадат един нов доходец. И на тия хора е поверено да възпитават българската младеж в най-

високото ни учебно заведение! Горко ни. Жално е, че Вазов е приел да се братеми с тях. Разгадах си намека Ви и споделям възмущението Ви.

Ще ми позволите ли една бележка за великолепната Ви статия: „Един портрет на нашето общество“? — Мене ми се видя обидно, особено като излиза от вас, дето наричате черноработчи ония, които извън чистата литература ратуват против пошлостта на времето, в което живеем. Те са доблестни ратници, които заслужават всичкото ни съчувствие. Жално е да ги обезсърчаваме в борбата, която водят. Но за това други път.

Приемете най-сърдечните ми поздравления.

Ваш всепредан друг

К. Величков

5

Цариград, Халки, 22 март 1894 г.

Любезний ми д-р Кръстев.

Приех отвореното Ви писмо, но XII кн. от „Мисъл“ не ми е стигнала. Ще Ви моля да ми изпратите втори път книгата на адрес Chr. Ilitch, Galata, Haiviar han. На същий адрес ще можете да ми изпратите и пари. От няколко време живея в големи безпокойства, като нямам повече от два месеца писмо от брата си. Не зная на какво да отдам това и боя се да не се е случило някое нещастие у дома, та ми не пишат.

Четох няколко пъти с най-голямо удоволствие философическите сонети на Михайловски, който е турил в тях най-хубавите качества на духа си. Със смелостта, възвишеността и глъбината на мислите те оправдават заглавието, което им е дал. Бих искал за някои от тях поне да се е потрудил повече върху вънкашната им обработка. Колкото за Вазовата книга, не съм я видял. Зная от нея само двата разказа, печатани в „Сбирка“ и „Новини“. Мисля, че критиката го разгали. Някои от монбланските му стихотворения предизвикват усмивка. Не разбирам как му е дошло на ума да катери влюбени хора на Монблан и да кара вледенелий гигант да се разстопява от горещата им целувка. Защо замлъкна Славейков?

Бях питал Маджаров в какви отношения са с Вас. Той ми отговори, че им е криво, дето Вие не сте казали досега нищо за „Сбирка“. Искам да вярвам, че няма нищо помежду Ви. Той ми пише, че Вазов мислил да се оттегли наскоро от редакцията на „Б. Преглед“. Споменува ми при това за някакъв скандал с М. Георгиев по повод на „Рада“, но понеже не съм видял „Б. Преглед“, не мога да зная за какво се касае.

Ще ми се развали сърцето, ако „Ад“ не се печата с разделени строфи. Той ми костува целогодишен труд и разбирате защо имам такава слабост да го видя да излезе на свят в колкото е възможно по-гиздава форма. Ще Ви бъда крайно благодарен, ако уважите тая ми слабост.

Много ми се иска да ида да прекарам един месец в Атина. Дотегнал ми е вече животът тука от скука. Едно пътуване ще се отзове, вярвам, добре и на здравето ми.

Поздравления на Михайловски.

Прегръщам Ви най-сърдечно

К. Величков

6

Цариград, Халки, 9 май 1894 г.

Любезний ми д-р Кръстев,

Въпреки желанието ми и тоя път съм принуден да Ви пиша набързо. Завчера приех в един и същи ден последната книжка от „Мисъл“ и картичката Ви от 19 априлий. Къде се е бавила картичката 15 деня? — Слава богу, пак, че ми я дадоха. Първа книга от „Мисъл“ не съм получил, но я видях у един приятел. Песента на Славейков е великолепна. Не зная как да похваля „Бай Ганю“ от Ал. Константинов. Рядко ми се е случвало така от сърце да се смея. Предайте на автора моите най-искрени комплименти. Идеята, дадена от него да се състави III книжка със статии от разни писатели, ми се понрави твърде много. Съжалявам, че не приех навреме писмото Ви да приготвя нещо свясно. За да отговоря на желанието Ви да имате от мене нещо, преписвам Ви едно от най-малко лошите стихотворения, които съм писал някога. Ако Ви се понрави, обнародвайте. Няма да се формализирам, ако го оставите, в случай че не Ви хареса.

Изпращам Ви днес и коректурите от песните от „Ад“, които сте ми изпроводили.

Приемете най-сърдечните ми поздравления.

Ваш всепредан друг

К. Величков

С мерзавците от „Б. Пр.“ ми е противно да се занимавам. Клетите! Паднало им се и тям да се оплакват, че ги обирали! . . .

Обръщението на Величков към редактора на „Мисъл“ в началните писма е съвсем официално: „уважаемий господине“, а в по-сетнешните четири писма е вече дружелюбно: „любезний ми д-р Кръстев“. Величковите отношения към д-р Кръстев изобщо са били всякога „коректни“, дори и когато критикът почна да пише отрицателно за сърдечния му и неизменен приятел Ив. Вазов.

В първото си писмо от 1892 г. той сам загатва за боледуванията си, че „по здравословни причини“ трябвало по-малко да работи. Изпратеният разказ, за който се поменава в писмото, е „Златан“, чието начало д-р Кръстев поместил в кн. XI на списанието си „Мисъл“, а продължението и края — в кн. XII от първата годишнина. В същата годишнина са обнародвани и четири сонета: „Днес изново виждам“, „Блести небето“ (един от най-хубавите измежду всички цариградски сонети), „Любовта ми“ и „Не пей“. С тези четири сонета започва и сбирката „Цариградски сонети“, писани между 1888—1890 г. Величков е пратил за печатане в „Мисъл“ пет сонета, ала редакторът е публикувал първите четири, изоставил е петия, за което поетът му е „искрено“ благодарен. От същото първо писмо

се вижда, че Величков е работил не малко над цариградските си сонети, преработвал ги и при все това много от тях са с грапава външна форма.

Второто писмо е също от 1892 г., когато продължава първата годишнина на „Мисъл", в която се печата като приложение Величковият превод в стихове на „Макбет". Пак в годишнина първа е напечатан разказът „Призраци" и Величков моли редактора да му прати оная книжка от „Мисъл", в която този разказ е поместен. „Драматическата фантазия", за която се споменава в писмото и върху която авторът на „Цариградски сонети" работел тогава, е драмичката в три сцени „На морския бряг", чието действие се развива в Цариград в разположена край Босфора къща с балкони и кьошкове на Селим бей. Произведението е поместено в т. II от издадените под Вазова редакция съчинения на Конст. Величков. Може би Величков е пратил тая своя драматическа работа на Кръстев, за да се произнесе по-напред върху нея, но той сигурно не я одобрил.

Следното писмо е вече от 1893 г. През тази година от месец септември почна да излиза голямото списание „Български преглед", в което участвуват още от първата му книжка Ив. Вазов (разкази „Пейзаж", „На карантина", стихотворен цикъл „Женевското езеро"), Михалаки Георгиев (разкази „Бае Митар пророкът", „Тошо", „Рада"), Алеко Константинов (пътеписът „До Чикаго и назад" в кн. III—V), Величков с превод на п. I—IV, от „Ад", напечатани последователно в кн. IV и V. Списанието ратуваше за съвсем коренна правописна реформа, чиито крайности възбудиха доста шум, вражди и негодувание срещу филологическата комисия, която предложи новоизработения чисто фонетичен правопис. Основно преобразованият наш правопис, на който се списваха първите пет бройки от „Български преглед", срещна голяма съпротива от страна на мнозина писатели, общественици и разни буржоазни среди. Започна да се вълнува и консервативно настроеното общество. В София биде свикано през октомври 1893 г. протестно събрание, председателствувано от Ив. Вазов, а след това и в Пловдив по почин на известния речникар Найден Геров. Обадиха се и филолози, и редактори на списания и всички в хор осъдиха основно променения правопис. Между тях бе и редакторът на „Мисъл" д-р Кръстев, който в страниците на списанието си нападаше членовете на правописната комисия, обсипвайки ги с „многобройни клевети и хули". Недоволен бе и Величков, който в писмото си пише на д-р Кръстев, че не можело да се гледа сериозно на правописната реформа, разпространявана от „Български преглед", чиито редактори — „господата от висшата школа" — писали и по правописа неща, които смята, че стоят „по-долу от всяка критика". — Новото списание, за което се говори в края на писмото, е „Българска сбирка", което изпърво (от началото на 1894 г.) почна да излиза в Пловдив под редакцията на Стефан Бобчев и Михаил Маджаров.

Четвъртото писмо е от края на януари 1894 г. В него Величков пак засяга въпроса за правописната промяна, сърадва д-р К. Кръстев за полемиката му с филолозите от „Български преглед" и пак издава незадоволството си от тяхното дело. — В „Мисъл", год. II, Кръстев поместил своя етюд „Един потрет на нашето общество" (по-късно вместен в книгата му „Етюди и критики", София, 1894 г.), в който разглежда Вазовия разказ „Сладкодумен гост на държавната трапеза". Величков не одобрява някои неправилни схващания на д-р Кръстев и си е позволил да му прави бележка в края на писмото.

Интересно е и петото писмо (от 1894 г.), защото в него Величков споделя литературните си отношения към Ст. Михайловски, Ив. Вазов и Пенчо Славейков. С Михайловски той се познава още от ученическите си години в Цариградския императорски лицей, дето едновременно с него са се учили Михайловски и Тодор Каблешков, който не го завършил по здравословни причини. Сега той се произнася хвалебно за обнародваните в някои списания философически и сатирически сонети на Ст. Михайловски, издадени в отделна сбирка през 1895 г. — Вазовата книга, за която Кръстев е писал на К. Величков и за която Величков му отговаря, че още не я е видял, но знае за нея само по два разказа, печатани в „Българска сбирка" и „Новини", е първата част от „Драски и шарки", появила се в първите месеци на 1894 г. (печатането ѝ почнало през 1893 г.). Монбланските стихотворения, за които Величков пише на д-р Кръстев, че предизвиквали усмивка, са обнародваните в кн. II на „Българска сбирка" от февруари 1894 г. пет стихотворения — цикъл „Какво мълвеше Монблан". Въпросното стихотворение, по повод на което Величков се надсмива на Ив. Вазов, е „Целувка" — третото по ред от цикъла. В „Български преглед", кн. VI пак от февруари 1894 г., Вазов печата и друг цикъл стихотворения „Женевското езеро", все из замисления лирическа сбирка „Алпийска книга", която обаче не излезе в отделно издание. — Величков се интересува и за Пенчо Славейков, който по него време печаташе свои стихотворения в „Денница", „Мисъл" и другаде, та пита д-р Кръ-

стев защо е престанал да печата нови стихове, защо е замлъкнал. — Накрай той съобщава на д-р Кръстев, че му се иска да прекара известно време в Атина, което ще се отрази добре и върху здравето му. Това негово желание не се осъществило сигурно поради парични затруднения.

Последното писмо е от май 1894 г., малко преди падането на Ст. Стамболов. В априлската книга на „Мисъл" от 1894 г. почна да се печата Алековият „Бай Ганю" и Величков бърза да изкаже възторга си от него: „Не зная как да похваля „Бай Ганю", пише той и заръчва на д-р Кръстев да предаде на Алеко неговите „най-искрени комплименти". В книгата си „Български писатели" (т. VIII от съчиненията му) критикът Величков не е отделил страници за Михайловски и Алеко, затова и изказванията му в писмата са от значение — разкриват отношенията му към тия наши писатели. В постскриптума на писмото повторно проявява враждебното си отношение към редакторите на „Български преглед", като се осмелява да ги назове дори и „мерзавци". И в това си писмо Константин Величков изпъква като непретенциозен автор.

Във всичките шест свои писма той се разкрива цял — с искрената си душа, както се е разкривал и в писмата си до своя дългогодишен задушевен приятел Ив. Вазов, което проличава от обнародваните „Неиздадени писма на Ив. Вазов до Константин Величков" (с бележки от Симеон Радев) в сборник „Иван Вазов", издаден през 1949 г. от Българската академия на науките. Голяма част от Величковите писма до Ив. Вазов вече са обнародвани от Величко Вълчев в Известия на Института за българска литература, книга VIII, стр. 287—327.

Както е известно, десетина дни след последното Величково писмо, на 18 май 1894 г., Стамболов напусна властта и Величков, след като е живял „като осъдена на мъки душа" осем години в изгнание, през месец юни се прибира в родината и отдава на обществена и писателска дейност.

НЕПУБЛИКУВАНИ ПИСМА НА НАШИ ПИСАТЕЛИ

Ив. Василев

В архива на Найчо Цанов, част от който се съхранява в Окръжния държавен архив във Враца, се намират неизвестни писма от наши писатели. Либерално-демократическите и антимонархически възгледи на Н. Цанов и личните му качества на честен и принципен човек (защищава Д. Благоев в съда, когато го съдят за обида на „Негово височество") — го свързват в началото на века с редица писатели — Т. Г. Влайков, Антон Страшимиров, К. Христов и др., — с които кореспондира. В архива се намират и телеграми по повод убийството на Алеко Константинов (той е братовчед на Н. Цанов), а така също и отзиви за популярността, с която се е ползувал Алеко още приживе. В едно свое писмо от 17 февруари 1897 г. съдружникът на Н. Цанов А. М. Филипов пише от Видин: „Поздрави Алеко и му се поклони от приятелите за подлистниците. У нас „Щастливец" стана вече нарицателно."

Запазените писма разкриват главно обществено-политическите възгледи на техните автори през годините 1895—1905 — години на нарастване ролята на партията на тесните социалисти в обществения живот, дуран-кулашките събития, македонските борби — и отдръпването на част от интелигенцията от народническите и социалистическите увлечения. Но не само това. Тези писма сочат, че за да бъде близо до болките и радостите на народа, писателят трябва сам активно да участвува в обществения и политическия живот.

Най-много са писмата от Влайков — един от ръководителите наред с Н. Цанов на Демократическата, а сетне и на Радикал-демократическата партия. В някои от тях се засягат вътрешно-партийни, организационни въпроси. В други обаче Влайков изказва по-широко своите възгледи и оценката си за партии, политически лица и събития. Тук публикуваме някои от писмата до Н. Цанов.

1

София 4/VII 903 г.

Драги Найчо,

Преди всичко, много ти здраве — от княза. Зарад това много здраве собствено ти и пиша.

Прие ни днес човекът. Бяхме и четворица. Аудиенцията беше определена за 10 $^1/_2$ часа, а прие ни в 11 — при него беше военният министър, зарад когото ни накара да почакаме половин час.

Прие ни наглед любезно. Шеговито попита дяда Цанкова[1]: е, каква тайна се крие в тази папка (протестът беше в особена папка). Дядо Цанков му каза няколко думи, па накара Тодорова да прочете протеста. Тодоров го прочете и князът го изслуша — както обикновено си слуша. Каза, че той ще представи протеста на правителството, което било отговорно за суспендирането на закона,[2] защото този закон бил негов закон („Той е мой закон") той го бил предизвикал. И сам той бил против суспендирването и цели 15 деня отказвал да подпише указа, но нямало какво да прави — не искал да предизвика в това смутно време нова министерска криза — и отстъпил.

И Тодоров, и Мушанов, и аз му говорихме — всеки от особено гледище, — че главната отговорност за суспендирването на закона пада върху него. Аз му развих нашето гледище върху парламентаризма, като указах, че ние не одобряваме не само начина, по който се разреши минист[ерската] криза през май, но и самото предизвикване на кризата, като смятаме, че едно правителство може да бъде уволнено само когато бъде бламирано от Нар. събрание. Върху това князът нищо не каза. После стана дума за значението на закона. За лошите му страни, за мотивите на правителството. Тодоров и Мушанов, като заявиха, че правителството не е имало никакви основания за суспендирването на закона, като обориха мотивите на доклада, забележиха, че те са били против закона, че народняците, ако биха поели властта, щели тоже да изменят закона, но само чрез Народното събрание, а пък Мушанов каза, че те били против несменяемостта на околийските началници. Аз заявих, че ние поддържахме закона, какъвто си е, като искахме още повече гаранции; обърнах внимание на моралната страна на закона, че правителството не трябваше още по-напред да назначава по администрацията хора, които не отговарят на един по-висок ценз, какъвто би се искало да се въведе занапред, но забележих, че въпреки кусура на закона в туй отношение (че се затвърдяват партизани на бившето правителство) ние го поддържахме всецяло пред вид на голямото негово политическо значение; указах как гледаме ние на сегашните партии и как бихме желали и чакали да се развият те, като забележих, че цял ред закони бяха насочени между друго именно за да създадат условия за правилно развитие на нашия полит[ически] живот и на нашите партии. И свърших, като казах, че със суспендирването на закона сега, между другото, става и едно подтикване назад на това движение към правилно развитие.

На княза направи, види се, впечатление моето мнение за партиите и за тяхното желателно развитие, та одобри тези ми мисли. Дядо Цанков най-после направи един бележит съвет [на] княза: да се пази да не се закорени у народа мнението и убеждението, че всичкото зло идва от него. Князът недоволно изслуша този съвет, като вметна: „Аз знам, че още щом съм дошъл, българският народ смята, че аз съм причината на злото". Тръгнахме да си излизаме. Здравува се с всички ни. Най-после остана Мушанов. Ние бяхме излезли, кога току ме стигна Мушанов: князът те вика, каже, да се върнеш. Останах учуден. И върнах се. И представи си — князът ме държа почти още цял час, та приказва с мене на само! „Аз знам, че Вие мразите двореца и няма да дойдете друг път тука, но сега, като сте дошли, аз бих желал да чуя Вашето искрено мнение върху въпросите на деня." Така приблизително започна той. И се впуснахме в дълги и широки разправии. Той се оплаква от партиите, оплаква се от политическите дейци, оплаква се, че не го разби-

рали, че той работил, той се бил посветил за благото на тази страна, той бил така предаден на интересите на тоя народ, както рядко имало други държавни глави, но у нас не го ценили, а всички викали против него. Аз можах по-обстойно да му развия нашето гледище върху парламентаризма и върху участието на държавния глава в надзора върху управлението, говорих му пак как гледаме на партиите и че последните не могат изкуствено да се създават и пресъздават, а трябва тяхното развитие да върви по еволюционен път, че каквито и да са те сега, на тях трябва да се опира. Говори той за предателството на Даневото правителство, отхвърлих това обвинение и указах му колко е опасно да се играе с „предателство". Говорих пак надълго за значението на закона за чиновниците, за недобросъвестността на доклада, говорих му, че правителството, освен дето суспендира най-важната част от закона, но нарушава и несуспендираната му част, като не търси никакъв ценз от назначаваните началници; указах и на конкретни случаи. Като говореше за своите благи намерения, вметна: „Аз знам, че Вие ще си помислите, че Ви говоря това, защото Вие сте демократ, но..." Искаше да каже, че той си бил такъв. Схванах, че трябва да има много високо мнение за себе си, а много долно за нашите партии и държавници и от това не можеше ни най-малко да се примири с мисълта да не управлява той, а да остави на партиите да управляват. На свършване пак подхвърли, че ние сме смятали, че злото е в двореца, но все пак нему било приятно да размени възгледи с мене и бил доволен от моята искреност. Подаде ми пак ръка и си излязох. Личеше, че искаше да хвърли въдица към нас. Биеше в очи интригантството спрямо другите партии и дейци. Аз мисля, че от своя страна му казах много горчиви истини и че можах да му представя нашето гледище върху положението, както и върху някои принципиални въпроси.

Това е многото здраве от Фердинанда.

Какво ще се прави по-нататък? Навярно ще се съберат тука пак представители от групите да обмислят тоя въпрос. Досега добре излезе. Ще трябва след това да се започне някакво движение и между народа. Какво и кога — нека се обмисли и реши. Тук Илия ще остане да мисли заедно с другите по тия работи. Аз утре заминавам за Пирдоп с децата, дето ще поседя докъде 20. Снощи замина и Антон — отиде войник в Бургас в запаса. Остава само Илия.

Как са там духовете? Селенията как е? Надявам се, че не само там, но и навсякъде народът ще е бодър.

Аз писах на Гидикова дали ще приеме да го кандидатираме някъде. Той се май съгласи.

В края на август ще трябва да се съберем някъде да поговорим по предстоящите работи. Дано и Илия приготви дотогава програмата.

Много здраве на Балева, на Мициева и на всички приятели.

Твой Т. Г. Влайков

(Личен фонд „Найчо Цанов", № 81, арх. единица № 66)

[1] Дядо Цанков — Драган Цанков.

[2] Става дума за закона за чиновниците от 1882 г., суспендиран на 15 юли 1903 г.

2

София, 2. V. 1903 г.

Драги Найчо,

Завчера комисията е ходила при Данева[1] и снощи докладва в събранието на професори и журналисти. Данев е уверен, че ще се дадат и осигурят едни по-широки и сериозни реформи. Водили се преговори за това. Преди солунските събития настроението е било много добро (на дипломацията). Солунските събития изпърво побъркали. Но после Битолското клане поправило настроението. Имало чувствителен обрат в руската политика (който се вижда явно от руските вестници). Данев следва указанията на силите. Владиците и търговските агенти в Македония няма да бъдат закачани. Голяма част от затворените в Солун и другаде ще бъдат пуснати. Данев по никой начин няма да допусне обявяване война. Ако общественото мнение настоятелно поиска война, той ще си сложи оставката и ще остави на други отговорността за войната. Едно умерено движение в страната против турските зверства, против обещаните реформи, едно съчувствие към борците, събиране помощ за пострадалите, даже едно изказване недоволство от преголямото пазене границата — се смята, че ще бъде и своевременно, и полезно. Ето защо нашето събрание зема решение да даде почин за едно общонародно движение, за едни общонародни митинги. Утре или в неделя тук ще бъде свикан голям митинг по инициативата на нашето събрание, състоящо се от професори и представители на всички партии (Бобчев, Маджаров, Генадиев, Пешев, Ляпчев, аз, Михайловски и Карайовев). Днес приготвуваме резолюцията. И аз съм в комисията за приготвянето ѝ. Аз лично смятам, че едно такова движение, лишено от воинствен дух и от всякаква партийност, ще бъде полезно за делото и трябва да се подкрепи. Важно ще е в тия митинги да се изтъкне и искането на бълг[арския] народ — искане не да се присъединява Македония, а да се въведат там гарантираните от Берл. договор реформи. В нашата резолюция туряме и този пункт.

Това е за нашето събрание.

Утре чак излиза двойният ни брой.

Аз в неделя или най-късно в понеделник заминавам с децата за Женева. Толкова засега. Втори път — може би от Женева.

Поздрав Мициеву, Балеву и на приятелите

Твой Т. Г. Влайков

(№ 81, арх. единица № 66, л. 8)

[1] Д-р Стоян Данев, водач на прогресивнолиберална партия, тогава министър-председател.

3

София, 16. IX. 1901 г.

Драги Найчо,

Онзи ден — в четвъртък — имаше у Каравелова събрание. Поканени бяха 10—12 души: приятелите депутати, някои от бюрото (между другите Калинков и Карайовев) и от вън Кънев и Такев. Бях и аз. Както се оказа, целта на събранието е била да се поговори за възможните демократич[ни] кандидати при предстоящите избори. За кандидатурите в Пловдивско Каравел[ов] каза, че ще се определят, като отиде той сам в Пловдив. Малинов заяви, че имало предложение от стамболистите да се влезе с тях в компромис за в Пловдивско. Сам Малинов, както и мнозина от събраните, па даже и Каравелов посрещнаха добре това заявление. За в Пещера Такев се оплаква от прогресистите; иска да се махне оттам полиц[ейският] пристав; иска и да се уволнят няколко акцизни стражари и други финансови чиновници, които уж били агитирали против него. Кънев пък, за да му се осигури успехът във Варна, иска, от една страна, да се преместят управителят и градският началник, а от друга — да се назначат десетина души на разни длъжности — роднини и приятели на влиятелни селяни, които без туй не щяли да земат участие в избора. Каравелов изпърво въстана против тия искания — да се уволнят чиновници, за които не е направено изследване, и да се назначат други, които може би не отговарят на изискваните условия. Отпосле се намесиха и други, между които на първо място и Малинов, и зеха да настояват, че сега пред вид на предстоящите избори трябва да се удовлетворяват исканията на приятелите на вяра, щом тези искания са свързани с успеха на изборите. Казваха се при туй нелестни думи по адреса на началниците във финан[совото] м-во, които не слушали депутатите и повече вярвали на своите чиновници, отколкото на депутатите. Каравелов се разсърди и развика защо да не вярват на неговите началници и чиновници и свърши с това, че се съгласи, щото Такев и Кънев да му представят по един списък на лицата, които трябва да се уволнят или назначат, и той ще види какво ще направи. Мен ми направиха много лошо впечатление тия предизборни пазарлъци — да се уволнят едни, да се назначат други, за да се гарантира успехът на избора. Това събрание, струваше ми се, по преобладающия в него дух напълно би подхождало към събранията, които са правени от досега управляющите партии: ако има разлика, тя ще да е в количеството, а не в качеството на пазарлъка. Никой от приятелите не се погрижи за това — какви искания, какви принципи ще се развиват в предстоящите агитации. Аз подигнах твоя въпрос — за програма, те, увлечени в своето воюване с Каравелов за уволненията и назначенията, не искаха и да се спрат върху тоя въпрос.

Събранието се свърши с това, че се определиха за кандидати: в Пирдоп — Такев, в Ихтиман — Калинков и в Станимака — Карайовев. За Видин не става и дума. Аз излязох много разочарован от това събрание, което беше наистина партийно събрание, но не и демократическо.

Друго — нищо не знам вън от това, което се пише по вестниците. Аз съм се заел да работя нещо белетристично за „Мисъл“. Ти какво правиш? Кого ще кандидатирате там? Доволен ли си от разходката и речта си в Русе? Много здраве на Мициева, на Балева, Златанова и на всички приятели

Твой Т. Г. Влайков

(№ 81, арх. единица № 66, лист 3)

4

Драгий Найчо,

Искам да ти припомня не едно обещание, което даде на „Мисъл“ да напишеш спомени за Алека, а един дълг, който ти се налага да сториш това днес, когато всичко е опошляло и зявуняло и симпатичният образ на писателя е нужно повече откога и да е да се изтъкне, да блесне — като хоругва на младото, стремящото се, купнеющето. Десетгодишнината от смъртта на Алека не трябва да се остави от нас да мине тъй незабелязано. И аз не искам да ти мъдрувам, Найчо — ти сам, вярвам, разбираш и цениш нашата замисъл в този случай. Ще изпълниш един дълг като съвременен деец, ще направиш добър помен за твоя скъп покойник и нас от „Мисъл“ ще задължиш с това твърде много. Прочее, сега, без да отлагаш, седни и почни да си припомняш... Когато захванеш да пишеш, аз вярвам, че ти и ще се увлечеш и отново ще преживееш много хубави работи от миналото. Недей отлага, защото и без това няма твърде много време, а в майската книжка ний искаме да издадем твоите спомени.[1] Още и това — избери десетина по-хубави и интересни писма на Алека, за да ги препише някой и ни ги прати. — Ще чакаме.

Там, във Видин, ти навярно си много по-спокоен, отколкото ний тук. Всичкото внимание на интелигенцията сега е заето с този фамозен закон за полевите съдилища, който, ако остане и полевият съд вземе да функционира, ще се повтори отново стамболовата епоха със своите грозотии. Чудното е само, че още не се сеща никаква реакция в по-широките слоеве на обществото. Аз това го отдавам, че хората от „Балк. трибуна“ въобще, пък и персони като Икономова в частност не се ползуват с никакви симпатии, но нима не може да се отделят личностите от закона, — закона с всичката своя варварщина и ужас, — та срещу него борба да се поведе? Даже и нашият „Демократ“ е много вял за днешно време.

Здравей!

Твой: П. Ю. Тодоров

София,
2 април 1907

[1] Кн. III на „Мисъл“, год. XVII, 1907 г., се открива със спомен за Алеко от Найчо Цанов.

5

Телеграма 2922

от София на 23/1 1893 в 8.30, получена 10.16

ВИДИН

адвокату Цанову

За документите искат 112 лева. Прати телеграфически, аз нямам

Алеко

6

Телеграма 3005

Подадена от София на 25/9 1893 в 9 ч. с., приета в 9.28

ВИДИН

адвокату Цанову

Защо не пратиш пари за документите, бе човече, срамота от консултатото. Разбери, чорбаджи, че аз нямам ни сантим

Алеко

7

(Пощенска карта)

За господин
Найчо Цанов
(народ. представител)

Видин

София, 4. II. 1901

Любезний Найчо!

Като тръгнеш за... санким ако тръгваш — вземи... клишето на Алекова портрет... за Алека, да ти... барем и Пенчовото желание: да вземеш със себе си неговите писма, че той се е уловил на работа и пише за Алека.

Щях да забравя да ти изтърся едно голямо браво! — ти... кръстил целия видински мемлекет!

Със сърдечен поздрав

Д-р К. Кръстев

Аферим!! твой

Пенчо[1]

[1] Написано от Пенчо Славейков.

8

(Пощенска карта)
София, 14. I. 1901

Господин Найчо Цанов
Видин

Драгий Найчо, понеже съм се нагърбил с издаване съч[иненията] на Алека, при които ще трябва да се приготви и биографията му, то ти се моля да ми пратиш писмата му до теб (оригинал или препис) и някои спомени, каквито са останали в паметта ти.

Твой Пенчо

9

София, 12. IV. 190/1/

Бай Найчо,

Не знам де най-лесно мога да те намеря, та затова мисля, че най-добре ще е да ти пиша какъв зор имам. Касае се за един наш общ приятел, Антон Страшимиров. Както може би знаеш, той не е вече в редакцията на „Реформи“,[1] та ще трябва да си потърси някаква работа. Обаче според някои негови загатвания разбирам, че той май не ще се накане сам да отиде да похлопа тук-там; ще трябва някой приятел да го избави от туй затруднително положение. Аз помислих доста кой би могъл да му помогне най-лесно и най-скоро и се спрях на тебе. Бъди, моля те, тъй добър да завършеш тая работа с г. Каравелова. Струва ми се, че Антон не може да не бъде предоволен, ако би го настанили в Нар. библиотека; но пак, ако го срещнеш днес-утре, позагатни му, обаче без да му споменаваш, че съм ти писал.

Здравей!

твой Кирил Христов

[1] Орган на Върховния македоно-одрински комитет.

10

Найчо,

Изпращам ти за „Демократическия“[1] едно стихотворение от Яворова и мои редове „Пред Алековата окървавена памет“. Не знам и двете дали са въобще за календар, в частности моя надали е за в „Демократическия“ — прегледай и реши. Аз бих искал моето — ново, остро, но право — да излезе именно в кръг, към който е принадлежал Алеко, па макар не ще е приятно на всички. Остава ти да решиш и да ми пишеш: — не ще се сърдя, ако не се решиш, защото в живота „не всичко е за казване“ и това се отнася за всекиго в негова кръг. Но мен ми се чини, че Алековата памет и нашето верую изискват да се каже истината — а именно че Алековата памет е окървавена — час по-скоро. Ако не си съгласен, върни ми ръкописа, ще видя да

ти пратя друго пак тъй късо, защото за нещо длъжко, за каквото ти говорех, нямам разположение: озлобиха ме тия негодяи в министерството дотам, че съм решен пак да гладувам и чакам да отсече дядо Петко. Представи си: държим се о правилника на (трупата), назначиха двучленен комитет и тъй като в този правилник няма служба „репертьор", то ето две недели вече аз стоя като юва кон: нямам ни задължения, ни права, комитетът сам си управлява, без да ме базари, а дядо Петко се отговаря — „Ще я наредим тая работа, бе брате!" Вълци им яли главите: Лазаров и Петко май че ще искат да повърнат някои от уволнените, както навярно ще приемат комедията на Миларова „безплатно", и чак тогаз ще дадат и на мен права. Аз пък тогаз не ще ги приема, — да става що ще: сега съм по-обнадежден — „Книжовното дружество" ми купи един роман за 600—700 л.,[2] а имам и една драматическа трилогия готова, от която се надявам да зема не по-малко левчета. Само да ги имам еднаж в ръцете — цар съм поне за през зимата: ще плюя във всяка противна мутра. А те се навъдиха: скарал съм се и с едничките тук хора, които ме коткаха — Величковци. Отрязах и с приятелите си около „България" — Христов и Харалан — опровергаха подло, по натиск от горе, една остра моя статия против чиновниците в министерството. Finita!

Здравей!
Твой А. Страшимиров

[1] Става дума за „Демократически календар" за 1901 г., издание на в. „Народен лист" във Видин. В него е поместен портретът на Ал. Константинов, бележката „Алеко Константинов" от Н. Ц., стихотворението „В театъра" от Н. Атанасов и др. „Пред Алековата окървавена памет" липсва. Очевидно Н. Цанов не е намерил за уместно да помести тази статия на Страшимиров и той я помества, може би малко преработена, в своето списание „Наш живот", кн. 4 и 5, 1901 г., под заглавието „Едно светотатство".

[2] „Есенни дни", издаден от Българското книжовно дружество през 1902 г. като брой 2 на „Българска библиотека".

11

Телеграма

21. I. 1902 г.

ВИДИН
Найчу Цанову

Подадох оставка. Пиша ти

Страшимиров

12

Бърза телеграма

ВИДИН
Найчо Цанову

Съгласявам се, майка му стара![1]

Страшимиров
Съобщава: Ив. Василев

[1] Страшимиров дава съгласието си да бъде включен в листата като кандидат за народен представител за Видинска околия.

ПРИНОСИ КЪМ ПРОУЧВАНЕТО НА СТАРОСЛАВЯНСКАТА И СТАРОБЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Иван Дуйчев

1. Една от големите и належащи задачи, които стоят пред изследвачите на старата славянска литература, се състои в това — да се установи, проучи и обяви ръкописното книжовно наследие, а на второ място необнародваните паметници, скрити в ръкописите, да бъдат издадени. В това отношение досега наистина е сторено твърде много, обаче не всичко. В научната литература са обнародвани голям брой описи на славянски ръкописи, пръснати из славянските страни, а понякога и далеч извън техните предели. Една от най-близките задачи е да се направи общ опис на всички описи на славянски ръкописи. В това отношение примерът, даден от изследвачите на средновековните гръцки ръкописи чрез съставянето на няколко такива описа на каталозите на гръцките ръкописи,[1] може да бъде извънредно поучителен и полезен. Колко назряла е вече нуждата от съставянето на подобен опис и на каталозите на славянски ръкописи, показа, между другото, предложението, което бе направено на Четвъртия международен конгрес на славистите в Москва (септември 1958 г.) от страна на една отлична познавачка на славянските и гръцките ръкописи в СССР, именно Е. Э. Гранстрем[2]. След някои общи и твърде полезни разсъждения по въпроса съветската изследвачка дава в своя доклад като приложение примерна библиография на описите на някои сбирки от славянски ръкописи. Като второ приложение авторката даде списък на славянски ръкописи от XI и началото на XII в.[3] Двете приложения поставят на разглеждане съответни образци за сводния каталог и за начина на описване на ръкописите, както авторката загатна почти едновременно и в една своя статия[4]. Разбира се, по необходимост дадени са съвършено кратки посочвания, но и те са достатъчни за обсъждането на предложените методи на работа. Така библиографските посочвания за отделните описи са подредени в азбучен ред на селищата, в които се намират съответно хранилищата на ръкописите, без оглед на държавите. Този начин

[1] Вж. специално: O. Schissel, Kataloge griechisches Handschriften. Graz, 1924. — M. Richard, Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs, Paris, 1948. Книгата излезе през 1958 г. във второ издание, след което се яви и трето издание.

[2] Е. Э. Гранстрем, О подготовке сводного каталога славянских рукописей, IV. Международный съезд славистов. Доклады, Ленинград, 1958.

[3] Във връзка с това вж. книгата на Е. Э. Гранстрем, Описание русских и славянских пергаменных рукописей. Под ред. Д. С. Лихачева, Ленинград, 1953 (Гос. Публичная библ. им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. Труды отдела рукописей).

[4] Срв. също Е. Э. Гранстрем, О подготовке сводного каталога славянских рукописей. В порядке обсуждения, Slavia, XXVII (1958), с. 120—121.

на подреждане има свои очевидни предимства, но заедно с това и известни неудобства. Въпреки всичко несъмнено е, че подреждането по страни и вътре във всеки такъв дял по азбучен ред на селищата би било по-препоръчително: чрез него веднага се добива представа за наличието на ръкописи в дадена страна, а заедно с това справките са по-леки. С извънредно малки изключения почти всички изследвачи на славянските ръкописи работят, така да се рече, в „национален мащаб", използуването на ръкописи от чужди хранилища е по-рядко явление и затова практическа полза може да се получи главно от подреждането на данните по страни. Този метод е приложен в обнародвания почти едновременно с проекта на Е. Е. Гранстрем каталог на славянските описи от Давид Джапаридзе[1]. Така този автор е дал на първо място няколко библиографски посочвания за общи наръчници по библиография на описи на славянски ръкописи, съчинения по славянска палеография, дипломатика и хронология, по библиотекознание и пр. Най-съществената част от книгата съставят разпределените по страни и подредени вътре по реда на селищата посочвания за обнародваните описи. На първо място, по богатство на хранилища и обилие на славянски ръкописи, е поставен СССР. Авторът при изреждането на отделните селища, в които има хранилища на ръкописи, следва определено начало: започва от най-големите средища и посочва хранилищата по важност и богатство на пазените в тях ръкописи. Така всред хранилищата на СССР на първо място са посочени ръкописните сбирки в Москва, после Ленинград, подир което следват провинциалните средища в азбучен ред (латиница, английско произношение). Отделно са дадени сведения за хранилищата в разните републики: Белорусийска ССР, Карело-финска ССР, Украинска ССР и др. Авторът е обобщил огромен брой библиографски данни в този отдел на книгата и сведенията му за хранилищата на СССР в същност заемат най-голяма част (с. 22—96) от цялото изложение. Сведенията за всички други страни запълват приблизително една трета от книгата (с. 97—125). В този втори дял посочванията за отделните страни са дадени по азбучен ред на страните. Указанията вътре във всеки дял са поставени в същия ред, който е приложен при излагане на посочванията за СССР, сиреч на първо място сведения за главните или средищни селища, после изреждане на провинциалните хранилища по азбучен ред на селищата. Във втория дял са дадени библиографски посочвания за следните страни: Австрия, България (с. 98—190), Християнския Изток (сиреч Света гора, Ерусалим, манастирите на планината Синай), после Чехословакия, Дания, Франция, Германия, Англия, Унгария, Италия, Полша, Румъния, Швеция, Югославия. Отделните библиографски посочвания често са придружени от добри и полезни анотации било за ръкописните сбирки, било за разните описи. В книгата на Джапаридзе, който е събрал огромен брой библиографски посочвания, най-добре се виждат значителните трудности, които трябва да се преодолеят при извършването на това дело. Преди всичко трябва да се изтъкне, че при работенето предимно по библиографски път, сиреч въз основа на описите, без непосредствена връзка и осведоменост за отделните ръко-

[1] D. Djaparidzé, Mediaeval Slavic Manuscripts. A Bibliography of Printed Catalogues. Foreword by P. Pascal. Cambridge, Mass. 1957 (= The Mediaeval Academy of America, Publication No. 64), XVI, 134 pp. Към изложението са добавени девет факсимилета от руски ръкописи от XII— XIII до XVII в. заедно с един автограф на протопоп Авакум (1621—1682).

писни сбирки, не винаги могат да се добият точни сведения относно настоящото местонахождение на една или друга сбирка от славянски ръкописи. Това означава, че някои от библиографските посочвания губят своята практическа стойност, тъй като през течение на времето са станали разместванията на сбирките и само въз основа на съществуващите описи понякога тези сбирки не могат лесно да бъдат локализирани. От друга страна, докато за описите на цялостни сбирки библиографските посочвания са много обилни и, може да се каже, не е пропуснато нищо важно, за описанията на отделни ръкописи това — както е напълно разбираемо — не е сторено. Така или иначе в посочванията има доста много празнини.

Без да се сочат примери относно другите страни и чуждите ръкописни сбирки, достатъчно би било да се изтъкне онова, което е дадено за нашите ръкописни сбирки. Относно българските сбирки на славянски ръкописи авторът е посочил всичко 15 съчинения. Както може да се види от дадените напоследък библиографски справки,[1] списъкът на цялостни описи или описанието на отделни ръкописи, частно що се отнася до българските ръкописи, трябва да бъде разширен и обогатен с доста много нови заглавия. Най-сетне поради повишения днес интерес на изследвачите към ръкописното наследие като основа за проучване на старите славянски литератури непрекъснато биват обнародвани все нови и нови описи на сбирки от славянски ръкописи или отделни ръкописи, а това мъчно може да се следи дори и в една най-добре снабдявана библиотека, особено в неславянска страна. Колкото и полезен да е приносът на Д. Джапаридзе, все пак поставя се настойчиво въпросът за установяване на широко международно сътрудничество, преди всичко от славянските страни, за изработването на пълен своден каталог на описите на славянските ръкописи, както това предложи Е. Е. Гранстрем. Следователно на един славистичен конгрес би трябвало да се обменят мисли и предложения за такова важно и належащо дело.

В своето предложение до IV международен конгрес на славистите Е. Е. Гранстрем даде, както се каза, също и примерна схема за описване на най-старите славянски ръкописи. Така по нейно мнение[2] конкретното описание на всеки отделен ръкопис трябва да съдържа следните данни: 1) наименование на ръкописа (обичайното и установено в литературата обозначение на ръкописа, евентуално с допълнително пояснение); 2) дата; 3) посочване за местонаписването на ръкописа, ако може да се установи по преки или косвени данни; 4) определение на типа на писмото; 5) сведения за украсата на ръкописа; 6) посочване за наличието на приписки; 7) сведения за подвързията на ръкописа; 8) посочване за броя на листовете и размерите им; 9) библиография за писаното върху ръкописа; 10) посочване за местохранението на ръкописа и сигнатура.

Към това, тъй да се каже, външно описание на ръкописа трябва, разбира се, да се добавят още две съществени неща: посочване за езика и правопи-

[1] Вж. Б. Ст. Ангелов, Из старата българска, руска и сръбска литература. София, 1958, с. 236—238: Български описи на старославянски ръкописи с 44 библиографски посочвания. — Ив. Дуйчев, Български описи на славянски ръкописи. Годишник на ББИ, V (1959), с. 43—65, специално с. 63, бел. 1, където са дадени и други, допълнителни библиографски посочвания.

[2] Е. Э. Гранстрем, О подготовке..., Ленинград, 1958, с. 22.

са на текста и, най-важното, колкото може по-пълно и по-точно сведение за съдържанието на ръкописа. Очевидно при множество ръкописи простото посочване на познатото „название на ръкописа" или пък на някакво ново определение за него не е достатъчно и не дава ясна и задоволителна представа за неговото съдържание. Накратко казано, необходимо е да се изработи колкото може по-пълно и по-точно правило за описване на ръкописите по външност и по съдържание.

Не може да се каже, че съществуващите досега частно български описи на ръкописи дават напълно задоволителни норми в това отношение. Критичното разглеждане на тези описи най-добре разкрива и техните недостатъци, и предимствата им.[1] Въпросът има не само отвлечено теоретично значение, но и практическа важност, особено като се има пред вид, че у нас предстои описването на новопостъпили след обнародването на познатите наши описи славянски ръкописи из нашите хранилища. Критичният преглед на някои нови описи на сбирки от славянски ръкописи, като например „Опис на старославянските ръкописи в Народния музей в Прага" от чешките слависти проф. Йосиф Вашица и Йосиф Ваис[2], първия дял от описа на „славянските ръкописи в библиотеката на Академията на НР Румъния" от проф. П. П. Панаитеско[3] и описа на „кирилските ръкописи на Югославянската академия" (Загреб) от проф. Владимир Мошин[4], може да ни разкрие нови и интересни подробности, които трябва да бъдат взети под внимание.

Каталогът, съставен от проф. Й. Вашица и проф. Й. Вайс, дава описание на ръкописи и фрагменти на кирилица и глаголица, съхранявани в Националния музей в Прага. Основният ръкописен фонд съставят притежаваните от големия чешки славист Павел Йосиф Шафарик (1795—1861) ръкописи, завещани от него самия на Националния музей. Това са 38 ръкописа, от които 30 са сръбски, а останалите български, всички придобити от него по време на пребиваването му в Нови Сад през периода от 1819 до 1833 г. Изобщо в каталога са включени 217 ръкописни единици, които хронологически произхождат от XI до XIX в. Отделните части на описанието са ясно и подробно разграничени. В каталога ръкописите са подредени във възходящ ред на бройките, като въпреки това е запазена и посочена на първо място обичайната и позната сигнатура на всеки отделен ръкопис. След сигнатурата се дават няколко общи данни за ръкописа: дата, определение за писмовната материя, броя на листовете, определение на вида на писмото, размери на листовете в сантиметри, бележка относно външността, подвързията и прочее. При описанието са дадени вести както за пълните, така и за празните страници. При излагане на съдържанието на първо място стои общото наименование на ръкописа, обикновено — що се отнася до по-голямата част от ръкописите — вече поставено от притежателите или от други лица. Когато е било възможно, както е например случаят с ръкописите на Шафарик, отъждествява се ръката на онзи, който е поставил това определение

[1] Вж. за подробности у Дуйчев, пос. съч., с. 43 и сл.

[2] J. Vašica — J. Vajs, Soupis staroslovanských rukopisů Národního Musea v Praze, Praha, 1957.

[3] P. P. Panaitescu, Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei RPR, Vol. I (Bucureşti), 1959.

[4] V. Mošin, Ćirilski rukopisi Jugoslavenske academije. I. Opis rukopisa (Zagreb), 1955; II. Reprodukcije (Zagreb), 1952.

на ръкописа. Това е, общо взето, една преценка за съдържанието на ръкописа, най-често дадена от компетентни лица и станала широко позната в литературата. Посочвайки разните дялове на ръкописа, винаги се дава определение за ръката, която е писала една или друга част (ръка на притежателя, на преписвача, на втори преписвач и т. н.). Всеки дял на съдържанието е описан отделно и по възможност най-пълно. Дадени са сведения за намиращите се по ръкописа приписки. Накрай е добавена литература върху ръкописа. Заслужава да се отбележи и това, че старославянските текстове винаги са предадени със съответния славянски шрифт. За всеки ръкопис е спомената редакцията на езика. Там, гдето това е било възможно, е посочено нещо за произхода на ръкописа и историята му. Често са дадени сведения за общото състояние на ръкописа, разбира се, когато има нужда това да се изтъкне.

Трябва да бъдат упоменати две основни отлики на този каталог. Когато се сочат широко познати текстове от съдържанието на ръкописите, не се дават сведения за изданията им или на сродни текстове по други ръкописи. Когато обаче става дума за по-редки и особено важни текстове, дават се точни библиографски посочвания за изданията или съответно в някои случаи за неиздадеността на текстовете. Така например такива посочвания са дадени почти за всеки отделен текст в т. нар. Тереблянски пролог от XVI в., чието съдържание е извънредно интересно. Там, гдето се отнася за неиздаден в тази негова редакция текст, описвачите са препратили към издадени сродни текстове. При някои текстове са посочени всички издания или отнасящата се към тях литература. Издирването на тези библиографски посочвания е било несъмнено извънредно трудна работа, но затова пък именно те придават голяма стойност на каталога и улесняват използуването и изучаването на отделните текстове. За съжаление този метод на описване не е приложен към всички ръкописи. За единство той би трябвало да бъде общ начин на описване на съдържанието. При описване на отделните текстове освен общото определение се дава извадка от началото и края на текста, което улеснява отъждествяването. Непълните в началото или края текстове се посочват отделно, с изрично указание за това.

Фрагментарните ръкописи са описани отделно, на края на каталога, пак така подробно и пълно. Някои от тях представят действително изключителен интерес, и това описание е твърде полезно. Трябва дори да се изтъкне, че именно фрагментарните ръкописи, които в някои случаи крият известни загатки за учения, са описани почти всички много грижливо и с извънредно големи подробности.

При описанието чешките учени никъде не дават извадки от текстовете като образци за езика, както това например е направено в почти всички описи на нашия проф. Б. Цонев. Напротив, в каталога на Вашица—Вайс като *начала и завършъци* на паметниците се привеждат цели изрази, което може да послужи и за проучване на езика и редакцията.

Трябва да се каже още и това, че накрая са дадени факсимилета от най-характерните и старинни ръкописи, после азбучен показалец на *началата* на отделните текстове (в латинска транскрипция!), показалец на имената и вещен показалец, най-сетне кратък преглед на ръкописите по съдържание, език и хронология. Без да се спирам на съдържанието на разните ръкописи — а по това би имало да се каже много нещо, — необходимо е да се признае, че

съставеният от двамата чешки учени-слависти каталог представя много добър образец за описване на славянските ръкописи и може в много отношения да бъде следван като меродавен за други описвачи.

Намиращите се в Румъния славянски ръкописи бяха описани, както е известно, от покойния руски учен А. И. Яцимирски (Славянские и русские рукописи румынских библиотек. Сборник Отделения русского языка и словестности, LXXIX, 1905). Сега познатият румънски славист и историк проф. П. П. Панаитеску е предприел ново, пълно описание на тези ръкописи, които се съхраняват в библиотеката на Румънската академия на науките и които на брой са 730. Описанието е разпределено в три тома, от които засега е обнародван само първият том, посветен на кръгло триста ръкописа.

В описанието на проф. Панаитеску се съдържат някои особености, които трябва да бъдат изтъкнати. Така цялото описание се предхожда (с. V—XX) от едно интересно и важно въведение върху ръкописите. Авторът дава сведения относно формирането на ръкописния фонд при Румънската академия на науките, датировката на отделните ръкописи, пренасянето на славянски ръкописи от съседните славянски земи, езика и палеографията на съдържащите се текстове, съдържанието им (религиозна литература, исторически съчинения, юридически, повести и други художествени произведения), засяга се въпросът за румъно-руските отношения, отразени в ръкописите, за намиращите се по ръкописите приписки и накрая се дават някои пояснения относно метода на описване. Не може да се отрече, че подобно въведение е твърде полезно: то обобщава най-важните данни върху ръкописите, с които се работи.

В самото описание авторът следва приблизително същия метод, както при описването на пражките ръкописи от Вашица и Вайс, с някои различия и отстъпления. За отбелязване е, че заглавията на текстовете се дават на румънски (в превод) или на славянски и румънски превод. Относно текста се дава само началото, като се превежда на румънски. Поставените от описвача надслови се добавят в ъглести скоби. В бележка на края се дават сведения, между другото, за украсата на ръкописа, вида на писмото, подвързията, мястото на писане на ръкописа, ако то е възможно да се установи, редакцията на текста и нещо за историята на ръкописа. Приписките също биват превеждани на румънски, за да бъдат направени достъпни на румънския читател. При описването на съдържанието се дава сведение за всеки лист — независимо дали е изписан или празен. Всички славянски текстове са дадени развити, без надредни знаци и букви, при което обаче някъде са допуснати явни грешки (напр. с. 7: третое єѵаггеліе очевидно вместо тетроєѵаггеліе; с. 23: третовангел вм. тетровангел и др.), което показва, че ако се следва този метод на развиване на съкращенията, необходимо е извънредно голямо внимание. Славянските текстове са напечатани със славянски шрифт с някои грешки. Дават се сведения също и за тайно писаните приписки, обаче за съжаление някъде без разчитане (напр. с. 77). Като непълнота в описа на румънските ръкописи трябва да се отбележи това, че само в твърде редки случаи, и то за най-познати текстове, са дадени посочвания за съответните издания. Обикновено липсват всякакви посочвания както за изданията на текстове, така и за литературата, посветена на отделните ръкописи.

В каталога на загребските славянски ръкописи са описани общо 219 ръкописа. Трябва да се припомни, че в нашата литература ние познаваме тези

ръкописи по онова описание, понякога твърде бегло и непълно, което даде за тях покойният проф. Б. Цонев (Кирилски ръкописи и старопечатни книги в Загреб. СбБАН, I, 1912, с. 1—47). Към своя опис проф. Мошин дава едно доста обстойно въведение (с. 5—19), в което разглежда, между другото, основните фондове от ръкописи, досегашните описи на тези ръкописи, после говори по някои въпроси из своята работа над тези ръкописи: уточняване на редакциите, датиране, език на текстовете, украса, подвързия и пр. Извънредно интересни са сведенията, които се дават относно подредбата на ръкописите в описа. Противно на обичайното подреждане той предлага своя разпредялба, а именно: т. нар. ръкописи с научно съдържание („словници": речници и буквари, после текстове с географско съдържание, природонаучни текстове, лекарственици, гадателни книги и др.); правни текстове; литературни текстове; текстове с религиозно-повествователно съдържание (Писанието, пролози и отделни жития), литургични текстове, най-после някои отделни документи и др. Трябва да се признае, че с оглед на днешните изисквания и интереси към съдържанието на ръкописите тази разпредялба се явява много по-целесъобразна и по-препоръчителна, разбира се, с някои малки изменения и уточнявания в сравнение с досегашните традиционни начини на подреждане на ръкописите в каталози и описи. Още в самото начало на описа са дадени три добавки: преглед на ръкописите по съдържание, хронологическо подреждане и подреждане по сигнатури.

В описанието на отделните ръкописи можем да отбележим някои особености, които заслужават внимание. Библиографията за всеки ръкопис е дадена още в самото начало на описанието. На външното описание на ръкописите е отдадено по-голямо внимание, като например са отбелязани и редовете писмо на страница, нàписа на отделни характерни букви и пр. За похвала е, че в библиографските посочвания авторът на описа е дал някъде твърде богата литература — всичко писано за един или друг ръкопис. Що се отнася до текстовете, някои по-кратки особено интересни текстове са обнародвани изцяло. Изобщо текстовете са посочени с доста големи начални извадки и пълно заглавие. При някои ръкописи са дадени пълни сведения за водните знаци по хартията. При отделни ръкописи (напр. т. нар. Иловачка кормчия, с. 48 и сл.) описанието се предхожда от обстойно проучване върху паметника. Всички стари текстове са печатани с граждански кирилски шрифт. За отделните текстове не са дадени посочвания за съответни издания. За илюстриране на украсата в някои ръкописи към описанията са добавени снимки с най-характерните орнаменти. Като едно добро допълнение към описа можем да отбележим албума, който съставя втора част и съдържа 173 репродукции. Това, което например в описите на покойния Б. Цонев бе добавено като приложение в края на неговите книги, тук е обособено като палеографски албум.

Този преглед на трите последни описа на славянски ръкописи, излезли изпод ръцете на добри специалисти, показва, че все още липсва единство и все още е необходимо да се дири най-подходящ начин на работа. Именно това налага въпросът да бъде поставен евентуално на предстоящия V международен конгрес на славистите, за да се изработят чрез съвместни усилия най-разумните и най-правилните норми за описване на славянските ръкописи. Не е необходимо да се настоява върху важността на тази задача, която ще сложи добра основа за работата на историците на литературата.

2. В излязлата неотдавна книга на М. В. Щепкина и Т. Н. Протасьева, Сокровища древней письменности и старой печати. Обзор рукописей русских, славянских, греческих, а также книг старой печати Государственного исторического музея. М. 1958, с. 21, всред най-ценните ръкописи от сбирката на т. нар. Успенски събор се посочва пергаментният ръкопис под сигнатурата „Усп. № 4/1063“, сиреч познатият „Успенски сборник“. След като дават някои общи посочвания за този ръкопис, именно че съдържа миней за месец май и че е написан към края на XII в., съветските изследвачки посочват най-главното от неговото съдържание, преди всичко житието на архиепископ Методий. Още през 1899 г. бе издадена първата част от този важен книжовен паметник под надслов: „Сборник XII века Московского Успенского собора. Выпуск первый. Издан под наблюдением А. А. Шахматова и П. А. Лаврова“ (Москва, Университетская типография, 1899). Това издание вече отдавна представяше библиографска рядкост. Поради тази причина неотдавна книгата бе издадена чрез фотомеханично възпроизвеждане в серията“ Apophoreta Slavica. Ebenda curant Dm. Čizevskij et C. H. Van Schooneveld“ (Mouton & Co. 1957. S-Gravenhage). Към това преиздание проф. Дм. Чижевски е добавил в началото кратък увод, в който дава някои общи сведения и преценка за съдържанието на Успенския сборник.

Между другото трябва да се отбележи неговата датировка на ръкописа, именно към първата половина на XII в. Изтъкнато е също значението на сборника като опит за създаване на славянски миней чрез съчетаване на жития на славянски светци (на първо място архиепископ Методий, после Константин Философ-Кирил, чиято възхвала е поместена в сборника), руски светци (жития на Борис и Глеб и на Теодосий Печерски), най-сетне на византийски светци. Авторът е подчертал също, че двата писмени паметника, посветени на основоположниците на славянската писменост, както и посочените руски жития са запазени в този сборник в най-древната позната редакция.

По своята старинност и по своето съдържание целият сборник представя особен интерес, защото хвърля светлина по един въпрос, който напоследък бе повдигнат в нашата научна литература и бе изказано съвършено погрешно мнение: това е въпросът за датировката на двете пространни жития. Нашият стар и заслужил за проучването на старата българска книжнина учен В. Сл. Киселков (Славянските просветители Кирил и Методий, София,1946, с. 57 и сл.) изказа мнение, че „Кириловото житие трябва да се е появило в първата половина на XV в., а Методиевото — няколко десетилетия по-късно“. Едно откритие, извършено през последните години — именно намирането на т. нар. Пражки препис на Италианската легенда, показа — както изтъкнах това на друго място (Известия на Института за българската история, VII, 1957, с. 260, бел. 1) — напълно убедително, че пространното Кирилово житие трябва да се датира между 869 и края на 882 г. Що се отнася до Методиевото житие, запазено в Успенския сборник, Киселков (пос. съч., с 60) заявява, че е „съмнително... дали този препис е от XII—XIII в.: пергаментът и уставното писмо не са убедителни доказателства за дълбоката старинност на преписа“. Тези твърдения не почиват на здрава основа. Както изрично е посочено в надслова на изданието на Успенския сборник и както, впрочем, лесно би могъл да се убеди всеки, който има щастие да вземе в ръка този ценен паметник на старата

славянска литература, ръкописът действително произхожда от XII в. и тази епоха е несъмненият terminus ante quem за написването на Методиевото житие.

По своето съдържание Успенският сборник представя изключителен интерес. Освен оригиналните славянски текстове в него се съдържат преводни произведения, които заслужават внимание. Така например първият текст, чието начало липсва, е известното Повествувание за превземането на Йерусалим. В своя гръцки първообраз (вж. Bibliotheca Hagiographica graeca, I³, p. 258, nr. 777b) това произведение на византийската литература е познато по препис от XII в. А това ще рече, че славянският текст, даже при обстоятелството, че представя превод, не губи нито най-малко своето значение: по старинност на преписа той произхожда от същата епоха, а очевидно подложката, по която е направен този превод, датира от по-стара епоха. Житието на св. Ирина, което се намира в Успенския сборник (с. 97—119), също представя превод от гръцки първообраз (вж. BHG, II³, p. 42 nr., 953a), който обаче е малодостъпен, тъй като остава и досега неиздаден; следователно един издаден славянски превод ни дава възможност да се запознаем със съдържанието на произведение на византийската книжнина. Могат прочее да се намерят сравнително леко гръцките първообрази и на другите преводни текстове, които са дадени в Успенския сборник, и паралелното проучване на първообрази и славянски преводи разкрива някои интересни наблюдения в областта на византийско-славянските литературни отношения.

3. Във връзка с най-ранните паметници на кирило-методиевската книжнина заслужава да се споменат две издания на текстове. Такова е, на първо място, изданието на австрийския учен Йозеф Буйнох от 1958 г., надсловено „Между Рим и Византия“[1]. Книгата съдържа кратко въведение, немски дословен превод на двете пространни жития — Кириловото и Методиевото, после съставеното от Теофилакт Охридски в края на XI или самото начало на XII в. Климентово житие, една извадка от Лаврентиеската летопис относно кръщението на киевския княз Владимир (т. нар. Корсунска легенда) и накрая обяснителни бележки към дадените текстове. Преди всичко похвален е починът на автора и изобщо на библиотеката, в чиито издания се явява книгата, да се издадат в немски превод тези важни паметници на старата българска и руска литература. Изтъквайки значението на тези паметници като произведения на славянската литература, редакторът на поредицата, проф. Гюнтер Щьокл, е подчертал също и значението на тези произведения за проучването на византийско-славянските културни и частно литературни отношения. Според него те представят най-добрият преход от „византийската“ към „славянската“ историопис, следователно австрийският учен вижда в тях не толкова агиографския, колкото повествователния елемент. Както научаваме от неговите думи, като цел на библиотеката се поставят не толкова чисто научни задачи — „никой превод не може да замести за изследвача оригиналния извор“, — но по-скоро популяризирането на творби на старата славянска литература.

В уводните бележки към пространните жития преводачът по-нататък е обрисувал историческата обстановка, при която те възникват, дава сведения

[1] J. Bujnoch, Zwischen Rom und Byzanz. Leben und Wirken des Slavenapostel Kyrillos und Methodios nach den Pannonoschen Legenden und der Klemensvita. Bericht von der Taufe Russlands nach der Laurentiuschronik übersetzt, eingeleitet und erklärt... Graz 1958 (=Slavische Geschichtsschreiber. Herausgegen von G. Stöckl. Bd. I).

за ръкописите с текстовете на двете жития, изданията им, значението на Италианската легенда за разрешаване на въпросите около Кириловото житие и общо посочване на библиографски помагала върху кирило-методиевската книжнина. Библиографските посочвания са доста многочислени и добре избрани като между другото са посочени и изследвания на български учени. Говорейки за запазените преписи на Кириловото пространно житие, авторът (с. 21) съобщава за 35 преписа, а за Методиевото говори само за осем преписа, най-старият от които е, както и той признава, именно споменатият препис в Успенския сборник. Както се вижда обаче от посочванията в извънредно полезната статия на Б. Ст. Ангелов (Славянски извори за Кирил и Методий, Известия на ДБ „Васил Коларов" за 1956 г., София, 1958, с. 181—186), от Кириловото житие са запазени или изобщо известни 59 преписа, а от Методиевото — 16 преписа.

Много правилно авторът е изтъкнал, че за написването на Кириловото житие са били използувани извори на гръцки език, обаче то е самостойно произведение на старата славянска книжнина — казано иначе, на старобългарската книжнина. Що се отнася до авторството, той приема мнението за принадлежността на житията на различни автори, при това непременно „славяни", като приписва Кириловото житие на Методий и Климент. Авторът приема също предположението, че Кириловото житие ще да е било съставено най-късно преди края на 882 г. За Методиевото житие той приема, че негов автор би могъл да бъде Горазд. Преводът на двата текста е направен грижливо и, доколкото сравних, точно. Към това са прибавени кратки обяснителни бележки за отъждествяване на цитатите, тълкуване на имена и споменати събития, като е приведена най-необходимата библиография.

Интересно е да се отбележи становището на автора по някои спорни въпроси. Така във връзка с тълкуването на пасажа относно „руски писмена" той приема, че става дума за неславянски език и вероятно за сирийски, следователно присъединява се към хипотезата на А. Вайан. Към израза „пиша на вода" биха могли да се приведат повече съответствия на гръцки език (вж. у мене, Из старата българска книжнина, I. София, 1943, 176). Посочването (с. 172) за тълкуването на Фр. Реп относно антиподите също трябва да се допълни. В предисловието към Климентовото житие авторът заявява (с. 101—102), че според него въпросът за авторството на това житие още не е окончателно решен, обаче паметникът може да се смята все пак като творба на архиепископ Теофилакт, който е използувал по-старо българско житие като свой извор. За съжаление авторът не познава или не привежда редица основни съчинения по въпроса за Климентовото житие, нему е останало неизвестно също и изданието на Ал. Милев (Климент Охридски. Превод от гръцкия оригинал. София, 1955), гдето е посочена и по-старата литература. Към текста са добавени сравнително малко, бих казал недостатъчни обяснителни бележки. Най-сетне, към извадката от Лаврентиевската летопис е дадено кратко въведение и някои обяснителни бележки. Текстът е твърде важен като исторически извор и литературен паметник и несъмнено появата на немския превод ще го направи още по-широко достъпен на изследвачите. Като обща бележка към това издание би могло да се изкаже пожелание при издаването на подобни текстове да се дава по-пълна библиографска справка и по-обширни обяснителни бележки.

Видният полски славист проф. Т. Лер-Сплавински издаде напоследък текста на двете пространни жития в първообраз и полски превод.[1] Двата паметника са дадени в нормализован текст с най-главните разночетения, отъждествявания на цитатите и кратки обяснения към някои места. Като въведение към паметниците полският славист разглежда доста обстойно историческата обстановка, при която те са възникнали, съдържащите се в тях най-главни исторически податки, после обяснява произхождението на паметниците и тяхното значение като извор за проучване на славянската култура през IX в. Накрая са дадени най-главните библиографски посочвания. Обяснителните бележки на автора обикновено са твърде кратки, по някои спорни въпроси той разглежда разните изказани мнения и привежда съответната литература. За да се види колко далече сме от едно общоприето и убедително тълкуване на посочването в ЖК, VIII, относно „руски писмена", може да се посочи, че според проф. Лер-Сплавински (с. 30, бел. 45) на това място става дума за готски превод на Писанието. На края на книгата е даден много полезен и доста богат показалец на лични и местни имена, на по-редки и специални думи, което улеснява използуването на текста за езиковедски цели. Цялото издание на проф. Лер-Сплавински е направено много грижливо и несъмнено ще бъде твърде полезно помагало за по-задълбоченото проучване на тези два важни паметника на старобългарската литература.

4. Животоописанието на сръбския деспот Стефана Лазаревич (1389—1427) от Константин Костенечки представя, без съмнение, най-забележителното творение на българската и изобщо южнославянската литература през XV в. и същевременно един от най-важните исторически извори за времето. Въпреки че досега е проучвано доста често, това съчинение на Константин Костенечки едва ли може да се смята за напълно изяснено по своето съдържание. По език и стил Животоописанието крие множество мъчнотии и затова всеки превод на целия текст или на части от него е истинско тълкуване, не само превеждане на паметника. Немският учен М. Браун е имал добрата идея да даде в немски превод избрани места от Животоописанието, като същевременно прибави и най-необходимите обяснения за езиковите особености и съдържанието.[2] Добър познавач на славянските езици, той е дал точен превод на най-важните места от Животоописанието, които могат да бъдат използувани и като исторически извор за миналото на южните славяни, Византия и турците през XV в.

В началото на превода е прибавена кратка биографична и библиографична бележка върху писателя и неговото произведение. Със съжаление трябва да се каже обаче, че колкото ние можем да бъдем признателни на М. Браун за усилията да разясни текста, толкова трябва да се изтъкнат непълнотата и незадоволителността на тази негова уводна бележка, която е твърде бедна по съдържание и почива на остаряла и оскъдна литература. Така авторът не привежда някои от основните приноси върху живота и книжовното творчество на Константин Костенечки, като например писаното от покойния П. А. Сырку (Очерки из истории литературных сношений болгар и сербов в XIV—XVII веках.

[1] Żywoty Konstantyna i Metodego (obszerne). Przekład polski ze wstępem i objaśnieniami oraz z dodatkiem zrekonstruowanych tekstów staro-cerkiewno-słowiańskich. Sporządził T. Lehr-Spławiński. Poznań 1959.

[2] M. Braun, Lebensbeschreibung des Despoten Stefan Lazarević von Konstantin dem Philosophen im Auszug herausgegeben und übersetzt, Mouton & Co.! S-Gravenhage 1956.

СПб, 1901), доброто проучване на Ю. Трифонов (Живот и дейност на Константина Костенечки, СпБАН, LXVI, 1943, с. 223—292), което в прибавка съдържа един нов и важен извор, после обстойната книга на К. Куев (K. M. Kujew, Konstantyn Kostenecki w literaturze bulgarskiej i serbskiej. Kraków. Срв. I. Dujčev: Byzantinoslavica, XIII, 1952—1953, pp. 323—334) и пр. Даже и основният труд на К. Иречек върху историята на сърбите е използуван по остарялото издание на немски език, вместо да се привежда допълненият превод на Йован Радонич. Заслужава да се припомни, че съществува пълен сръбски превод на Животоописанието на Стефан Лазаревич (Старе српске биографије XV и XVII века. Цамблак, Константин, Паисије. Превео Л. Мирковић с предговором П. Поповића. Београд 1936, сс. 41—125), който превод би бил много полезен за разтълкуване на оригинала. По въпроса за руската редакция на Животоописанието, засегнат от М. Браун (p. VIII), би трябвало да се използува много доброто изследване на С. П. Розанов (Житие сербского деспота Стефан Лазаревича и русский хронограф. ИзвОРЯСл, XI. 2. 1906, сс. 62—97). Отделни въпроси около живота и творчеството на Константин Костенечки бяха разгледани в някои по-нови приноси[1].

В подбора на текстовете М. Браун наистина е избрал най-важните места от Животоописанието, без обаче да даде към тях пълен и задоволителен коментар от езиково и историческо гледище. Константин Костенечки е използувал византийски извори, които и до днес не са отъждествени с положителност, поради което някои заимствувани места у Константин не могат да бъдат разтълкувани добре: някъде се налага да бъде реконструиран предполагаемият гръцки оригинал, използуван от нашия писател, за да се долови смисълът на текста.

Така за тълкуването на отделни изрази трябва непременно да се има пред вид византийската традиция. Такъв е случаят с употребата на обозначението „перси", което се среща в превода на Браун неколкократно (с. 1, 16 и др.): то отразява византийския обичай да се назовават с псевдокласическо наименование турците, както това се вижда в разни други съчинения от византийската и славянската литература. Едно място от съчинението на Константин (Braun, op. c., p. 3) трябва да бъде съпоставено с разказа на византийския историк от VI в. Прокопий Кесарийски (Procopius, Opera, ed Haury, I, 9,8 sqq.) При предаване на текста е трябвало да се отъждествят цитатите, които Константин вмъква в изложението си (например казаното в превода на Браун, p. 18: Denn Gott hatte sein Herz verhärtet.. отговаря на израза в Изход, VII, 13 сл., и др.). Във връзка с името Каралюк в превода на М. Браун (pp. 30, 64) трябва да се припомни сведението на К. Иречек (Историја срба. IV. Београд 1923, с. 158 и бел. 3 за marinarius Petrus Caragluk). Относно името Alias — Jljas (Braun, op. c., p. 35, n. 1) могат да се използуват някои посочвания в книгата на Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica, II, Berlin 1958, p. 62. В разказа на Константин (Braun, op. c., p. 41) се загатва за Бачковския

[1] Вж. например: Ив. Дуйчев, За книжовното творчество на Константин Костенечки. Известия на Инст. за българ. литература, II, 1954, с. 223—251; Естествознанието в средновековна България. София 1954, с. 240—257, гдето е посочена и друга, по-нова литература; Константин Философ и „Предсказанията на мъдрите елини". Зборник радова САН. XLIX. Византолошки институт, IV, 1956, с. 149—155. Вж. още казаното от В. Сл. Киселков, Проуки и очерти по старобългарска литература. София, 1956, с. 266—303.

манастир, който старият наш писател е познавал добре, както се предполага с основание, тъй като на младини се учил там като ученик на приемници на патриарх Евтимий. Споменатият от Константин Михал бег, чието име просто е пренебрегнато от Браун (ор. с., pp. 44, 54, 58), е твърде добре позната историческа личност от българската и турската история през XV в. и върху него и рода му, запазил се докъсно, е писано доста много (вж. посочванията у H. J. Kissling, Beiträge zur Kenntnis Thrakiens im 17. Jahrhundert. Wiesbaden. 1956, p. 35 n. 125; I. Dujčev: SOF, XVII. 1958, p. 321; вж. още Л. Н. Ослеков, Българският цар Мицо — Гаази Михал бей, родоначалник на Михалбеговци, водители на акънджиите. София 1934, заедно с по-старата литература. Терминът челник, който е от славянски произход, не е, както пише Браун (оп. с. 54, 2) „виша придворна титла" („hoher Hofwürden — titel), обаче военна длъжност (вж. моите посочвания за това в Зборник радова. Визант. институт, V. 1958, сс. 63—64), което напълно се потвърждава от текста на Константин; за споменатия там Радич вж. разни сведения у Иречековата „Историја срба" (III, с. 210; II, сс. 117, 220, 223; IV, сс. 41,112 и др.). Относно епизода с пловдивския митрополит Дамиан, приведен в превода на Браун (ор. с. p., 40), много добри разяснения даде покойният Ю. Трифонов (Живот и дейност, с. 236 и сл.). Въпросният пасаж от Животоописанието представя изключителен интерес, тъй като там се съдържат някои автобиографични сведения за младите години на Константин. Терминът „граничен войвода" (у Браун, p. 46: Grenzvojevoda) не е обяснен. Той е свързан с длъжността, обозначавана в ранната българска държава като „външен болярин", а за покъсната българска и турска история също имаме редица важни данни за неговата употреба и значение (вж. I. Dujčev: Acta Orientalia Hung., III. 3. 1954, pp. 167—178; J. Deny: Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves, V. 1937, p. 311: uç-eri „hommes des frontières").

Изобщо необходимо е да се каже, при коментирането на подобни важни, но трудни за разбиране паметници трябва да се дава по-обстоен и пълен коментар, защото именно само по този начин може да се разкрие цялото съдържание на текстовете. Така ще бъде постигната и по-добре целта, която М. Браун си поставя — да направи достъпен пред учените, непознаващи славянските езици, един от най-важните паметници на южнославянската литература от XV в.

СЪДЪРЖАНИЕ

В. П. Велчев — Към идейно-творческата проблематика на „Сказание о писменехъ“ от Черноризец Храбър 5
В. Сл. Киселков — За авторството на пространните жития на Кирил и Методий 31
Д. Леков — Вестник „Български глас“ (1876—1877), приемник на журналистическите традиции на Каравелов и Ботев 55
Г. Марков — С укрепнала земна любов (Поезията на Димчо Дебелянов от фронта) 89

Материали и научни съобщения

Е. Велинова — Неизвестни писма на Н. С. Державин (Из преписката му с Дино Божков) 113
Д. Минев — Никола Козлев. Нови данни за биографията му 163
Д. Петканова — Руски печатни книги в с. Жеравна до Освобождението . . . 173
Ст. п. Василев — Неиздадени писма на Константин Величков (Из архивата на д-р К. Кръстев) 185
Ив. Василев — Непубликувани писма на наши писатели 193

Критика

Ив. Дуйчев — Приноси към проучването на старославянската и старобългарската литература 203

ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА
Кн. XI

Художествен редактор *М. Кънева*
Технически редактор *М. Зайчарова* Коректор *М. Икономова*

Дадена за набор на 5. VIII. 1961 г.
Подписана за печат на 4. XII. 1961 г.
Формат 71/100/16 Тираж 1200
ЛГ III-8-1961

Печатни коли 13,50 Издателски коли 16,07
Книжно тяло 18,50 лв. Подвързия 0,50 лв.
Цена 19 лв. 1955 г. Цена 1,90 лв. 1962 г.

Набрана и отпечатана в печатницата на БАН
София, ул. Ив. Вазов № 13
Поръчка № 620

Цена 19 лв. 1955 г.
Цена 1,90 лв. 1962 г.